

Kolm Eestile määrava tähtsusega riigimeest

Õigeusku mine

90

Va

Riigi taastamisest

Inimene ja tema kuvand

Lähiajal

AASTAT

Kuidas Eesti NSVd valitseti

Eesti riigi t

EESTI

Looduskaitse liikumised kui eestluse hoid

Kuldsed 60ndad Tartu Näidissõhvoois

Kolme riigi sõn

ELU

Kar ü

TARTU LINNAPEA TERVITUS

Arnold Rüütli

Tagasi vaadates
juubelikonverentsil peetud ettekanded
artikliteks vormistatuna

Põllumajanduse ajalugu on rahvaste tõeline ajalugu

Karl Vaino aeg ja kultuuriline vastupanu

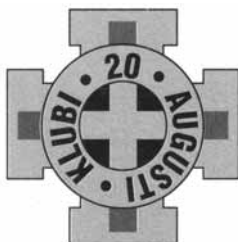
Saaremaa läbi ühiskonna murrangute. Jälg inimeses

EPA – elu parimad aastad?

Saare vaim ja saarlase iseloom

90 AASTAT EESTI ELU

Arnold Rütli
juubelikonverentsil peetud
ettekanded
artikliteks vormistatuna

Koostanud ja toimetanud

Lehte Hainsalu ja Rein Järlik

Konverentsi kõnelejaid ja külalisi pildistanud

Ain Protsin

Foto lk 249: *Ülo Josing* / ERR 00138214

Foto lk 271: *Arnold Rüütli* isiklik kogu

Foto lk 295: *Tiit Veermäe* / EFA.343.0.169591

Küljendanud

Rein Järlik

Kaaned kujundanud

Lehte Hainsalu ja Aivar Täpsi

© Autorid

© 20. Augusti Klubi

Bookmill 2018

ISBN 978-9949-9565-5-5

Saateks

On sajandeid, kus poliitilised murrangud katkestavad inimeste elu korduvalt ja muudavad põhjalikult, pannes proovile üksikisikute suutlikkuse ja väarikuse.

On inimesi, kelle eluloos peegeldub kogu rahva saatus ning sellega leppimatus.

Tagasivaade president Arnold Rütli eluteele on pilguheit pea sajandipikkusele Eesti elule, mille keerukus ja mitmetahulisus hakkab ajahõlma vajuma, hoides esil kallutatud käibetõdesid. Maikuine konverents Tartu südalinnas võttis vaatluse alla meie lähimineviku. 14 ettekandes ja neljas lisamaterjalis püüti kokku saada laiem ajaloopilt. Selle raamatu artiklid on ettekannete pikem variant.

Küllap pole kõik veel ikkagi öeldud.

Lehte Hainsalu
Rein Järlik

KONVERENTS „90 aastat Eesti elu“

5. ja 6. mail 2018
Tartus
Athena keskuses
Küütri 1

**Konverents on pühendatud
president Arnold Rüütli juubelisünnipäevale**

Moto: Kogu ja hoia alal aega,
mida seni kaasa viidi
või rööviti või mis
muidu kadus.
(Seneca)

Laupäev, 5. mai

Kell 10:00 Avamine.

Ants Veetõusme – 20. Augusti Klubi president

Tervitused.

Kersti Kaljulaid – Vabariigi President

Jüri Ratas – Vabariigi peaminister

Urmas Klaas – Tartu linnaeapea

Avaettekanne: **Lähiajalugu meie raamaturiiulis.**

Rein Järlik – 20. Augusti Klubi liige

Esimene osa. Saaremaa. Murrangud.

1. ettekanne: **Õigeusku minek Laimjala näitel.**

Eda Maripuu – ajaloolane, teadur

Kohvipaus

2. ettekanne: **Saaremaa läbi ühiskonna murrangute.**

Meelis Maripuu – ajaloolane, PhD,
SA Eesti Mälu Instituut juhatuse liige

3. ettekanne: **Saare vaim ja saarlase iseloom.**

Bruno Pao – ajaloolane, publitsist

Postmargi esitlus

Lõunapaus

Kell 14:00 **Teine osa. Tartu. Trääs taskus.**

4. ettekanne: **Kuldsed 60ndad Tartu Nädissovhoosis.**

Ilme Rajalo – omaaegse Tartu NS peaökonomist

5. ettekanne: **Looduskaitse liikumised kui eestluse hoid.**

Juhan Telgmaa – EV Ülemnõukogu liige, looduskaitseja

6. ettekanne: **Põllumajanduse ajalugu on rahvaste tõeline ajalugu.**

Arvo Sirendi – EV Ülemnõukogu liige,
põllumajandusdoktor

Pühapäev, 6. mai

Kell 10:00 **Kolmas osa. Tallinn. Samm sammu järel.**

7. ettekanne: **Karl Vaino aeg ja kultuuriline vastupanu.**
Rein Ruutsoo – filosoof, ajaloolane, politoloog, PhD

8. ettekanne: **Kuidas Eesti NSVd valitseti.**
Andres Adamson – ajaloolane, PhD

9. ettekanne: **Kolm Eestile määrava tähtsusega riigimeest.**
Tõnu Anton – EV Ülemnõukogu liige,
Põhiseaduse Assamblee juhataja

Lõunapaus

10. ettekanne: **Kolme riigi sõnum maailmale sai
kuuldavamaks.**
Arno Almann – sotsiaalteadlane, PhD, professor,
EBS rektor

11. ettekanne: **Kas ükskord lepime kokku niikuinii?**
Andra Veidemann – poliitik ja etnoloog

12. ettekanne: **Eesti riigi taastulek välispeeglis.**
Jüri Trei – laulja, diplomaat,
EV välisministeeriumi nõunik

Sõna on president Arnold Rüütlil

Tervitused

20. Augusti Klubi

Indrek Toome

20. Augusti Klubi asepresident

Tere hommikust!

Täna algab siin, Tartus Athena keskuses, ajalooline konverents „90 aastat Eesti elu“. Konverentsi erilisust rõhutab seegi, et lisaks 20. Augusti Klubi liikmetele ja külalistele on meie hulgas Eesti Vabariigi President Kersti Kaljulaid, peaminister Jüri Ratas, Tartu linnapea Urmas Klaas. Ja loomulikult on meiega mõne päeva pärast oma 90. juubelit tähistav president Arnold Rüütel abikaasa Ingridiga.

Tere tulemast ajaloolisele konverentsile!

Ja loodan, et sellest saab meeldejääv, aga ka südamlük ja rõõmus kokkusaamine.

Konverentsi avamiseks on sõna 20. Augusti Klubi presidendil Ants Veetõusmel.

Ants Veetõusme
20. Augusti Klubi president

Austatud president Rüütel, Vabariigi President Kersti Kaljulaid, peaminister Jüri Ratas, linnapea Urmas Klaas, kõik kohalolijad. Täna on päev jääb 20. Augusti Klubi ajalukku. Mitte väga tihti ei saa me tähistada selliseid juubeleid. Mõtlesime, mida kinkida president Rüttille tema auväärseks tähtpäevaks. Sellises vanuses inimesed on juba üle kõigist asjadest, mida neile võidakse kinkida. Leidsime, et selleks sobib konverents, kus vaatame ajas tagasi mitte ainult Arnold Rütli elule, vaid kogu Eesti Vabariigi 90-le aastale.

Jah, tõepoolest, Eesti Vabariik on juba üle 100 aasta vana, ja samas Arnold Rüttil on ju üheksa kümnendikku sellest Eesti Vabariigis elanud. Meie inimestele ei ole see aeg kerge olnud – ei neile, kes jäid pärast okupatsioonide algust Eestisse, ega neile, kes läksid ära, kuid jäid tegelikult ju eestlasteks.

Ja mul on hea meel rõhutada, olles olnud Arnold Rüütliga Ülemnõukogu päevil ka päris tihedates sidemetes, kuna olin tookord ju majanduskomisjoni esimees ning presiidiumi liige, et tema oskas ikkagi leida kompromisse ja näha pikemalt ette. Me mõtlesime küll tihtipeale, et miks nii ja mitte teisiti, kuid ometi see kõik oli õiges suunas tehtud.

Ma arvan, et temast on nii palju kirjutatud, ja samas võiks ju veel sama palju kirjutada, aga täna ei ole me mitte selleks siia tulnud, et teda kiita ja tema kõiki häid külgi üles lugeda, vaid selleks, et vaadata reaalselt sellele ajajärgule, millal ta on elanud, sest tõepoolest, ajad on olnud väga erinevad.

Täna ei saa kuidagi jätta tunnustamata tema abikaasat Ingridit, sest ühe mehe tõeline elu ju algab kodust ja sellest, kui suur tugi on tal seljataga kodus olemas. Ja ma usun, armas Ingrid, et ei ole lihtne olla sellise mehe kõrval nii palju aastaid, aga te olete mõlemad sellega edukalt toime tulnud.

Ma loodan, et tänased ja homsed ettekanded saavad olema sisukad ja asjalikud. Meil ei ole vaja tõepoolest ülistuslaulu, meil on vaja ajalukku jätta seda, mis on olnud. Kui me vaatame tänast saali, siis enamik on selles eas, et Eesti Vabariigi 150. aastapäeva ei näe, aga meist jääb vähemalt jälg järele.

Lubage mul 20. Augusti Klubi nimel avada konverents!

Tänan!

Vabariigi Presidendi Kersti Kaljulaidi tervitus

Austatud president Arnold Rüütel, proua Ingrid Rüütel!

Vabariigi Presidendi ametisse astudes tsiteerisite Teie olulist Eesti mõtlejat Oskar Looritsat: „Me saatus on siiski meis endis, mitte pimedas juhuses.“

Teie saatus on olnud otsida ja leida tasakaalupunkti erinevate arvamuste vahel. Tasakaalupunkti leidmine on teinekord väga raske. Hoidmine on samamoodi väga keeruline ja tihti ka tänamatu töö, kuid ilma selleta võib ühiskond päris paigast nihkuda.

Eesti riigi ning rahva saatus on juba veerand sajandit uuesti meie endi kujundada. Ning selle juures oleme pidanud olema nõudlikud iseenda suhtes ja avatud suurtele mõtetele ning eesmärkidele, me ei ole saanud lihtsalt kaasa minna aja kulgemisega.

Väikesel rahval ei ole aega väikeste eesmärkide jaoks.

Riigipeana pidasite Te alati nõudlikult ning ettepoole vaatavalt oluliseks Eesti jätkusuutlikku ja tasakaalustatud arengut ehk siis meie rahva, keele ja kultuuri kestmist, aga ka sotsiaalset turvalisust ja meie ühiskonna sidususe suurendamist.

Teie presidendiajal tormasime meie, nooremad, kõik hirmsa kiirusega tulevikku. Püüdsime saada järjest jõukamaks, unistasime sellest, kuidas me ühel päeval jõuame pärale, aga Teie oma tarkusega rääkisite juba siis ühiskonna sotsiaalse sidususe olulisusest. Eks me kuulasime ka.

Te olete suutnud käia ajaga kaasas, mõista kaasaegset avatud maailma, kus kõik ei ole lihtne ega must-valge. Nagu ekslikult arvavad või loodavad ühepäevaperemehed, kes toimetavad hetkekasu ajal.

Teie kindel veendumus on, et kohalikud omavalitsused on meie demokraatia üks põhilisi alustugesid ja väga oluline siduslüli riigi ja vabakonna vahel, see veendumus viis teid presidenditöös kõikjale Eestis. Oma asjaliku, avatud ja sõbraliku suhtumisega suutsite esmapilgul ka kõige keerulisemaid valikuid selgitada ning viia riigipea institutsiooni paljude inimesteni üle maa, hoides alati au sees meie Põhiseaduse sõna ja mõtet.

Samas, meie oma väärtusruumi hoidmise kõrval olete pidanud oluliseks lähedust meiega sarnaseid väärtusi jagavate riikidega. Olete alati rõhutanud rahvusvahelises kogukonnas saavutatud kokkuleppe täitmise olulisust.

Seda meie minevikule mõeldes ja murest meie piirkonna julgeoleku pärast tulevikus, aga ka selleks, et Eesti oleks mujal rohkem kuulda, näha ja märgata.

Te olete ühes oma Riigikogu ees peetud kõnes öelnud: „...väikeste riikide võimalused mõjutada maailmapoliitika jõu-

joonte kujundamist on piiratud. Kuid ka väikeriik saab maailmapoliitikas nähtavaks ja arvestatavaks, kui ta arendab koostööd nendega, kes jagavad riikidevahelises suhtlemises tunnustatud väärtusi ja eesmäärke.“

Sellele kirjutaksin ma alla kümme korda järjest. Täispika allkirja.

Eesti vabaduse kindlustamise ja kestmise nimel toetasite just Teie, president Rüütel, meie liitumist Euroopa Liiduga ning olete alati rõhutanud vajadust selle toimimises aktiivselt kaasa rääkida.

Teie enda sõnadega öeldes: „Euroopa Liit on demokraatlik riikide liit, kus kõigil riikidel on võimalik avaldada oma arvamust. Eesti on alati kuulunud Euroopasse, mistõttu peame ka loomulikuks, et oleme osa Euroopa Liidust. Seekord oli Eestil võimalik valida, kas kuuluda sellesse liitu või mitte. Mul on hea meel, et Eesti rahvas otsustas nii nagu ta otsustas.“

Meie, kes me rääkisime rahvaga Euroopa Liidust ja Euroopa Liidu eesmärkidest, olime väga tänulikud selle toetuse eest. Võibolla on meelest ära läinud, aga Eestis toetas liitumist rahvahääletusel 66,9%. See oli oluliselt madalam toetus, kui enamikes 2004. aastal liitunud riikides. Väiksem toetus oli vaid Maltal. Eesti inimene on alati natuke skeptiline, ilma Teie toetuseta võibolla ei oleks see niimoodi läinud.

Kuid Teil oli õigus! Euroopa Liidu, rahvusriikide liidu (nagu ta tegelikult ju on) toetus on Eestis liitumise järel tugevalt tõusnud ja on Euroopa kõrgemal. Nii Teile kui enamikule eestlastele on tähtsad euroopalikud vabadused, aga ka see, et Euroopa Liit on rahvusriikide liit.

Seda Euroopa Liitu peetakse nüüd Eestis väga tarvilikuks ja kasulikuks, seda vaatamata tõestele või väljamõeldud naljalugudele keerukast bürokraatiast. Aga kui me mõtleme sellele, et Euroopas oleks lihtsalt 28 riiki ja nad kõik peaksid 21. sajandi väljakutsetega, mis on seotud kliima, looduse, inimeste liiku-

misega, turuga, ligipääsuga turule, tegelema ja omavahel asju ajama iga riigiga eraldi, siis ega see bürokraatiat küll lihtsamaks ei tee.

Teil oli õigus, president Rüütel, ja siinkohal on ka kindlasti kõik need, kes selles kampaanias osalesid ja mäletavad seda aega, Teile selle eest tänulikud.

Hea president Rüütel, see ettepoole vaatav hool Eesti tuleviku pärast on Teile omane. Me võime ka rääkida Teie panusest Eesti looduse kaitsmisel, millele olete pühendanud olulise osa oma elust. Ka looduskaitstes on väga vajalik tasakaalupunkti leidmine ning hoolitsus selle eest, et asjadel ei lasta lihtsalt niisama kulgeda.

Loodusest ja looduse kaitsmisest rääkisime pikalt ka Jänedal, presidendimatka järel, päev pärast meie vabariigi sajanda sünnipäeva tähistamist, siis kui võtsin Teilt üle selle väärika rahvaspordiürituse patroneerimise.
Aitäh! Tänan Teid selle kingituse eest.

Lõpetuseks loeksin ühe salmi Anton Hansen Tammsaare nooruses kirjutatud liigutavast luuletusest, mis nii kenasti sobib iseloomustama ka Teie eluvaadet ning armastust Eesti vastu:

*Mull' meeldib kõrge väljamägi,
Kust eemale võin vaadata.
Mull' meeldib sääse, parmu vägi,
mis sigib soodes hulgana.*

Palju õnne, president Rüütel!

Vabariigi peaministri Jüri Ratase tervitus

Lugupeetud Vabariigi President, auväärt president Arnold Rüütel ja proua Ingrid Rüütel, väga austatud 20. Augusti Klubi president ja klubi liikmed, auväärt linnapea, head siinviibijad!

Mul on siiralt suur au ning rõõm tervitada teid niivõrd märgilisel konverentsil. Täna ja homme siin Athena keskuses käsitletakse Saaremaa, Tartu, Tallinna ja terve Eesti lähiajalugu. Aga ka president Arnold Rüütli vaieldamatult väga suurt ja olulist rolli meie riigi loos. Tänan kõiki, kes on panustanud selle hariva, huvitava ning vajaliku sündmuse teoks saamise.

Eesti Vabariik tähistab tänavu oma sajandat aastat ning president Rüütel peagi oma üheksakümnendat sünnipäeva. Eesti riik on näinud häid ja halvemaid aegu, kuid on selgelt kõige parem asi, mis Eesti rahvaga on võinud juhtuda. President Rüütel, just Teie olete olnud selle rahva ja riigi tõeline riigimees nii Eesti ise-

seisvuse taastamise otsustavatel hetkedel kui meie isamaa taas üles ehitamisel. Seetõttu on tänane konverents suurepärase võimalus Arnold Rüütlit kõigi tema teenete eest tänada.

Eesti Vabariigil täitus äsja, esimesel mail veel üks väga oluline tähtpäev, sest neliteist aastat tagasi sai meist Euroopa Liidu liige. Eelmisel aastal, Eesti Euroopa Liidu Nõukogu eesistumise aegu oli mul korduvalt juhust ja põhjust mõelda tagasi pea pooleteise kümnendi taha. Siis alles peeti Eestis laiapõhjalisi debatte, kas peaksime Euroopa Liitu astuma või jätkama oma teekonda üksinda. Toona vajasime oma riigi ja rahva juhte, kellel olid need küsimused juba läbi kaalutud. Riiginaisi ja riigimehi, kes teadsid, et meie vaba Eesti tulevik ja iseolemine on kaljuna kindel just koos oma mõttekaaslastega Euroopas.

President Rüütel oli toona üks väga olulisi eestvedajaid, kes veenis laiemat avalikkust selle tulevikku vaatava otsuse tõelist väärtust nägema. Paljuski just Teie aitasite jõuda nii maa- kui linnainimestel selgusele, et me kõik võidame Euroopaga taasühinemisest. 14ndal septembril 2003. aastal toetasidki Eestimaa inimesed ühinemist Euroopa Liiduga. Toonase valiku õigsust kinnitab teadmine, et praeguseks on meie inimeste veendumus selles veelgi selgem.

Austatud Arnold Rüütel, soovin siinkohal südamest tänada Teid kogu pühendumise ja töö eest! Olete aidanud Eesti rahval leida vajalikku üksmeelt ning usku paremasse homsesse.

Kallid kaasteelised!

Minu jaoks on Arnold Rüütel olnud elus ja poliitikas üheks suureks eeskujuks. Seda oma väarikuse, tasakaalukuse ning alati Eesti riigi ja rahva huvide esikohale seadmise poolest. Igati meid peaks võtma mõõtu president Rüütli tervislikest eluviisidest, perekonna väärtustamisest ning harukordsest pühendumisest. Just Teie olete olnud Eestimaa ja meie rahva liitja ning

sildade ehitaja.

Olen veendunud, et tee rahva südamesse ei käi läbi ametite, vaid läbi suurte tegude. Auväärt president Arnold Rüütel, Teie olete kahtlemata eestimaalaste südames.

Soovin kõigile siinviibijatele väärikat Eesti Vabariigi sajandat sünnipäeva ning innustavaid mõttevahetusi Arnold Rüütli juubelikonverentsil.

Jõudu Eestile!

Tartu linnapea Urmas Klaasi tervitus

Austatud Tartu aukodanik president Arnold Rüütel, proua Ingrid Rüütel, Vabariigi President, peaminister! Head konverentsi külalised, president Rüütli külalised, head sõbrad!

Juhan Viiding on kirjutanud väga palju sügavamõttelisi ja hingeminevaid luuleridasid, aga ta on kirjutanud ühe toreda laulu, millele viisi on kirjutanud Olav Ehala – „Vanamehe laul“. Ja seal on sellised read:

*Meie eitus, meie jaatus
liugleb tuules nagu leht.
See, mis saadab, ongi saatus
ikka õiglane ja eht.
Oma hinge ei või müüa –
kuri ilm las udutab.
Ainult seda omaks hüüa,
mis su hinge puudutab.*

Ja vaat nii Sa oledki elanud. Su jalajälgi on Tartus mitte ainult

Ilmatari tänaval, ja mitte ainult Riiamäel ja Tähtveres, ja nüüd Tähtvere valla võrra suuremaks saanud Tartu linnas. Neid on igalpool Eestis ja laias maailmas. Sa oled andnud meile väga palju, ja kui ma lugesin viimast intervjuud Maalehest, mille Argo Ideon Sinuga tegi, siis tulid meelde ühe teise meie lugupeetud aukodaniku Hando Runneli sõnad, kes on öelnud, et need, kes igavikuväärseid asju teevad, ei hooli väga tihti omaenda ajast. Ma soovin, et täna oleks meil aega koos olla ja rääkida, ja vaadata tagasi, ja et meil oleks igavikuliselt seda Eesti Aega, mille kella sa oled keernud. Ja on sügavalt sümboolne, et me oleme täna siin koos Tartus, sellepärast et – ma tsiteerin palju, aga need on asjakohased tsitaadid – Valdur Mikita on öelnud: „Eesti mõeldi välja Tartus!“

Palju õnne!

Rein Järlik
20. Augusti Klubi liige

LÄHIAJALUGU MEIE RAAMATURIIULIS

Austatud kuulajad!

Meie konverentsi pealkiri ütleb, et me vaatame ajas tagasi 90 aastat, ühe meie riigi loos kaalukat rolli mänginud inimese eluea kaugusele. Ja kuigi mõni teemaarendus viib meid veelgi sügavamale minevikku, keskendume täna ja homme siiski neile aastakümnetele, mis algasid iseseisva Eesti riigi kaotamisega maailmakaardilt ning kestsid rohkem kui kaks inimpõlve, kuni selle riigi naasmiseni vabade riikide perre 51 aastat hiljem.

Selle perioodi esimese aastakümnega kannatas kõigepealt meie rahvaarv. Nädal enne sõja algust küüditati meist üle 10 000 inimese Siberisse, 1944. aasta suure põgenikelainega lahkus punavõimu uue terrori kartuses läände hinnangute järgi 70 000 meie

rahvuskaaslast, märtsiküüditamisega 1949 viidi Siberisse veel üle 20 000 inimese. Kokku üle 100 tuhande, lisaks veel mõlemal pool rinnet ning metsavendadena langenud, surnud ja vangistuses tapetud. TEA entsüklopeedia värskeltilmunud eriväljaande „Eesti Vabariik 100“ andmetel vähenes aastatel 1941–1959 eestlaste arv kodumaal 15326 inimese võrra. Järelikult – kuigi aastaks 1959 oli suur osa Siberis ellu jäänud küüditatutest juba kodumaale tagasi jõudnud – tuli või toodi nende 15 aastaga, mis olid möödunud sõjategevuse lõppemisest Eestimaa pinnal, meile idast kümneid tuhandeid inimesi. Need inimesed ei olnud eesti meelt ega rääkinud eesti keelt, või siis rääkisid seda väga halvasti, kuigi enamusel neist oli eesti nimi. Nad olid Venemaa eestlased, kes aga kõik pandi kirja eestlastena.

Märtsis 1950 toimus EK(b)P KK kurikuulus VIII pleenum. Ajaloolane Mati Graf on kirjutanud:

8. pleenumi järel vallandus Eestis hiiglaslik töölt lahtilaskmiste ja arreteerimiste laine, mille ohvriks langes tuhandeid eesti inimesi süüdistatuna müütilises kodanlikus natsionalismis, vaenutegevuses nõukogude võimu vastu või lihtsalt kõige selle peale mõtlemises. /---/ 1952. aastaks olid ENSV 26 ministrist tervelt 17 venemaaeestlased, 9 aga venelased. /---/ Tõtlilikult edutati tippjuhtide sekka Venemaa erinevatest paikadest alles äsja Eestisse saabunud inimesi, kelle haridustee oli jäänud poolikuks või polnud õieti alanudki, kuid keda peeti tõelisteks internatsionalistideks, Stalini üritusele lõpmatult ustavateks. Venemaalt saabunud eestlased olid reeglina oma rahvuse ammu maha salanud, sisuliselt selle reetnud, sellest lahti öelnud, venestunud.¹

23. veebruaril 2006 andis telekanalile TV3 intervjuu Lech Wałęsa, Poola Vabariigi president aastail 1990–1995, kes Eesti Vabariigi Presidendilt Arnold Rüütlilt oli just vastu võtnud Maarjamaa Risti I klassi teenetemärgi. Mikrofoni ees ütles ta meie kohta kõige muu hulgas ka seda, et teie, eestlased, ei

---

¹ Mati Graf. Kalevipoja kojutulek. Kirjastus Argo 2008, lk 59.

tohtinud kõiki juhtivaid ametikohti võõraste kätte anda. Targa inimesena mõistis Waļesa, et kui näiteks Poolas või Saksamaal täideti kõik ametipostid ikka poolakate või sakslastega, siis Eestis läks poliitilise usaldusvääruse röntgenit mitte läbinud eestlase ametikoht pikka aega kindlasti Venemaa-eestlasele või mitte-eestlasele, oli ta siis venelane või lihtsalt – nagu too kontingent ennast ise kutsus – venekeelse elanikkonna esindajale. Kuidas see mõjus eestlaste osakaalule rahvastikus ja üldse meie elule siin, peaks vist igaühele selge olema..

Küsigem, kas aastal 1958 oleks Eestimaa Laulu korraldamine võimalik olnud, nagu see sündis 30 aastat hiljem? Rahva iseseisvusmeelsus polnud siis ju nõrgem, ja kuigi stalinliku ajastu külmas hinguses oli inimestel tulnud enesetsensuur üsna kõrgete pügalateni tõsta, oli ju Hruštšovi-aegne sula siis juba alanud. Aga kas tõesti suudaks keegi ette kujutada, et toleaeagsed enamuses vene keelt kõnelevad ja venemeelsed asutuste, ettevõtete ja majandite juhid oleksid andnud noidki väheseid autosid ja busse, et rahvas üle kogu maa saaks Lauluväljakule kokku sõita vabadusest laulma? Aastal 1988 sai see võimalikuks suuresti tänu sellele, et juba Kåbini ajast olid Eestis kõigil tasanditel juhtivad kohad valdavalt siiski eestlaste käes. Aga kus ei olnud, oli asi väga murettekitav.

Konverentsi lisamaterjalid pakuvad lugeda Vaino Våljase artikli „Riigi taastamisest“, mis aastal 2016 Kirjastuselt Argo ilmunud kogumikus „Eesti iseseisvus võideti Moskvas“ kandis pealkirja „Taasiseseisvumisest“. Vaino Våljas kirjeldab seal ka NLKP Keskkomitee sekretåri Viktor Tšebrikovi visiiti Eestisse novembris 1988 ning kohtumist liidutehases Dvigatel, kus tehase direktor Vladimir Jarovoi oli jälle hakanud vabariigi juhtkonda nationalismis süüdistama. Siis olevat Våljas temalt küsinud, miks eesti rahvusest inimesi töötab tehases alla veerandi ning miks tööle asumiseks kehtib range nõue osata vene keelt.

1988. aasta jõululaupåeval avaldas Eesti NSV Statistikaakomitee andmed eesti rahvusest kaadri osakaalu kohta mõningais majandus-

harudes². Eestlastest töölised ja teenistujad olid enamuses ainult põllumajanduses 84 protsendiga, ning autotranspordis, kus neid oli veidi üle 50%. Veetranspordis oli see protsent 14,5%, raudteetranspordis 30,7%. Tööstustöölise kohta olid andmed väga värsked, 1988. aastast, eestlaste protsendiks oli seal 41,2. Ja too ametlik statistika ei peegelda olukorda sõjalis-tööstuslikus kompleksis, mis pildi eestlaste jaoks veel kurvemaks tegi.

Me olime okupatsiooni alla jäänud rohkem kui pooleks sajandiks. Meil polnud õigust sekkumata kõrvalt vaadata, mida meie kodus tehakse. Riigivõimu ei saanud me muuta, selleks polnud meil jõudu. Me pidime kohanduma, pidime leidma pisimagi võimaluse kaasa rääkida ja üritama ükskõik kui palju, kas või väga vähe, kuid midagi siiski muuta nii, et see meie maale ning rahvale kasulikum oleks või vähem kahju teeks. Ja kui see kusagil õnnestus, ei tohtinud me nii rumalad olla, et siis valju häälega kiitlema hakata.

Tundub, et praegu nähakse nõukogudeaegset kõnepulti ja mikrofonit lausa pihitoolina, kus kõik oleks tulnud südameilt ära öelda, mida keegi nõukogude võimust arvab. Kuid seal kõneldes mõtles inimene kõigepealt ikka sellele, et ta oma tööd jätkata ja leiba teenida saaks, et teda keegi kinni ei paneks. Suure ja laia kodumaa trellide või okastraadi taga oleks meile kõigile koht leitud. Aga meil oli vaja siia jääda, et ükskord, kui avaneb võimalus, riigi iseseisvus taastada. Seda saime ju teha ainult meie, ja me tegimegi seda. Ükski teine rahvas meie eest poleks seda teha saanud.

Teel tagasi riiklikule iseseisvusele me jätsime endast märke ja tegime tegusid, millega meist said teerajajad ja mis äratasid tähelepanu kogu maailmas. Neis tegudes oli juhtivas ja vastutavas rollis mees, kelle lähenevat juubelit me alanud konverentsiga tähistame. Kaks kõige eredamat märki on kindlasti „Deklaratsioon Eesti NSV suveräänsusest“ 16. novembrist 1988 ning Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsus „Eesti riiklikust iseseis-

---

² Noorte Häääl, 24. detsember 1988.

vusest“ 20. augustist 1991. Mati Grafi raamatus „Kalevipoja koju-tulek“ on 48 lehekülge suveräänsuse mõistest 1936. aasta stalinlikus konstitutsioonis kuni Eesti NSV suveräänsusdeklaratsiooni vastuvõtmisele järgnenud sündmusteni nii Moskvas kui ka meil Eestis. Raamatus „Impeeriumi lõpp ja Eesti. Taasiseseisvumine 1988–1991“ (Kirjastus Argo 2012) on sama autor sellele teemale pühendanud 39 lehekülge. Väga palju huvitavat on sel teemal kirjutanud Igor Gräzin oma artiklis „Suveräänsuse sünd ja Nõukogude kadu“ kogumikus "Eesti iseseisvus võideti Moskvas“. Arnold Rüütli raamatus „Tuleviku taassünd“ (Kirjastus Ilo 2001) on pealkirja all „Olgem suveräänsed“ jutuks võetud ka 1988. aasta novembrisündmused. Kui ilmavalgust nägi kogumik „Kuidas me pääsesime helgest tulevikust“ (Dipri OÜ 2016), sai huviline ka sel teemal mõndagi uut lugeda Ülo Kaevatsilt intervjuus „Rahvarinde aktivistid“, ning Arno Almannilt intervjuus „Ülemnõukogu liikmed ja eksperdid“. Mõistagi on sellesse teemasse süvenenud autoreid märksa rohkem, kuid siin on nimetatud käsitlusi, mis on omanäolisemad või kirjutatud asja sees olnud inimeste poolt.

Väike tagasivaade on konverentsi lisamaterjalides ka 1991. aasta dramaatilistele augustipäevadele. See on Ülo Nugiselt, kannabki pealkirja „Tagasi vaadates“, ning ilmus 20. Augusti Klubi poolt välja antud kogumikus „Kui taastasime Eesti iseseisvuse“.

Augustisündmustest, kuna neil on eel- ja ka järellugu pikemgi kui suveräänsusdeklaratsioonil, on kirjutanud paljud ja on kirjutatud palju. Avalöögiks tuleks ehk lugeda kogumikku „Kaks otsustavat päeva Toompeal“, kus lisaks Ülemnõukogu nende päevade stenogrammile ja vastu võetud aktide tekstidele on ka 16 inimese meenutused. Neist 7 olid olnud töögrupis, kes 20. augusti otsuse teksti oli koostanud, 13 olid õhtul selle poolt hääletanud.

Samuti on Ülemnõukogu istungite stenogramme mõlemast augustipäevast kasutanud Madis Salum oma raamatus „Tagasiteel tulevikku“. Raamatu enam kui 300-le leheküljele on ta mälestusi kogunud ka inimestelt väljastpoolt Ülemnõukogu ja Eesti Komi-

teed. Veel käib ta selles läbi kõige olulisemad sündmused Eestis alates 1987. aastast.

Mati Graf on raamatus „Impeeriumi lõpp ja Eesti. Taasiseseisvumine 1988–1991“ tagasisivaate augustisündmustele mahutanud 38-le leheküljele. Temalt võime lugeda üsna põhjalikku ülevaadet sellestki, mis toimus augustikuus enne ja pärast putšipäevi Moskvast. Aga kellel jätkub tähelepanu veel paarikümneks leheküljeks, saab rikkamaks teadmise võrra, kuidas on ajaloos edenenud Eesti riigi tunnustamine ja taastunnustamine.

Tarmo Vahteri raamat „Vaba riigi tulek. 1991. Kuus otsustavat kuud“ on augustikuule pühendanud 125 lehekülge. Autor teab väga suure hulga inimeste kohta, mida keegi kusagil on öelnud. Ta on Murati piiripunktis, siis saadab koos Mari-Ann Rikkeniga USAst Eestisse faksi, ja jõuab kohe Stockholmi õhtuse telesaate uudiseid vaatama. Pealkirjad „Monika läheb merele“, „Täna öösel me ei maga“ või „Ärge laske ennast tappa“ meelitavad lugema. Vahteri raamat ongi seni ehk kõige põhjalikum käsitus meie riigi jaoks otsustavast ajast.

Viimasel ajal, eriti seoses vabariigi 100nda aastapäevaga on trükist tulnud rida soliidseid väljaandeid, millest peame järel-dama, et esimene kehtima hakanud õigusakt üldse, mis tunnistas Eesti inkorporeerimise NSV Liidu koosseisu õigustühiseks ja seadis eesmärgiks Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamise, võeti Eesti NSV Ülemnõukogus vastu alles 30. märtsil 1990. Seega peaaegu kolm nädalat pärast Eesti Kongressi esimest, 11. märtsil 1990 alanud istungjärku, kus otsustati Eesti iseseisvus taastada õigusliku järjepidevuse alusel. Oh, ei! Hoopiski mitte!

12. novembril 1989, kui Eesti Kongressi valimisi polnud veel väljagi kuulutatud, võttis Eesti NSV Ülemnõukogu eelviimane, XI koosseis vastu otsuse ajaloolis-õiguslikust hinnangust Eestis 1940. aastal toimunud sündmuste kohta, kvalifitseerides Nõukogude Liidu stalinliku juhtkonna 1940. aasta välispoliitilised ja

sõjalised aktsioonid Eesti Vabariigi vastu agressiooniks, sõjaliseks okupeerimiseks ning Eesti Vabariigi annekteerimiseks. Kuna sellest järeldus, et Eesti lülitamine 1940. aastal Nõukogude Liidu koosseisu ei olnud õiguspärane, otsustas Ülemnõukogu tunnistada Riigivolikogu sellekohase deklaratsiooni 22. juulist 1940 õigustühiseks ning taotleda Eesti taastamist rahvusvahelise õiguse subjektina, juhindudes rahvusvaheliselt üldtunnustatud rahvaste enesemääramise võõrandamatust õigusest, mis teiste tähtsate aktide kõrval on leidnud kajastust ka Tartu rahulepingus. Kas on võimalik veel selgemalt öelda, kuidas toleaeagne kõrgem seadusandlik võim Eesti arengut ette nägi?

2. veebruaril 1990, Tartu rahu 70. aastapäeval võttis Eesti NSV kõigi tasandite rahvasaadikute täiskogu vastu deklaratsiooni Eesti riikliku iseseisvuse küsimuses. See lõpeb sõnadega:

„Täiskogu kuulutab:

Iseseisva Eesti Vabariigi taastamise eesmärgil ja lähtudes Tartu rahulepingu kehtivusest alustab Eesti oma esindajate kaudu konstruktiivseid läbirääkimisi kõigi osapooltega, kellest sõltub Eesti vabariigi iseseisvuse taastamine *de facto*.“

Sel päeval jäi Eesti Kongressi valimisteni veel 22 päeva.

23. veebruaril 1990, päev enne Eesti Kongressi valimiste algust, võttis Eesti NSV Ülemnõukogu vastu otsuse ettevalmistustest Eesti riiklikuks iseseisvumiseks. Selles informeeritakse NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi Eesti NSV kõigi tasandite rahvasaadikute 1990. aasta 2. veebruari „Deklaratsioonist Eesti riikliku iseseisvuse küsimuses“, millega peetakse vajalikuks Eesti Vabariigi taastamine 1920. aasta 2. veebruaril sõlmitud Tartu rahulepingu alusel. Otsuse 3. punkt ütleb:

„Eeltoodu alusel teha NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressile ettepanek alustada ametlikke läbirääkimisi NSV Liidu ja Eesti NSV vahel Tartu rahulepingu kehtivusele rajaneva Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamise üle *de facto*.“

Nende kolme olulise akti kohta pole ainsatki sõna lugeda TEA Kirjastuselt ilmunud entsüklopeedia eriväljaannetes „Eesti Vabariik. Maa. Rahvas. Kultuur.“ (2015), „Eesti Vabariik 100“ (2017)

ning „Valitsused ja riigimehed“ (2018). Ei ole neid üldse mainitud ka Avita kirjastuselt ilmunud „Eesti Ajaloos“ (2017).

Kas sellel tõesti polegi tähtsust, millal Eesti kõrgeim seadusandja oma aktiga kogu maailmale teatas, et ta on 1940. aasta sündmused Eestis tunnistanud agressiooniks, okupatsiooniks ja anneksiooniks, ning et Eesti taotleb riikliku iseseisvuse taastamist? Tuleb välja, et siiski on. Kahte neist aktidest, Ülemnõukogu otsust 12. novembrist 1989 ning Eesti NSV kõigi tasandite rahvasaadikute täiskogu deklaratsiooni 2. veebruarist 1990 on mainitud 1994. aastal ilmunud kogumikus „Eesti ajalugu. Kronoloogia“ (Olion), Soome ajaloolase Seppo Zetterbergi 2009. aastal ilmunud „Eesti ajaloos“ (Tänapäev), ning 2018. aastal trükist tulnud eriväljaandes „Valitsused ja riigimehed“ (TEA kirjastus). Kõigist neist saame küll teada, et Eesti liitmise NSV Liiduga 1940. aastal otsustas Ülemnõukogu õigustühiseks tunnistada, mitte aga seda, et ta otsustas taotleda ka Eesti taastamist rahvusvahelise õiguse subjektina. Kui lisame Viimati mainitud kahele aktile ka Ülemnõukogu otsuse 23. veebruarist 1990, siis kõiki neid kolme akti on ammendavalt käsitleanud ajaloolane Mati Graf oma raamatus „Impeeriumi lõpp ja Eesti. Taasiseseisvumine 1988–1991“. Just need kolm tolle aja kõrgeimal tasemel vastu võetud akti hääles-

tasidki tegutsema meid, kes me 18. märtsil 1990 viimasesse Ülemnõukogusse kandideerisime. Nendega oli ju seatud selge siht Eesti Vabariigi faktilisele taastamisele.

Mida oli siis Eesti Kongressil meile veel ütelda? Mitte midagi! Ülemnõukogusse kandideerijate valimisplakatid olid ju selleks ajaks trükitud ja väljagi pandud, meie seisukohad olid ajalehtedes enamasti juba ilmunud. Ja meie valijad teadsid, et me läheme mitte uut riiki tegema, vaid Eesti Vabariiki taastama. Just seda me ka tegime, kui 1991. aasta 20. augustil iseseisvusotsusele 69 häält andsime.

Juba oma volituste teisel päeval, 30. märtsil 1990 võttis Eesti NSV Ülemnõukogu vastu otsuse „Eesti riiklikust staatuses“, milles kinnitas, et okupatsioon ei ole katkestanud Eesti Vabariigi olemasolu *de jure* ja kuulutas selle taastamiseks välja ülemineku- perioodi. Taastada saab teatavasti vaid riiki, mis on ikka olemas olnud, mitte mingit kolmandat vabariiki! Samal päeval võeti vastu deklaratsioon, milles Ülemnõukogu teatas, et on *valmis koostööks Eesti Kongressi ja Komiteega Eesti Vabariigi taastamiseks õigusliku järjepidevuse alusel*.

TEA Kirjastuse eriväljaannetes, mida eespool ka nimetasin, on

Ülemnõukogu 30. märtsi otsus ja deklaratsioon kokku pandud ühte lausesse, mille teine pool on kõigis identne ning kahjuks eksitav: *...kuulutas välja üleminekuperioodi, mille lõppedes pidi koostöös Eesti Kongressiga taastatama Eesti Vabariik.*

Eesti Kongress oli ennast kuulutanud Eesti Vabariigi riigivõimu ainsaks seaduslikuks taastajaks ja deklareerinud, et Eesti Vabariigi riikliku ja rahvusvahelis-õigusliku staatuse küsimused kuuluvad tema ainupädevusse. Tegevuskavas oli Eesti Kongress teada andnud, et *on valmis Eesti NSV haldusasutustega läbi rääkima koostöö üle Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamisel.* Panite tähele – Ülemnõukogu oli valmis koostööks, Eesti Kongress oli valmis koostöö üle läbi rääkima!

Seega ei saanud Ülemnõukogu mitte kuidagi otsustada ega deklareerida, et ta taastab Eesti Vabariigi koostöös Eesti Kongressiga. Läbirääkimisi, mida Kongress oli koostöö tingimusteks seadnud, polnud veel alustatudki, ja need ei pruukinud ju üldse koostööle viia. Ka ei saa öelda, et Ülemnõukogu nägi ette Eesti Vabariigi taastamise üleminekuperioodi lõppedes.

30. märtsi otsuses on, et *üleminekuperiood lõpeb Eesti Vabariigi põhiseaduslike riigivõimuorganite moodustamisega.* Iseseisvus võidi taastada hoopis varem, nagu see 1991. aastal tegelikult sündiski.

8. mail järgnes Ülemnõukogu seadus Eesti sümboolikast. Juhindudes 30. märtsi otsusest, võeti riigi ametliku nimetusena kasutusele Eesti Vabariik. Otsustati lõpetada nõukogulike riigisümbolite kasutamine ja rakendada Eesti Vabariigi 1938. aasta põhiseaduse 5 paragrahvi.

Kas need olid tõesti sammud kolmanda vabariigi poole?

16. mail võttis Ülemnõukogu vastu seaduse Eesti valitsemise ajutise korra alustest, millega otsustas lõpetada Eesti Vabariigi riigivõimu-, valitsemis-, kohtu- ja prokuratuuriorganite allutatus NSV Liidu vastavatele organitele ja lahutada nad NSV Liidu vastavast süsteemist. Eesti Vabariigi ja NSV Liidu suhted otsustati rajada Tartu rahulepingu kehtivusele.

25. mail andis Eesti Kongressi II istungiärk Eesti Komiteele kohustused ja volitused välja töötada ja kehtestada ajutisi seadusi,

mis on hädatarvilikud Eestis põhiseadusliku riigivõimu taastamiseks EV õigusliku järjepidevuse alusel. Otsesõnu aga muudeti Eesti Komitee seadusandlikuks koguks. Samas sätestati, et üleminekuaja riiklust reguleerivad Ülemnõukogu aktid on seaduslikud vaid pärast Eesti Komitee nõusolekut. Ometi olid Eesti Vabariigi Kodanike Peakomitee esindajad enne valimisi väsimatult kinnitanud, et Eesti Kongressi ei valita mitte võimu-, vaid esindusorganiks. Igatahes järgmisel päeval püüdis Päevaleht lugejaid suure pealkirjaga esiküljel: Tänaest Eestis kaksikvõim.

Kaksikvõimu püüdsid Eesti Kongressi liidrid tollal igati eitada, nüüd on päris huvitav lugeda, mida näiteks on Trivimi Velliste aastal 2000 kaksikvõimu ning Ülemnõukogu ja Eesti Kongressi kohta kirjutanud: „Üleminekuperioodi algusega oli Eesti astunud üsna omapärasesse kaksikvõimu aega. Ülemnõukogu oli kui ajutine parlament, mis moodustas valitsuse ja kasutas riigi rahakotti. Kongress esindas riigi tegelikku kodanikkonda ja omas sellega suurt õiguslikku ning moraalselt kaalu. Esimesel ei jätkunud legitiimsust, teisel nappis võimu ja raha Mõlemal oli arvestatav osa kattuvat liikmeskonda ja mõlemad võistlesid omavahel rahva hinge pärast“³. Mart Laar aga on enda ja Toomas Hiio raamatus koguni ühe peatüki pealkirjaks pannud „Kaksikvõim ja üleminekuperiood“.

Nii et kaksikvõim siis ikkagi oli? Tegelikult küll muidugi mitte kaksikvõim, vaid ühel pool tollastes oludes siiski reaalne võim ja teiselt poolt katsed võimu kuulutada ilma võimaluseta seda tegelikkuses teostada. Tarmo Vahter on jäädvustanud, mida on selle kohta öelnud kaksikvõimu süveneva ebamugavustundega jälginud Rein Taagepera: „Põhisüüdistus Rahvarinde poolt Eesti Komiteele on lollus ja ebapädevus. Radikaalid süüdistavad Rahvarinnet omakorda reeturluses“⁴. Rahvalegi oli küllap närvesööv seda pealt vaadata, aga 1991. aasta 3. märtsi preventiivse referendumi korraldamise vastu rivistus Eesti Komitee jällegi lahingukorda Läti Komitee ja Eesti komitee ühise üleskutsega igasugust

---

³ Mart Laar jt. Teine Eesti. Iseseisvuse taassünd 1986-1991. Tallinn 2000, lk 331.

⁴ Tarmo Vahter. Vaba riigi tulek. 1991. Kuus otsustavat kuud. Tallinn 2011, lk 198.

referendumit boikoteerida. Tarmo Vahter on kirjutanud, et välisminister Lennart Meri olevat ühel veebruarikuisel valitsuse istungil Eesti Komitee tegevuses näinud *täiesti bioloogilist armukadedust*, aga esialgset boikotiüleskutset nimetanud *lõhestamistegevuseks*. Ta olevat veel arvanud, et osa Komiteest on *ühtlasi määranud oma poliitilise surma* (Tarmo Vahter).

19. detsembril 1990 võttis Ülemnõukogu vastu otsuse omandiõiguse järjepidevuse taastamisest. Tunnistati, et Eesti NSV Riigivolikogu 1940. aasta omandiõigust muutnud deklaratsioonide ning neile järgnenud teiste normatiivaktide vastuvõtmine ja rakendamine oli ebaseaduslik, ning et kollektiviseerimine Eestis toimus sunniviisiliselt, omanike õigusi rikkudes.

Ja siis jõudsid kätte augustipäevad 1991. Nagu ma eespool juba ütlesin, on nendest päevadest väga palju lugeda, kuid jätkame siit kõige olulisemaga, mis puudutab vaid iseseisvusotsuse sündi.

Eesti Komitee tegi 19. augusti päeval seoses Moskvas toimunud sõjaväelise riigipöördega avalduse ning pöördus Ülemnõukogu poole ettepanekuga viivitamatult korraldada ühine nõupidamine tegevusühtsuse saavutamiseks. Pärastlõunal helistas Ülemnõukogu üks asejuhatajatest Marju Lauristin Eesti Komiteesse ja kutsus nende esinduse Toompeale.

Kahe kogu suhted olid juba algusest peale üsna jahedad. Eesti Komitees kõlanud mudelit, mille järgi Savisaare valitsus peaks hakkama Eesti Kongressi otsuseid järgima, nimetati ajakirjanduses pilkavalt *poliitbüroo sündroomiks* – üks jagab selgelt ideologiseeritud käske, teine peab need ellu viima ja kõige eest veel vastutama ka. Midagi päris mõistusevastast sündis 16. aprillil 1990. Ülemnõukogu saalis loeti ette Eesti Komitee ühe aseesimehe Sirje Endre kiri, mis nõudis, et Ülemnõukogu Presiidiumis moodustatud 9-liikmelise delegatsiooni läbirääkimisteks NSV Liidu juhtidega peab heaks kiitma Eesti Komitee, kellele tuleb anda veel õigus nimetada pooled selle delegatsiooni liikmetest. Teatavasti oli Eesti Kongress oma I istungjärgul pöördunud NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi poole ettepanekuga viivitama-

tute läbirääkimiste alustamiseks Eesti Kongressi volitatud esindusega anneksiooni lõpetamise ning Eesti Vabariigi taastunnustamise küsimuses. Moskva ei suvatsenud selle ettepaneku peale isegi mitte vilistada – Eesti Kongress ja Eesti Komitee olid Moskva jaoks *eikeegi*. Seega üritas Eesti Komitee nurjata Eesti ja Moskva keskvõimu võimalikud läbirääkimised veel enne, kui need üldse alatagi jõudsid. Moskva poleks ju istunud läbirääkimistelaua taha, kui nende vastu istuvast Eesti delegatsioonist pool oli eikeegi.

Ülemnõukogu sümboolikaseaduse vastuvõtmist oli Eesti Kongress hakanud torpedeerima veel enne, kui Ülemnõukogu jõudis oma volitustesse astuda, teatades, et *Eesti Vabariigi nime ja riiklike sümbolite kehtestamine ei vasta Eesti praegusele riiklikule staatusesele*⁵. Nähtavasti pidas Rein Taagepera ka seda Eesti Komitee seisukohta silmas, kui ütles lause, mille Heinz Valk meelde jättis: „Mitte midagi ei tohi teha iseseisvuse saavutamiseks enne, kui iseseisvus saavutatud on“⁶.

Kui Ülemnõukogu oleks Eesti Komitee vastuseisule kuuletunud ja 8. mail riigi nime muutmata jätnud, oleks Balti Riikide Nõukogu 12. mail taastamata jäänud. 11. märtsist Leedu Vabariik ja 4. maist Läti Vabariik poleks ju ometi Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigiga mingit nõukogu moodustama tulnud. Misugune tähtsus Balti Riikide Nõukogul oli, kuuleme ka täna alanud konverentsil.

Aga mingem tagasi 19. augusti pärastlõunasse 1991. Saanud Marju Lauristinilt kutse Toompeale tulla, oli Eesti Komitees leitud, et tulebki minna, sest nemad olid ise ju teinud ettepaneku koostöök. Kuid mida seal teha? Tarmo Vahteri raamatust loeme, et Kelam pidas võimalikuks küll ühisistungit, aga mitte iseseisvuse väljakuulutamist. Sama seisukoht on olnud Enn Tartol, keda Tarmo Vahter on osundanud: „Võib ju veel deklareerida, et Eesti on iseseisev ja okupeeritud ja mõistame hukka mis tahes

---

⁵ Eesti Komitee pöördumine Eesti NSV Ülemnõukogu poole. Tallinn, 28. märtsil 1990.

⁶ Heinz Valk. Pääsemine helgest tulevikust. Tallinn: Kunst 2010, lk 355.

okupatsiooni karmistamise. Kui nad nüüd ka sellega nõus pole, siis ma ei mõista.“⁷ Toompeale mindi neljakesi – Tunne Kelam, Sirje Endre, Enn Tarto ja Vardo Rumessen. Ma ei kavatse laskuda detailidesse, peatun vaid kõige olulisemal.

Toompeal oli Rahvarinde Ühenduse koosolekul otsustatud, et iseseisvusotsus tuleks vastu võtta nii kiiresti, kui vähegi võimalik. Mart Laar olevat sellest kuulda saades öelnud: „Ma palun teid! Ärge jumalapärast niisugust rumalust tehke! Kui Ülemnõukogu võtab vastu iseseisvusotsuse, siis ei tunnusta seda ükski lääne-riik!“⁸ Ülemnõukogus siiski üha valdavamaks saanud meelsusest Eesti iseseisvaks kuulutada, kuni seda on veel võimalik teha, oli aga kindlasti väga ebameeldiv kuulda Toompeale saabunud eestikomiteelastel. Neile näidati ka ühte iseseisvusotsuse mustandit, mida sooviti arutama hakata. Väidetavalt nad sellega ei nõustunud ja arutama seda ei hakatudki. Seejärel jäädi Toompeal istungit jälgima, arutelu pidi jätkuma järgmisel päeval. Loogiline oleks ju arvata, et neid mitterahuldavat paberit näinud seltskond istus maha ja hakkas palavikuliselt tööle, et koostada uus eelnõu, mis nende ideele vastaks. Aga nii imelik kui see ka on, just seda ei sündinud. Hommik näitas, et Eesti Komitees polnud taastatud iseseisvuse väljakuulutamiseks mingit eelnõu, isegi mitte ühtegi selle eelnõu punkti paberile pandud. Seega iseseisvusotsuse vastuvõtmine ükskõik missuguse tekstiga Eesti Komitee plaanidesse ei mahtunud.

20. augustil oli kell üle keskpäeva, kui Komitee esindus Marju Lauristini telefonikõne peale jälle Toompeale tuli, seekord kolmikuna Kelam-Endre-Rumessen. Seal olevat nende ette pandud otsuse mustand nelja ideega. Tarmo Vahteri raamatus on need reastatud:

- kuulutada üleminekuperiood lõppenuks,
- nimetada Ülemnõukogu ümber Taastavaks Koguks,
- korraldada 1992. aastal uued parlamendivalimised,

---

⁷ Tarmo Vahter. Vaba riigi tulek. 1991. Kuus otsustavat kuud. Tallinn 2011, lk 198.

⁸ Mitme tule vahel. Bookmill Tartu 2011, lk 187.

- küsida Eesti Vabariigi õigusjärglasena rahvusvahelist tunnustust.

Eesti Komitee juhatuse liikmeid olevat nähtud paber lausa jahmatanud. Rumesseni sõnad olevat olnud: „Siis läheb verevalamiseks“⁹. Pangem tähele: neljas punkt räägib selge sõnaga Eesti Vabariigi õigusjärglusest ja kolmandat vabariiki ei paista kusagilt, miks pidi siis küll verevalamiseks minema?

Poolteist tundi arutelu asja eriti edasi ei viinud. Minki jälle laiali. Vahepeal toimus Vabaduse platsil Rahvarinde korraldatud miiting, kuus tundi sai asja arutada oma koosolekul Eesti Komitee. Ja lõpuks pandi tööle punkt.

Tarmo Vahter:

„Valminud projekti kohaselt pidid Eesti Komitee ja Ülemnõukogu moodustama võrdsetel alustel uue kogu. Sellel ei olnud veel nime, küll aga ülesanne teha valmis kolm tähtsat seadust:

- kodakondsusseadus,
- Riigikogu valimisseadus,
- ajutine põhiseadus.

Rohkem kui 20 inimest nägid kümnerealise teksti sõnastamiseks vaeva üle kuue tunni. Vaidluste tulemusel valminud otsuses polnud Eesti iseseisvusest ega selle väljakuulutamisest sõnagi.¹⁰ Järelikult oli Eesti Komitee otsustanud teha kõik, mis nende võimuses, et 20. augustil blokeerida iseseisvusakti vastuvõtmine üldse. Selles pole tegelikult midagi üllatavat. Eesti Kongress oli ju deklareerinud, et ta on Eesti Vabariigi riigivõimu ainsaks seaduslikuks taastajaks ja et Eesti riikluse küsimused kuuluvad tema ainupädevusse. Kuidas ta sai siis niisugusel asjal sündida lasta, et Eesti iseseisvus taastatakse hoopis Ülemnõukogu aktiga? Kuid päev polnud veel õhtus. Tuli uuesti minna Ülemnõukogusse, äkki ikkagi õnnestub oma kolme punktiga projekt läbi suruda.

Toompeal oli toas hulk rahvast. Laual ikka (või enam-vähem) sama projekt, mis Eesti Komiteed päeval jahmatama oli pannud. Aga neilt ei tulnud eelnõule mitte ühtegi muudatusettepanekut,

⁹ Tarmo Vahter. Vaba riigi tulek. 1991. Kuus otsustavat kuud. Tallinn 2011, lk 217.

¹⁰ op. cit., lk 228.

nad vaid teatasid, et selle või sellega nemad nõus ei ole. Eelnõule tegid parandusi ainult Ülemnõukogu liikmed. Liia Hänni soovitas ära jätta punkti üleminekuperioodi lõpetamise kohta, Marju Lauristin tegi ettepaneku Ülemnõukogu Taastavaks Koguks nime-tamise asemel moodustada Põhiseaduse Assamblee. Sellega olid eestikomiteelased nõus vaid tingimusel, kui nemad ja Ülem-nõukogu on seal võrdselt esindatud. Ignar Fjukilt on sõnaleid *kinnitada* riiklikku iseseisvust, Peet Kaselt on kolmanda punkti sõnastus. Ja Rein Müllersoni, kes rahvusvahelise tunnustuse küsimise asemel soovitas taotleda diplomaatiliste suhete taasta-mist, kutsus kohale Ülemnõukogu liige Mart Laar.

Tööd ei saanud siiski veel lõpetada. Eestikomiteelased nõudsid, et preambulis peab olema ka Eesti Kongress ära nimetatud. Peet Kask, kelle käes oli seni lõppteksti kirjutamine, oli seda ette-panekut nii jultunuks pidanud, et ta oli oma töö katkestanud ja selle Liia Hännile edasi andnud. Hänni kirjutaski preambulisse viite deklaratsioonile Ülemnõukogu ja Eesti Kongressi koostööst. Eelnõu oli vastuvõtmiseks küps.

Aga mis oleks juhtunud siis, kui Eesti Kongressi poleks olnud? Kas ikka oleks siis sündinud kolmas vabariik? Kui me nüüd võtaksime sama eelnõu, mida Hänni, Lauristin, Fjuk ja Kask parandama hakkasid, ja lisaksime preambuli, mis on lõpuks vastuvõetud ja jõustunud otsuses, jättes sealt loomulikult välja viite deklaratsioonile Ülemnõukogu ja Eesti Kongressi koostööst, võiks selle peaaegu samas sõnastuses vastu võtta, ja ka siis oleks Eesti Vabariik Ülemnõukogu poolt taastatud täpselt samuti õigus-liku järjepidevuse alusel.

Ometi on näiteks Enn Tarto veel aastal 2000 öelnud: „Ilma kodanike komiteede liikumise ja Eesti Kongressita ei oleks meil tänapäeval praegust Eesti Vabariiki – Eesti oleks Vene Föderatsiooni oblast“.¹¹ Pisut teist meelt on samal aastal olnud Trivimi Velliste: „Kui Eesti Kongress oleks oma paleuse hüljanud, oleks Eesti tõenäoliselt siiski iseseisvunud. Kuid sel juhul NSV liidu

---

¹¹ Eesti Kongress [siis ja praegu]. Tallinn 2000, lk 163.

õigusjärglasena.¹² Ja tänavugi, täpsemalt 12. aprillil 2018 kuulsin kunagiselt healt kolleegilt Feliks Unduskilt, et Rahvarinne olevat küll olnud iseseisvuse taastamise vedur, aga rool olevat olnud ikka Eesti Kongress. Mis seal imestada, kui üks alles kolm aastat tagasi ilmunud ajalookäsitlusi, jõudnud Ülemnõukogu valimisteni märtsis 1990 ja Edgar Savisaare valitsuse moodustamiseni, on väitnud: „Selleks ajaks oli Rahvarinne loobunud liidulepingu ning uue Eesti riigi loomise ideest, mida vastustas riikliku järjepidevuse tähtsust rõhutav kodanike komiteede liikumine.“¹³ Seda lauset lugeda on küll rabav, sest Rahvarinne oli juba kümme kuud varem iseseisvuse taastamise õigusliku järjepidevuse idee ainuõigeks tunnistanud. 29. aprillil 1989. aastal võttis Eestimaa Rahvarinde Rahvavolikogu vastu deklaratsiooni „Rahvuslikust enesemääramisest“, millest võime lugeda: „Kuna aga praeguse faktilise riigivõimu aluseks Eestis on rahvusvahelise õiguse jäme rikkumine NSV Liidu poolt 1940. aastal, siis saab Eesti riiklus edasi areneda vaid 1940. aastal katkenud omariikluse õigusliku järjepidevuse suunas.“¹⁴ Kas Rahvarinde lõppsihiks üldse kunagi oli liidulepingu sõlmimisega NSV Liidu koosseisu jäämine, on iseküsimus. 16. novembril 1988 vastu võetud deklaratsioonis on ju niisugused laused: „Eesti NSV suveräniteet on terviklik ja jagamatu. Selle kohaselt peaks vabariigi edasine staatus NSV Liidu koosseisus olema määratud liidulepinguga.“¹⁵ Miks on viimases lauses sõna *peaks*, kui võinuks ju öelda *peab*? Ja miks räägib deklaratsioon *vabariigi edasisest staatusest NSV Liidu koosseisus*? Millegipärast saadi Moskvast kohe aru, et Eesti on vastu võtnud Nõukogude Liidust lahkumise deklaratsiooni, meil siin Eestis nähakse selles ikka veel alandlikku põlvitamist Moskva ees kirgliku palvega liiduleping sõlmida.

Sügisel 1988 lihtsalt polnud veel aeg kõike otse välja öelda. Kas valimistel Ülemnõukogu kohtadest kaks viiendikku saanud Rahvarinne oleks kunagi tõusnud või kas tal oleks lastud tõusta

¹² op. cit, lk 156.

¹³ Eesti Vabariik. Maa. Rahvas. Kultuur. TEA Kirjastus 2015, lk 84.

¹⁴ Noorte Häääl, 1. mai 1989, lk 2.

¹⁵ Rahva Häääl, 17. november 1988, lk 1.

niisuguseks võimsaks massiliikumiseks, kui ta kõik oma sihid oleks algusest peale avalikuks kuulutanud?

Ülemnõukogu võttis oma volituste ajal pisut vähem kui kahe ja poole aastaga vastu 155 seadust, 483 otsust, 23 deklaratsiooni, avaldust, pöördumist ja resolutsiooni. Kui lisame siia ka Ülemnõukogu Presiidiumi aktid, saame neid kokku 1384. Pärast iseseisvuse taastamist 20. augustil võttis Ülemnõukogu vastu veel 93 seadust, sealhulgas kõik iseseisva riigi toimimiseks vajalikud seadused.

Eesti Kongressi valimine oli ilma igasuguse kahtluseta unikaalne nähtus ajaloos. Ma ei tea, kas on midagi samaväärset või analoogilistki kusagil varem juhtunud. Ta häälestas eestlasi iseseisvusele, tõi poliitikasse paljusid noori, aga ka vanemaid inimesi, kes varem polnud poliitikategemisele mitte mõelnudki. Eesti Kongressil on oma väga väärikas koht iseseisvuse taastamise protsessis, kuid kas on ikka vaja kuulutada teda võitjaks lahingus, mida ta pole ju pidanudki.

Eda Maripuu
ajaloolane, teadur

ÕIGEUSKU MINEK LAIMJALA NÄITEL

Õigeusu ajalugu Eestis ei ole tänapäeval ajaloolaste seas kuigi populaarne teema. Kuigi usu ja kiriku mõju nüüdses Eesti riigis on marginaalne, ei pruugi see nii olla Moskva patriarhaadile alluva Õigeusu kirikuga. Nevski katedraali näol on õigeusul väga võimas sümbol Toompeal, kus Eesti Vabariigi Riigikogu peab vene imperialismi tõhusa tööriistaga silmitsi seisma.

Iseseisvas Eestis seondub õigeusk ka kahe eri patriarhaadi alluvuses olevate kogukondade vastasseisuga, mis omalt poolt rõhutab konfrontatsiooni, mis eesti ühiskonnas niikuinii mitmel eri kujul olemas on.

Eesti ajaloo üldkäsitlustes on õigeusu puhul lähtunud kahest

aspektist: näidatud seda kui venestamise tööriista ja kui 19. sajandi talurahvaliidumiste ühte osa. Monograafiatest, mis seda teemat käsitlevad, on kahtlemata kõige monumentaalsem Hans Kruusi 1930. aastal ilmunud „Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40ndail aastail“. Selle perioodi käsitluste autorid, kes olid ise venestamist oma nahal tunda saanud, varjutas see kogemus paratamatult ka 19. sajandi keskpaiga sündmuste analüüsi. Nõukogude aja ideoloogiaga kiriku ja usu kahjulikkusest sobis see samuti, eriti kui arvestada, et venestamine oli ka Teise maailmasõja järel Eestis aktuaalne teema. Viimastel aastakümnetel on lisandunud Jaanus Plaadi ja Urmas Klaasi uurimused õigeusu kirikust, mille lähtepunkt neutraalsem. Urmas Klaasi magistritöö 1998. aastast käsitleb õigeusu kirikut Lõuna-Eestis 1848–1917. Jaanus Plaadi „Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiu maal“ (2001) ja eriti „Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil“ on pakunud palju väärtuslikku ja huvitavat toimunud sündmuste ja protsesside mõistmiseks. Preestrite kohta on rohkesti andmeid ka Anu Raudsepa raamatus „Riia Vaimulik Seminar 1846–1918“. Eelmise Moskva patriarhi Aleksius II mahukas monograafia „Õigeusk Eestis“ käsitleb teemat küll eesti ajaloolastest erineva nurga alt, ei sisalda aga mingeid uusi sisulisi andmeid, tsiteerides lehekülgede kaupa muuhulgas ka Kruusi monograafiat.

Õigeusu koguduste ajaloo ja vaimulike elulood on kättesaadavad internetis Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku koduleheküljel.

Kersti Lusti tööd, käesoleva ettekande seisukohalt aga eriti „Uuenev Saaremaa kroonuküla (1841–1919)“ sisaldavad huvitavaid andmeid kroonutalupoegade ja nende olukorra muutmise kohta 19. sajandi keskpaigas.

Õigeusu kultuuriga Eestis ja selle mõjuga eesti kultuurile pole seni veel keegi põhjalikumalt tegelenud. Toomas Karjahärmi ja Väino Sirgu eesti haritlaskonna kujunemise käsitluses puudutatakse õigeusu teemat äärmiselt põgusalt. Riia vaimulikus koolis ja seminaris ettevalmistuse saanud haritlasi mainitakse ainult möödaminnes.

Eesti ajalookirjutuses on tavapärane, et mainitakse möödaminnes koolivõrgu tihedamaks muutumist seoses õigeusu koolide asutamise, kuid rõhutatakse kohe, et õigeusu koolid olid väga madala tasemega.

Põhilised allikad, millele toetudes õigeusku siirdumist Saaremaal saab jälgida, on:

Saaremaa Evangeeliumi Luteri Usu Konsistooriumi,

Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Pöide Koguduse,

Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku sinodi,

Eesti Apostliku Õigeusu Laimjala koguduse

ja Eesti Apostliku Õigeusu Pöide koguduse materjalid

Eesti Ajalooarhiivis (edaspidi EAA). Huvitavat pakub ka Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberneri fond, kus on aruanded õigeusu kirikute ehitamise kohta 1870. aastate alguses.

2007. aastal jõudis arhiivi ka väliseesti uurija David Pappi materjalide kogu.

Kõik, kes õigeusu ja selle ajalooga Eestis tegelevad, on tänulikud August Kaljukosele, kelle „Õigeusu kirikutes (kogudustes) teeninud vaimulike nimekiri“ (Tallinn, 1975) on rohkem kasutamist leidnud.

Jaanus Plaadi arvates oli 1840. aastatel toimunud luterlaste massilise õigeusku mineku puhul tegu eeskätt kiriku-, mitte usuvahe- tusega. Enamik osalenuist ei teadnud õigeusust eriti midagi ning paljud neist jätkasid luterliku kiriku või vennastekoguduste külas- tamist ja luterlike kommete järgimist. Õigeusu põhimõtted hakka- sid enam juurduma alles järgnevatel aastakümnetel. Käesolevas töös on kasutatud mõlemat terminit.

Kirikuvahetusliikumise algus

Talurahva käärimine oli alanud juba 1841. aastal, mil Pühajärve

mõisas toimus talupoegade vastuhakk seoses väljarändamis-sooviga, mida kohalikud võimuesindajad sõjaväe abil maha suruda püüdsid. 1844. aasta viljaikaldus, millele järgnes külm talv tõi kaasa nälja, taudid ja suure suremuse nii inimeste kui loomade seas. Kõik see algatas käärimise uuesti ja nüüd sai see vormi, mida tuntakse usuvahetusliikumise nime all. Esialgu siirdusid talupojad otse Riiga, kus oli ametisse seatud vikaarpiiskop Irinarh. Kuna aga talupoegade sagimine Riia tänavatel muutis kohalikud elanikud ärevaks, andis kindralkuberner Jevgeni Golovin teada, et salvimiseks tuleb pöörduda oma maakonna õigeusu vaimuliku poole. Kuna Rāpinas asus juba 1756. aastal asutatud ja seega vanim õigeusu maakogudus, siis algas massiline usuvahetusliikumine just seal. Päevas salviti seal õigeusku sada inimest, Mustvees kahe nädalaga üle tuhande talupoja ja nii edasi. Peale kõikide muude seletuste sellisele massiliikumisele nagu tollaegsete talupoegade tihedad kogukondlikud sidemed jne, on selline massipsühhoos ilmselt inimestele omane, võib-olla just eesti inimestele, kui meenutada ID kaardi sertifikaatide uuendamise paanikat.

Usuvahetus või kirikuvahetus andis 19. sajandi keskpaiga eesti talupoegadele kätte võimsa relva oma seniste peremeeste saksa mõisnike vastu. Võib arvata, et talupoegadele tegi see suurt rõõmu, kui nad nägid, kuidas senine talupoja jaoks kardetud ja ainuke võimu esindaja jõuetus vihas pidi pealt vaatama, et tal enam erilist sõnaõigust talukogukonna asjades ei olnud. Esialgu säilis küll võim nende talupoegade üle, kes mõisnike maadel elasid, kuid Saaremaal oli teatavasti suur kroonutalupoegade osakaal. Kersti Lust oma raamatus „Uuenev Saaremaa kroonuküla” toob ära, et kuigi kroonutalupoegade osakaal, mis oli 2/3 pärast Põhjasõda, 18. sajandi jooksul vähenes, olid 19. sajandi keskel 55% Liivimaa talupoegadest kroonutalupojad (võrdluseks: Eestimaa kubermangus 1,9%). Liivimaa Eesti osa 97-st kroonumõisast asus 36 Saaremaal. Õigupoolest võib öelda, et 18. sajand, see kõige pärisorisem sajand eesti talupoja jaoks, oli Saare- ja Muhumaa inimestele suhteliselt kerge. Katkust ja sõjast laastatud peredele ei saanud ülejõu käivaid koormisi panna. Alles 18.

sajandi teisel poolel (1765) jõuti üldjoontes 1695. aasta tasemele. 1725. aastal oli Saaremaal 12 000 elanikku, 1782. aastal 30 000. Saaremaa eramõisad olid väikesed ja kirikumõisate maavaldus oli võrdväärne eramõisate valdusega. Muhus võimaldas 220 tiinu mõisamaad ja 550 tiinu talumaad pastor Schmidtil lahedasti elada ja oma viit poega koolitada ka pärast seda, kui suurem osa kogudusest ta maha jättis.

Tsaarivõim jälgis 18. sajandil adramaarevisjonide ja vakuraamatute abil kiivalt, et kroonumõisate rentnikud annaksid keisrile, mis keisri kohus ja talupojad olid tunnistajad, kes ka rentnike patte komisjonile ette kandsid. Kui 1713. aasta Guldenstube komisjon Muhu mõisate rentnikku Margareta Stackelbergi küsitles, siis olid talupojad need, kes prouale meelde tuletasid, et tema väimees oli 100-pealise veisekarja mandrile toimetanud ja proua oli suure osa kalasaagist Tallinna turule lasknud viia, kuigi proua kinnitas, et ta ei mäleta, et kalasaak märkimistväärt oleks olnud. Samuti kaevati proua peale, et ta Muhust tühjad talumajad Audlasse oma eramõisa vedada laskis. 18. sajandi lõpus erastati Saare maakonnas väikesed Kuivastu ja Võlla (Muhus), Laimjala, Pihla, Karja ja Randvere. Keiser Paul I kinkis 5 mõisat, sh Rannamõisa Laimjalas rüütelkonnale, kelle kätte need ka kuni Esimese maailmasõja lõpuni jäid.

Õigeusu algus Saaremaal.

Esimesed õigeusklikud tulid Saaremaale 1710. aastal vene soldatite ja kaupmeeste näol. Kuni 18. sajandi keskpaigani ei olnud Saaremaal ei õigeusu vaimulikku ega kirikut. 1747. aastast alates asutati Kuressaares õigeusu kogudus, mille juurde määrati ka preester. 1790. aastal valmis seal Nikolai kivikirik.

Lõuna-Eestis 1845. aastal alguse saanud liikumine jõudis Muhusse ja Saaremaale 1846. aasta mais. Seega oli nii Rüütelkonnal, konsistooriumil kui ka ametnikel piisavalt aega ja võimalusi mandri kogemustest õppida. Paraku saavutas just Saaremaal ja Muhus usuvahetus kõige massilisema iseloomu. Golovini *mission impossible* – üheaegselt nii talupoegade usuvahetuse

soodustamine kui ka nende rahutuste vältimine oli tõeline kunst olukorras, kus talupoegade jaoks oli veel paar aastat tagasi lihtsa vastuhakuna tõlgendatav tegevus saanud mitte ainult lubatud, vaid ka soovitavaks.

Saaremaa Konsistoorium lasi 30 000 eksemplaris trükkida Mustjala pastori Carl Johann Masingu raamatu „Pea kinni, mis sul on, et ükski ei saa sinno kroni võtta“, mida levitati tasuta. Teadmata on, kui palju see usuvahetajaid mujal mõjutas, kuid Mustjalas jäi usuvahetus suhteliselt tagasihoidlikuks.

Esimesed viis talupoega ilmusid Kuressaarde Nikolai kiriku preestri Aleksei Panovi (1815-?) juurde 1846. aasta mai lõpus. Panov, kes eesti keelt ei osanud, pidi nad tagasi saatma, sest usuvahetuse soovi avaldamise juures pidi olema ka võimu esindaja. 2. juunil ilmus Kuressaarde Panovi juurde juba 200 talupoega, keda põhjalikult küsitleti ja noomiti ning nende soovi arvesse ei võetud, kuna nad olid tunnistanud, et loodavad usuvahetusest maiseid hüvesid. Saaremaa sillakohus saatis laiali ringkirja, milles rõhutatakse eriti, et mingit kasu usuvahetusest ei maksa loota. Samas aga tunnistatakse, et see on lubatud ja samuti tohivad talupojad ise väidete õigsust kindralkubeneri käest uurima minna. See ringkiri ei täitnud oma eesmärki, sest preestri juurde tuli järjest rohkem inimesi, 11. juunil juba 1950 inimest. Ilmselgelt ärgitas ringkiri talupoegi kiirustama kartuses hiljaks jääda. Sillakohtunik Buxhoeveden leidis, et olukorra rahustamiseks ja Kuressaare kodanike julgeoleku kindlustamiseks on vajalik sõjavägi. Kindralkuberner saatiski Kuressaarde pool eskadroni kasakaid ja oma kantselei salaosakonna juhataja krahv Tolstoi.

Kui varem olid talupojad tagasi saadetud, siis krahv Tolstoi saabumisega 16. juunil hakkas alles tõeline tegevus pihta. Talupoegade sooviavaldused võeti vastu ja selle tunnistuseks anti neile ka tõend.

Juuni lõpus saatis keiser olukorda rahustama kindralmajor Kruusentorni, kes juuni alguses oli olnud sama ülesandega Pärnu-

maal. Sellega, et aadel igalpool rahutusi ja vastuhakku nägi, ei saanud võimuesindajad nõustuda. Vastuhakke, mis seadusega karistatavad olid, oli üksikuid. Oktoobris-novembris olid Pöide ja Valjala naised jumalateenistusel kutsunud lapsi üles mitte leeri minema.

1790. aastal ehitatud Püha Nikolai kirik Kuressaares

Foto: E. Raun / Saaremaa Muuseum

Saaremaa Konsistooriumi ja 1845. aastal Kuressaare preestriks saanud Aleksei Panovi omavahelisi suhteid iseloomustavad kirjad, mida üksteisele saadeti 1847. aasta alguses. Kui Konsistoorium küsis Panovi käest andmeid usuvahetuse sooviga esinenud talupoegade kohta, siis vastas Panov, et temal pole õigust selliseid andmeid ilma kõrgema vaimuliku käsuta anda, ja palus edaspidi otse asjaomaste organite poole pöörduda.

Kuigi talupoegadele hakati nüüd ka vene võimu esindajate poolt selgitama, et usuvahetusega ei kaasne mingeid sotsiaalseid ja majanduslikke hüvesid, oli ka nende talupoegade jaoks, kes seda uskusid, ilmselge, et mõisnike patronaadi all olevast luteri kirikust eemaldumine on tubli samm vabaduse suunas. Nendes kogudustes ja mõisates, kus vaimulik ja mõisnik oskasid

talupoegadega paremini ühise keele leida, jäi usuvahetus leigemaks. Saaremaal olid sellisteks Jämaja, Kihelkonna, Püha ja Valjala.

Kuna preester Aleksei Panov ei olnud konsistooriumiga koostööaldis, pidid Saaremaa pastorid isekeskis seda rohkem koostööd tegema. Saaremaa konsistooriumi kirjavahetus sisaldab 1847. a alguses pastorite poolt esitatud usuvahetajate nimekirju. Muhust teatab Schmidt 24. jaanuaril, et usuvahetajaid on 9 inimest, neist neli mees- ja viis naissoost. 31. jaanuaril oli lisandunud veel 28 inimest. Pöidega võrreldes oli algus veidi tagasihoitum – seal oli samal ajal 73 isikut usu vahetamiseks soovi avaldanud. 1845. a detsembrist hakkas kehtima määrus, mis jättis 6-kuulise nn mõtlemisaja soovi avaldamise ja tegeliku õigeusku salvimise vahele.

Talupoegade arvamused toob Schmidt ära oma kirja pikemas eestikeelses lõigus, tsiteerides tema juurde nõu küsima tulnud talupoega, kes kirjeldab, kuidas inimesed tervete külade ja valdade kaupa end kirja panemas käivad ja et vene papp neile „keisri uut seadust annab ja neile ka raamatuid annab, kus sees see seadus lugeda on.“ Veelgi enam, talumehe teatel lubas papp, et „kuninga väggi on teel tullemas, kui nad seia sawad, siis peavad teie nimmed keik kirjutatud ollema, ning olge agga nobbed, kes tagga jääb, jääb seadusest ilma.“ Ka olevat preester lubanud kaitset mõisnike omakohtu vastu.

Kuigi Panov jagas ainult eestikeelseid õigeusu palveraamatuid ja katekismuseid, olid talupojad veendunud, et tegemist on uue seaduseraamatuga, mis ka nende ajalikku põlve kergendab.

See, et Riigivarade ministeerium just 1846. aastal jälle kroonutalupoegade kohta käivaid instruksioone oli vastu võtnud, tegi asja ilmselt talupoegade jaoks veelgi segasemaks. Maasi kroonumõisas tegi kogukonnakohtu kaasistuja Andrus Jaeggi Rahula küla kupjale Jüri Ratturile ülesandeks sealsetelt peremeestelt küsida, kas nad tahavad, et neid raharendile viidaks. Rahula küla mehed tahtsid aga teada, mida suurema Orinõmme küla mehed asjast arvavad, ja lõpuks otsustati kokku kutsuda terve kogukond,

et *uus priiuseeadus* läbi arutada. Mõisavalitsus aga, selle asemel et kohale tulla ja kokkutulnud talupoegadele asja selgitada, lasi koosoleku ära keelata. Talupojad tulid sellest hoolimata kokku. Ilmselge, et sellises olukorras usuvahetus ja raharendile üleminek talupoegade peas segunesid ja ootused väga kõrgeks kruviti.

Naiste ja meeste suhet vaadeldes ilmneb, et Saaremaal tervikuna olid mehed ja naised võrdselt usku vahetanud. Mujal Eestis oli ootuspäraselt mehi rohkem. Pöides ja Muhus oli usuvahetajate seas rohkem naisi kui mehi. See näitab ühelt poolt, et usuvahetuse põhjused olid siin vähem kui mujal seotud majandusliku ja sotsiaalse sõltumatuse püüdega ja teiselt poolt siinsete naiste suuremat sotsiaalset aktiivsust. Muhu naiste ettevõtlikkus oli seda tähelepanuväärsem, et usuvahetamise soovi sai esialgu avaldada ainult isiklikult Kuressaarde minnes. Kuressaare asub Muhust aga 70 kilomeetri kaugusel ja pealegi tuli ka väin ületada, mis pole muidugi saare elanikele mingiks takistuseks. (Kui 25 aasta pärast läks muhu naiste seas moodi oranž värv, mida kohapealt saada ei olnud, siis võtsid naised purjepaadi ja läksid ise Rootsist seda tooma.)

Usuvahetuse algus Pöide kihelkonnas

Pöides oli usuvahetus äärmiselt populaarne. Üks vähestest avalikest väljaastumistest Saaremaal toimus just Pöide kirikus, kus 1846. aasta leeripüha eel oli üks Uuemõisast pärit ema kirikus teatanud, et vene usk on õigem, sest seal ristitakse nii nagu Kristust ristiti ja ta kavatseb oma tütre vene õigeusku lasta salvida. Leeripäeval tulid küll kõik kohale, aga keeldusid armulauast, nii et 57st leeriõpetuse läbinust läks armulauda vastu võtma ainult neli. Hiljem küll lasid veel 20 noort inimest ennast leeritada, kuid seda kuulujutu pärast, mis väitis, et leeritamata inimesi ei salvita õigeusku. 1846. aasta kahe kuu jooksul pani end usuvahetuseks kirja 1831 Pöide inimest. Pastor Paul Eduard Hirsch (1812–1876) oli sellest kõigest nii löödud, et lahkus esimesel võimalusel rahva juurest, kes „iga valet usub“. (Hirschil läks hästi, sest pastori koht vabanes just 1846. aastal Palamusel, kus usuvahetus oli loid.) 1848. aasta kevadeks oli usuvahetajaid

4942. Usuvahetajate arv oli nii suur, et oli selge, et peab avama ka teise koguduse, mis Laimjala/Kahtla inimestele asutati 1848. aastal. 1910. aastal lisandus veel Levala kogudus.

Saksa soost kirikuõpetajad ja mõisnikud püüdsid küll protsessi peatada, aga see neil muidugi ei õnnestunud, sest õigeusu kiriku selja taga oli Vene riik. Pöide esimene preester Pjotr Ustritsov (1846–47) sattus käsikähmlusesse Karja kiriku eestseisja erupolkovnik Mülleriga, kes tuli takistama 300 inimese salvimist Karja Linnaka külas põhjendusega, et preester ei tohi seda teha oma kihelkonna piiridest väljaspool. Ustritsov näitas mundris erupolkovniku vastu üles äärmist häbematust, nimetas teda väejooksikuks ja valelikuks röövliks. Preester ja köster püüdsid mõisnikku kinni siduda, et viimane salvimise läbiviimist ei takistaks. Viimane olevat talupoegi kepiga pekstes hüüdnud: “Minge, minge uude usku, saate otse paradiisi!” Pjotr Ustritsov oli preestrite hulgas kahtlemata värvikas ja vastuoluline tegelane, nagu neid segastel aegadel ikka esile kerkib. Ustritsov oli pankrotistunud kaupmees Pärnust. Nooruses oli tema oma isa teda süüdistanud varguses ja petmises, Pärnus protsessis ta pidevalt oma võlausaldajatega ja harrastas kaardimängu. 1846. aasta juunis määrati ta Kuressaare preestri Aleksei Panovi juurde tölgiks. Siingi ei oldud temaga rahul, kuid arvestades olukorda pole see mingi ime. See, et kindralkuberneri ametnik Varadinov samuti iseloomustas teda kui täiesti ebausaldusväärset, annab asjale teise varjundi. Teda taheti Saaremaalt välja saata, kuid Panov paistab temaga rahul olevat ja 1847. aasta algul pühitsetakse ta preestriks. Ustritsov on Eesti Apostliku Õigeusu vaimulike andmebaasis kui Tornimäe esimene preester, kuid sureb samal aastal.

Ka ametiisikud ei kõhelnud füüsilist vägivalda kasutamast. Septembris 1846 olid Kuressaarde ennast üles kirjutama tulnud enamasti naised ja lapsed, kelle preester vihma käest sisse kutsus. Ühe naise mehega tekkis politsei vahtmeistril kähmlus ja selle käigus sai hoobi ka laps.

Tornimäe koguduse kirikuraamatusse on esimesed õigeusku salvitud kirja pandud 22. aprillil 1847. Esimesel päeval oli neid

24, teisel päeval 26, kolmandal koguni 74, ja neljandal 58. Kokku jõudis preester aprillis, see on siis nädala jooksul, salvida ja ka ristida 236 naist ja 122 meest. Meessugu esindasid enamasti lapsed, keda koos emadega salviti. 24. aprillil lasi ennast salvida kaks Rüütli-nimelist meest, Jüri ja Villem, kelle päritoluks märgitakse Pöide kirikumõis.

Mai lõpuks oli Tornimäe koguduse hingekirjas 1084 naist ja 702 meest. Talituse läbiviijaid ei ole märgitud kuni 9. juunini, mil preestriks sai Pjotr Koljukovski. Koljukovski oli lõpetanud Pihkva vaimuliku seminari 1836. aastal ja 1845. aastast oli ta Kuressaares diakoniks. Eesti Apostliku Õigeusu kiriku kodulehe andmetel sai ta Tornimäe preestriks 18. mail 1847. Köstriks on Nikolai Heidenreich, hiljem lisandub Karp Kruglov.

Aasta lõpuks oli meetrikaraamatu järgi salvitud 1384 meest ja 1839 naist, ristitud oli 170 last. Kokku 3223 inimest. Nagu näha, oli naisi tunduvalt rohkem. 1848. aastal lisandus neile veel 268 meest ja 327 naissoost isikut, mis teeb kokku 3988 isikut. See on tunduvalt väiksem arv kui Kruusi ja Plaadi poolt ära toodud 4942. Eriti kui arvesse võtta, et 3988 hulgas on ka Ustritsovi poolt 21. mail 1847 Valjala, Jaani ja Karja kihelkonna 300 salvitut. Kruus kasutab oma andmestikus kihelkonnakohtunike saadetud aruandeid. Võimalik, et osaliselt on tegu ka usku vahetada soovinute ja hiljem übermõelnutega. Teine seletus on meetrika mitte eriti hoolikas pidamine Ustritsovi poolt.

Preester Stepan Bežanitski (1821–1892), kes oli 1845. aastal lõpetanud Pihkva seminari ja juunis 1846 Tartus preestriks pühitsetud, sai Tornimäe koguduse preestriks 16. juulil 1847 ja jäi Tornimäele 1850. aastani. Oli hiljem preestriks Kärknas, Priipalus, Kastolatsis, Kähris, Tuhalaanes, Penujas ja Kallis. Tema viis poega said samuti preestriteks. Poeg Nikolai mõrvati 1919. aastal Tartus bolševike poolt koos piiskop Platoniga.

Esimesed õigeusklikud abielud sõlmiti juunis.

Kuigi Kruus ei sedasta suuri erinevusi kroonutalupoegade ja

eramõisate talupoegade usuvahetuses, võib Saaremaal ja Põide kihelkonnas siiski märgata usuvahetajate suurt arvu Nolckenitele kuulunud Kingli eramõisas, kus 85% rahvast läks õigeusk. Kingli mõisale kuulus ka Pahavalla küla. Ka Maasi valla Tumala mõisas oli kõrge kirikuvahetajate protsent. Kärla kihelkonna Buxhoevedenitele kuulunud Paadla mõisas oli kirikuvahetajate protsent 73. Üldiselt aga oli kirikuvahetajaid Ida- Saaremaal rohkem kui lääne pool ja usuvahetus oli massilisem Põide ja Muhu kihelkonnas, kus vennastekoguduse liikumine ei olnud üldse levinud. Samas oli naaberkihelkonnas Jaanis, kus vennastekogudused olid levinud, usuvahetus samuti küllaltki aktiivne.

Laimjala Vassilius Suure viie kupliga ristkuppelkirik 1873. aastast

Foto: Saaremaa muuseum

Laimjala Kahtla õigeuskoguduse asutamine

Paistab, et traditsiooniks on saanud koguduse nimetamine Laimjala koguduseks, aga kirikut nimetatakse asukoha järgi Kahtla kirikuks. Laimjala koguduse moodustasid põhiliselt hilisema Laimjala valla moodustanud Kahtla, Laimjala, Kingli, Audla, Kõiguste mõisavaldade talupojad. Saaremõisa, mis kuulus samuti hilisema Laimjala valla koosseisu, kuulus 1874. aastal Põide-Tornimäe kogudusse. 1874. aasta aruandes on koguduses Üüvere,

Kahtla, Asva, Viltina, Mägi-Kurdla ja Paju-Kurdla, Pahavalla, Mustla, Ridala, Audla, Randvere ja Ruhve Pöide kihelkonnast, ning Kuiste, Kõriska, Tõnija, Turja, Nurme ja Heilik Valjala kihelkonnast.

Usuvahetus Laimj alas Hans Kruusi järgi

Mõisad	Õigeusklikke 1848	Elanikke 1850	Õigeusklike protsent
Kahtla	451	407	100
Kingli	219	256	85,5
Kõiguste	278	459	60,6
Laimjala	344	491	70,1
Saare	434	630	68,9
Audla	210	435	48,1
Kokku Kruusil	1936	2678	72,3
v. a Saaremõisa	1503	2048	73,3

Kui endises Pöide kihelkonnas oli usuvahetajate protsent Muhu kõrval maakonnas kõige kõrgem, siis Laimj alas oli see veelgi kõrgem. Kokku 2678 inimest, kellest õigeusku läks H. Kruusi järgi 1936 ehk 72,2%. Sarnaselt Muhuga on ebakõla 1848. aasta usuvahetajate ja 1850. aasta elanike arvu vahel, kus Kahtla mõisas oli 1848. aastal õigeusulisi rohkem kui elanikke. Vastavalt 451 ja 407. Samasugune ebakõla oli ka Muhu Tamse mõisas, kus õigeusklikke oli 733, aga elanikke tunduvalt vähem. Seega ei saa neid arvandmeid siiski lõplikult usaldada. 1874. aasta aruandes Saaremõisa talusid Laimjala kogudusse kuuluvaks ei loeta. Nii oli koguduses koos Valjala küladega 1828 inimest. 1868. aasta nälja tagajärjel tekkinud negatiivse iibega vähenes inimeste arv koguduses 147 võrra.

Laimjala Vassilius Suure kogudus tekkis 1848. aastal. Vastav ukaas kannab kuupäeva 31. detsember, mis on ka koguduse ametlikuks asutamise ajaks. Vaimulike teenistust koguduses loetakse siiski juba oktoobrist, mil 12.10–1.11.1848 oli ametis preester Aleksei Troitski ja 27.11.1848–1.01.1849 Daniel Jürgens.

Preester Daniel Jürgens oli ühtlasi esimene mittevene perekonna-nimega preester maakonnas. Kuigi Aleksei Troitski viibis Saaremaal lühikest aega, siis tema poeg Vsevolod ja pojapoeg Feodor teenisid siinkandis tunduvalt pikemalt. Vsevolod Muhus Hella-maal (1886–1897) ja Mõnnustes (1897–1900) ja Feodor Hella-maal alates 1930 kuni surmani 1945. Poeg Aleksandrist sai samuti preester.

Teenistused koguduses algasid alles 1850. aastal, mil algab ka meetrikaraamat. Sel aastal toimus lõplik eraldumine Põide kogudusest, nii et kogu dokumentatsiooni algust loetakse just sellest aastast. Alates 1855. aastast oli kihelkonnas ka oma koolivõrk: kihelkonnakool ja abikoolid Randveres, Ridalas, Paju-Kurdlas, Mustlas, Asvas ja Kuistes.

Kihelkonnakoolis õpetas köster ja preester, abikoole pidasid kohalikud talupojad, kellel tavaliselt oli kihelkonnakooli ehk kirjutuskooli haridus. 1874. aastal oli neist ainult üks saanud kinnituse ka piiskopkonna koolivalitsuselt. 1862–1879 teenis kogudust Joann Panov (1837–1916). Panov sattus konflikti Kuressaare koguduse preestri Jakob Lindenbergiga (1840–1898), kes oli üks esimesi kõrgharidusega eestlasi. Laiuselt pärit Lindenberg oli lõpetanud nii Riia Vaimuliku Kooli ja Seminari ning 1864. aastal ka Moskva Vaimuliku Akadeemia teoloogiakandi-daadi kraadiga. Lindenbergile ei meeldinud Panovi elukombed, aga jumalasalase võis 1871. aastal rööpast välja viia naise surm, kellest jäi maha neli väikest tüdruku. Siiski jäetakse Panov Laimjalga edasi ja 1874. aasta aruandes ollakse temaga igati rahul. Lindenberg lahkub aga vaevalt kaheaastase teenistuse järel Riiga, kus tema haridusega mehest osati rohkem lugu pidada. Panovi ajal 1873. aastal ehitati Kahtlasse Laimjala kogudusele Riia arhitekti Heinrich Carl Scheeli (1829–1909) projekti järgi kirik. Samal aastal valmis sama projekti järgi veel 9 Saaremaa õigeusu kirikut. 1872 oli valminud kirik Leisis. 1909–1913 teenis Laimjalas hiljem Tartu Pühade Aleksandrite koguduses ja Tallinnas teeninud preester Anton Laar (1885–1933), kellele see oli esimene kogudus pärast preestriks pühitsemist. Laimjalas asus ta

kohe tarmukalt tegutsema ja ajalehtedes sõna võtma. 1912. aastal lõpetas Nikolai kiriku juures Kuressaares töö nn endine kihelkonnakoolmeistrite kool, mida ka Lutsu kooli nime all tunti. Laar oli ilmselt juba ametisse asumisest peale taotlenud Kahtlas kõrgema astme kooli avamist, mida Laari väitel ümbruskonnas ei olnud, kuigi esimene õigeusu kihelkonnakool hakkas Saaremaal tegutsema just Laimjalas. Laari eesmärk oli ilmselgelt ministeeriumikooli tasemega kooli avamine, kuid viimane oli ilmalik õppeasutus. 1910. aastal teatabki kohalik ajaleht, et Laimjala vallavolikogu otsustas paluda, et „teine Saaremaale asutatav linnakool Laimjala valla piiridesse saaks“. 1912 ehitati selle jaoks uus koolimaja. 19. novembril algas koolitöö ja õpilasi oli umbes 90, neist 30 tüdrukut. Laar taotles lisasummasid koolile juurdeehituse tegemiseks, selle kaheklassiliseks muutmiseks ja uute õpetajate palkamiseks. Laari eesmärk oli Laimjalast Põhja- ja Ida-Saaremaa jaoks keskuse kujundamine, milleks kõrgema kooli asutamine kindlasti oleks hea alguspunkt olnud. Raha Kuressaarest välja viimine paljudele ilmselt ei meeldinud, sest Laari tegevuse vastu avaldati Postimehe esiküljel kriitiline artikkel. Paraku lahkus Laar samal aastal Laimjalast Tartusse, järgmisel aastal algas sõda ja Kahtla kool jäi oma uutes ruumides ikka kihelkonnakooliks kuni Eesti Vabariigi algkooliks saamiseni. Siis tekkis koolimaja pärast lahkeli vallavõimudega, kuna kogudus ei soovinud koolimaja vabatahtlikult loovutada. Laari ajal ehitati kirikule ka torn. 1913. aastal oli Laimjala koguduses 2494 inimest. 1922. aasta rahvaloenduse ajal oli vallas 2025 elanikku.

Õigeusu kirik sai Kahtla riigimõisast 40,34 tiinu maad. Võrreldes Leisi kirikumõisaga, millel oli 1892. aastal 215 tiinu ja Karja ja Muhu-Rinsi kirikumõisatega (esimesel 117 ja teisel 118 tiinu) oli Laimjala kirikuametil väga vähe maad, nii et pole ime, et hilisem Levala ja Laimjala preester Vassili Russ (1873–1955) pärast 1905. aasta sündmusi nõudis kogu Kahtla riigimõisa maade andmist kirikule, samal ajal kui paljud teiste koguduste preestrid toetasid maade jagamist vabadikele ja maatameestele. Maad, mis juurde saadi, olid viletsavõitu ja seesama Russ, kes ise maad kasutas, jäi Laimjalast 1922. aastal lahkudes kogudusele maa-

maksu 557 marka võlgu.

Laimjala preestrid

Esimesed preestrid olid saanud hariduse 1836. aastal avatud Pihkva seminaris, kus 1842. aastast õpetati ka eesti keelt.

N i m i	Teenistus Laimjalas	Sünnik oht	Eluaastad	Isa amet
Aleksei Troitski	1848 (okt.)		1824–82	preester
Daniel Jürgens	1848 (nov.-dets.)			
Vassili Verhoustinski	1849–52	Värska	1822–68	köster
Vassili Zadvinski	1853–56		1827–63	preester
Dmitri Menšikov	1856–62		1837–68	preester
Joann Panov	1862–79		1837–1916	diakon
Nikolai Lebedev	1879–84	Prangli	1845–85	preester
Vsevolod Mutovozov	1884–89	Koknese	1846–1901	preester
Aleksander Vassiljev	1889–91	Kalli	1851–1912	köster
Karp Paul	1891–96	Karula	1867–1910	mõisateenija
Mihail Prozes (Prooses)	1896–97	Maasi	1856–1909	talupoeg
Aleksander Paklär	1897–98	Karula	1873–1938	köster
Konstantin Antson	1898–1901	Karksi	1873–1958	köster
Vladimir Krinitski	1901–09	Piila	1866–1923	köster
Anton Laar	1909–13	Võisiku	1885–1933	mõlder
Vassili Tammistu (Russ)	1913–21	Maasi	1873–1955	talupoeg
Andrei Mägi	1921–22	Riia	1883–1953	tööline
Joann Prooses	1922–47	Maasi	1868–1947	ehitustööline
Feliks Kadarik	1947–2011	Laimjala	1923–2012	
Toivo Treima	2012	Pärnu		

Alates Panovist kuni Mägini olid Laimjala preestrid saanud hariduse 1846. aastal asutatud Riia Vaimulikus Koolis ja Seminaris. Joann Proosesel ja Felix Kadarikul vaimulikku haridust ei olnud. Kadarik lõpetas Tallinna Õpetajate Seminari ja Konservatooriumi. Alates 1891. aastast ametisse asunud preester Paulist olid

preestrid Eesti päritolu. Enamus neist olid ka rahvuselt eestlased. Krinitski vanemad ilmselt eestlased ei olnud, kuigi ta oli sündinud Saaremaal Piila köstri peres.

Kogu Eesti alal olid Eesti päritolu 79 preestrit 118 vaimulikust, kes asusid tööle 1885–1905.

Fragment Laimjala Vassilius Suure kiriku ikonostaasist

Foto: Saaremaa Muuseum

Saaremaa pärast usuvahetusliikumise vaibumist.

1840ndate aastate riigimaade valitsemise reformid löid soodsa pinna muutusteks. 12. juunil 1841 anti määrus riigivarade valitsemise reformi rakendamise kohta, mis lubas mõisate tagavaramaid ära jagada maatameestele. 1845. aasta seadusega algasid kroonu-

mõisates reguleerimistööd, mille käigus maapuuduse leevendamiseks loodi ka mõisamaadest väikekohti. Nende jaotamisel tuli eelistada veneusulisi.

1860. aasta projektiga jagati Kõigustes 10 vabadikukohta mõisamaadest ja 36 talumaadest. 1863. aasta projektiga jagati Kahtla mõisa maadest 11 sulasekohta ja 8 vabadikukohta. 1875. aastal oli Kahtlas 51 sulase- ja vabadikukohta keskmine suurus 1,07 tiinu (lähedal maakonna keskmisele) ja Kõigustes 60 kohta keskmine suurus 0,84 tiinu. Võrdluseks: Lümända taoliste kohtade keskmine suurus oli 2,3 tiinu, mis oli ka maakonna kõige suurem keskmine, järgmine oli Tagamõisa 1,67 tiinu ja maakonna keskmine 1,13. Mõisamaade osalisel või täielikul jagamisel veneusulistele oli Saare maakonnas 1875. aastaks loodud 313 väikekohta, neist Muhus 159 kohta. Tagamõisas ja Karalas, kus veneusulisi ei olnud, loodi 82 väikekohta, mille said luterlased. Väikekohtade keskmine suurus oli 7,81 tiinu. Kõige suuremad olid Tamse, Piila ja Vana-Lõve kroonumõisa maadele loodud kohad.

1846. aasta instruksiooni alusel algas Saaremaa riigimõisates üleminek raharendile. Esimene mõis, kus 50 talu viidi üle raharendile juba 1847. aastal, oli Karala. Meenutame, et teorent keelustati alles 20 aastat hiljem, ja kuigi raharent oli talupoja jaoks isegi keerulisem maksta, sundis see siiski talupoja uutele radadele ja mugavustsoonist välja, nagu me tänapäeval ütleme. Laimjalas läksid esimesena raharendile Kahtla mõisa talupojad (29 talu) 1853. aastal. Aasta hiljem teatasid 10 neist, et ei suuda renti tasuda ja Krimmi sõja tõttu peatati 1855. aastal Saaremaal maksude sissenõudmine. Kõiguste mõisa 27 talu läks raharendile 1862. aastal, kusjuures Kõiguste olevat olnud ringkonnaavalitsuse ülema meelest vaeseim kant Saaremaal. Kõiguste taluperemeeste rendilepingus oli seetõttu punkt, mis võimaldas neil renti mõisas tööga tasuda, ja mõis maksis nende eest rendisumma renteisse. Kahtla talumehed maksid 1853. aastal raharenti 761,44 rubla, 1865. aastal tõsteti seda 837,59 rublale aastas. Nende näidete põhjal on raske väita, et talupegadel olid kirikuvahetuse osas ekslikud ootused. Seda enam, et 18 põh-justas sel ajal ka õigeusku salvitute tõusu Saaremaal.

Usuvahetuse mõju eesti ühiskonna arengule

1897. aastal oli Saaremaa õigeusklike arv 21 744, mis moodustas 39% elanikkonnast. Samas suurusjärgus oli ka Pärnumaa õigeusklike arv ja protsent – vastavalt 27 195 ja 31,9%. Teistes maakondades ületas õigeusklike protsent vaevu 10 piiri. Usuvahetuse mõju Eesti ühiskonnale on kahtlemata suurem kui seda on seni tahetud tunnistada. Vello Paatsi uurimistöö näitab isegi, et sõna *eesti rahvas* tuli esimest korda laialdaselt käibele mitte Jannseni Perno Postimehe ilmumisega, vaid hoopis 1851. a Peterburis õigeusklike jaoks trükitud „Eesti rahva kalendris“. [Eestimaa rahvale (Eesti-Ma Rahwa) ilmusid kalendrid, tõsi küll, juba 18. sajandil, ja Piibelgi oli Eestimaa keelde (Eesti Ma Kele) ümber pandud.]

M a a k o n d	Õigeusklike arv	Õigeusklike % elanikkonnast
LIIVIMAA KUBERMANG		
Saaremaa	21744	39
Pärnumaa	27195	31,9
Viljandimaa	11449	12,4
Võrumaa	11356	12,2
Tartumaa	16990	11,5
Kokku/keskmine	88734	18,7
EESTIMAA KUBERMANG		
Läänemaa koos Hiiumaaga	10466	13,2
Virumaa	9238	8
Harjumaa	4163	4,5
Järvamaa	1090	2,2
Kokku/keskmine	24937	7,4
Maakihelkondades kokku	113671	14

Usvavahetusliikumine aitas kahtlemata kaasa Eesti ühiskonna emantsipatsioonile. Igasugune tsentraliseeritus aitab teatavasti valitsejatel paremini kontrolli enda käes hoida. Mitmed võimukeskused aga annavad aktiivse eluhoiakuga inimestele rohkem tegutsemis- ja mõtlemisruumi. Ka oli pärast seda võimalik oma probleemidega pöörduda lisaks ametivõimudele ka õigeusu kiriku poole, kus vähemalt alguses suurt mõistmist leiti. Hiljemgi oli alati võimalik apelleerida kirikuvahetusele, et oma tahtmist läbi suruda või vähemalt ebaseadmisest kohustustest kõrvale hoida. Aleksander III aegne venestamine, mis tõi kaasa uue kirikuvahetuse laine, murendas seniste valitsejate positsioone ka administratiivselt. Kuigi see mõjutas ka eestlasi, olid eestlaste puhul tagajärjed siiski pigem positiivsed. See, et koolis pidi vene keeles õppima, tuli edasipüüdlikele kasuks, sest ilma keeleoskusega oli elus edasijõudmine nii või teisiti võimatu. Hiljem aga pakkus suur Venemaa rohkesti teenimis- ja karjäärivõimalusi. Ka väiksema haridusega ja nigela sissetulekuga rahvas sai tublisti teenimisvõimalusi tänu õigeusu kirikute ehitamisele 19. sajandi II poolel. Muhulased kasutasid õpitud oskusi oma hoonete ehitamisel, ja selle tagajärjel võib rääkida taluehituse uuest stiilist, mida ka muhu barokiks on nimetatud. Samal ajal tegi koolide arvu kasv hariduse senisest kättesaadavamaks, kuigi kritiseeriti õpetuse madalat taset. Kuna õigeusu koolid olid valmis vastu võtma ka luterlasi, siis olid luterlikud kogudused sunnitud kooliolusid parandama. Aastal 1898 oli Kihelkonna õigeusu kihelkonnakoolis koguni luterlasi rohkem kui õigeusklikke: vastavalt 18 ja 13, sellest hoolimata et Saaremaa Kihelkonna pastor Constantin Eduard Valentin Lementy (1848–1889) oli aastal 1880 keelanud luterlastest lapsi õigeusu koolidesse panna, ähvardades, et leeritab neid 9 aastat, kümnendal annab armulauda, ja teeb seda seni, kuni vene vaim neist üleni välja läheb. Lementy oli ametis ainult 1879–1881, nii et oma ähvardust ta täide viia ei saanudki.

Õppeaastal 1899/1900 oli Liivimaa kubermangus 370 õigeuskooli, millest 75 oli Saaremaal ja nendest 14 Muhus ja Kesselaiul. Vene koolide arv kasvas veel kuni Esimese maailmasõjani. Riias avatud vaimuliku kooli ja seminariga sai eestlastele senisest kättesaadavamaks ka kihelkonnakoolist kõrgema astme haridus. Muhu poiss Vassili Ristkok (1877–1942) koolitas ennast seda

teed mööda arheoloogia erialal ülikoolidiplomini välja ja oli üks viiest eestlasest, kes olid sel ajal omandanud nii vaimuliku kui ilmaliku kõrghariduse. Leiba teenis ta muidugi vaimulikuna. olles sõdadevahelisel ajal Saaremaa praost. Muhus sündinud Herman Aav (1878–1961) oli alates 1923. aastast kuni surmani 1961 Soome Õigeusu Kiriku piiskop ja peapiiskop. Nii said Muhust alguse haritlaste ja poliitikute suguvõsad Kannud ja Grünthalid, kes andsid oma panuse ka Eesti riigi loomisse, Konstantin Pätsist ja Jaan Poskast rääkimata.

Käesoleva ettekande autor on veendunud, et õigeusu mõju Eesti ühiskonnale on suurem kui õigeusklike protsent eestlaste hulgas, eriti kui võtta arvesse eesti soost vaimulike ilmumine Eesti erinevatesse piirkondadesse, kus seni olid kõrgema seltskonna moodustanud eranditult sakslased või saksastunud eestlased, kes oma eesti suguvendadest ennast paremaks pidasid. Vene papp oli aga senise koorekihiga algusest peale vastuolus ja seega oma kogudusele igas mõttes lähemal. Saaremaalt läks 1847–1918 Riia Vaimulikku Seminari õppima 32 eestlast. Vaimuliku seminari lõpetajad said ka isikliku aadliseisuse, et nad võiksid kohalike ametivõimudega ja seltskonnaga suhelda kui võrdne võrdsega. 20. sajandi algul oli Eesti aladel eestlastest õigeusu vaimulike osakaal tunduvalt suurem kui luterlikus kirikus.

Tänapäeval on õigeusu negatiivseid mõjusid palju raskem näha kui 19. sajandil ja 20. sajandi algul. Tol ajal tekkisid raskused ja arusaamatused eelkõige segaabelude laulatamisel ja laste ristimisel. Kuna riigivõim eelistas õigeusklikke, nõudis luterlaseks jäämine sageli küllaltki suurt meeolekindlust. Luterlik kirik pigem võitis kui kaotas kirikuvahetusliikumise protsessis. Kriis annab alati tõuke sisemiseks arenguks ja konsolideerumiseks. Hoolimata valitsuse sammudest riigimaade jagamisel talupoegadele jäi maaküsimus endiselt põletavaks probleemiks. Kuna Aleksander III ajal algas venestamine, mille oluline komponent oli õigeusk, siis heidab see õigeusule siiani varju. Venekeelne kooliharidus ja ametiasutuste muutumine venekeelseteks tuli aga pikemas perspektiivis kasuks ka eestlastele, kuna nõrgendas senise eliidi positsioone. Teatud mõttes võib isegi väita, et mitte õigeusk ei muutnud eestlast, vaid eestlased muutsid siinsete alade õigeusku. Meie

õigeuskirikus käis edasi leeritamine, mida tõeline õigeusu kirik mujal ei tunne. Ka õigeusu pühakute nimed, mida eestlastele pandi, ei tõrjunud seniseid nimesid kõrvale, kuna igapäevaelus neid ei kasutatud. Järgmiste põlvkondade puhul hakati panema ka selliseid nimesid, millel eesti keeles vasted puudusid, ja siis mugandati need eestipärasteks. Tekkis hulk toredaid nimesid, nagu Platon–Laadi, Grigori–Goori, Artemi–Arti, Arseni–Seeni, Aleksei–Seiu, Andrei–Reiu, Nadežda–Testa, mis luterlaste kõrvale kõlasid võõralt, aga ei ole sugugi kentsakamad kui nimed, mida eesti vanemad tänapäeval oma lastele panevad. Venemaalt pärit preestrite järeltulijad assimileerusid ja 1936.–37. aasta nimevahetuskampaania käigus võtsid endale ka eestipärased nimed. Nii kannavad Troitski järeltuljad Taimla perekonnanime, Krinitskitest sai Kurut ja Toomel; Ustritsovidest said Raja, Udu ja Uuemäe; Verhoustinskitest Andre, Kaur, Vapra; Panovidest Koidu, Ojaviir, Pajur, Raudvere, Valmre; Pokrovskitest said Helmed jne.

Kokkuvõtteks

Õigeusku astumine oli eesti talupoja jaoks kogu senise ajaloo jooksul esimene vabatahtlik otsus, millega ta ennast ise usuliselt määratles. Samas oli see määratlemine kantud pigem sotsiaalsest eesmärkidest ja tõi paratamatult kaasa ka ühiskondlikud muutused. 19. sajandi usu- või kirikuvahetusliikumine, mille tagajärjel sajandi lõpuks 14% maaelanikkonnast oli õigeusku, tõi suure muutuse kohalikku ühiskonda üldisemalt. Eestlastele andis ta uusi võimalusi nii oma majandusliku olukorra, haridustaseme kui ühiskondliku positsiooni parandamiseks. Saaremaal, kus usu vahetajate protsent oli kõige suurem, algasid samal ajal kroonumõisate reguleerimistööd, mis võimaldasid leevendada maapuudust ja tõstsid õigeusu kiriku mainet. Seniste võimukandjate autoriteet ja positsioon said liikumise tagajärjel kannatada. Kõik see oli tõhus ettevalmistus nii rahvuslikule ärkamisele kui ka ühiskondlikele muutustele üldisemalt.

Meelis Maripuu
ajaloolane, PHD
Eesti Mälu Instituudi juhatuse liige

SAAREMAA LÄBI ÜHISKONNA MURRANGUTE. JÄLG INIMESES

2018. aasta mais oma 90. sünnipäeva tähistav president Arnold Rüütel on kaasa elanud suuremale osale meie riigi 100-aastasest ajaloost. Ta on näinud seda läbi sedavõrd erinevate vaatenurkade, kui ei keegi teine. Ajaloo murrangulised keerdkäigud lasid Laimjala valla Pahavalla Tooma Arnoldil alustada kaelakandmist ühe-teistaastase poisikesena kahehobuse adraga talu põlde kündes ning lõpetada oma igapäevane töömehete 78-aastasena Eesti Vabariigi Presidendina. Sinna vahele mahub uskumatu valik rohkem ja vähem vastuolulisi ameteid.

Mul ei ole au president Rütli isiklikult tunda. Meie seni vast kõige vahetum kokkupuude pärineb 1984. aasta jaanipäeva paigust, kui Toompeal toimus vastuvõtt parematele abiturientidele ning Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe käepigistusega ulatati meile asjakohased mälestusmedalid. Teadsin Orissaare keskkooli lõpetanuna, et tegu on Laimjala-kandi mehega, kes Tallinnas kõrge koha peal on, kuid vaevalt ma eriti pead olin vaevanud tema varasema käekäigu üle, ning hoopiski ei osanud ette näha järgmiste aastate arenguid. Täna tagasi vaadates tundub mulle ajaloolasena, et president Rütli suguse isiksuse kujunemiseks peavad juba lapsepõlves valitsema sobilikud olud.

Saaremaa ja saarlased on läbi aegade paistnud väljastpoolt vaatajale teistsugusena. Ühelt poolt on meie tihedat kogukondlikku ühtehoidmist ja samas jonnakat isepäisust aastatuhandete jooksul kujundanud meid ümbritsevad loodusolud: sõltuvus tujukast merest ja kivisest maapinnast, kuhu augu saab teha ainult kangiga. Selles keskkonnas elamine eeldab võimet seista esmalt kogukonna ja võib olla alles pärast seda iseenda eest. Kunagi ei võinud kindel olla, millal inimene enesest sõltumata vajab kogukonna tuge. Sellele lisanduvad eripalgelised ajaloolised arengud, mille mõjutused ühiskonnale ja üksikisikutele on palju kiiremad ja muutlikumad kui looduslikest oludest tingitult oleksid.

Juubeli puhul luubi alla võetava president Rütli mitmepalgelise elutöö lahkamise sissejuhatusena lubatagu mul mõtiskleda just nende ajalooliste murrangute üle, mis meie ühiskonda tema kujunemisaastatel eelkõige mõjutasid. Selle juures kesken-
dun loomulikult Saaremaale ning Saaremaa ajaloo eripärale võrreldes Mandri-Eestiga, mis jättis kahtlemata oma sügava jälje sealsete inimeste kujunemisele ja tõekspidamistesse.

Saaremaa eraldatus mandrist ja teatav iseolemise on pika ajalooga ja kõigel sellel ei ole võimalik praegusel puhul peatuda. Rännates mõttes 1928. aasta Saaremaale, mil Arnold Rütli ilma-
valgust nägi, peame kindlasti heitma pilgu eelnenud tosinkonnale aastale. Eesti Vabariigi sünd ja sellega kaasnenud tormilised muudatused Saaremaal olid selle aja inimestele kahtlemata veel ole-
vikulised tõsiasjad, mis igapäevaelu mõjutasid. Omariikluse tule-

kule olid eelnenud ülimalt dünaamilised poliitilised arengud, mille käigus senistest Põhja-Liivimaast ja Eestimaaast oli esimest korda saanud üks Eestimaa, esmastest autonoomiaideedest kasvas iseseiseva riigi välja kuulutamise, pealinnaga Tallinnas. Mõningase iseolemise vaimu säilitanud Saaremaa oli administratiivselt kuulunud Liivimaa koosseisu ning ametiasutustega asjaajamiseks olid saarlased seni Riia vahet käinud.

Saare naised atrade taga

Foto: Saaremaa muuseum

Lisaks meretagusele eraldatusele langesid saared käimasolevate Esimese ilmasõja lahingute käigus juba 1917. aasta oktoobris Saksa keiserliku armee okupatsiooni alla ja see tõi endaga lõpuks kaasa tõsise näljahäda. Samas Mandri-Eestis, kuhu Saksa väed veel ei tunginud, jätkusid kiired poliitilised arengud ja Eesti iseseisvuse idee võttis juba kuju. Hiljem uue aasta algul mandrile laienenud Saksa okupatsioon ei jõudnud seal põhjustada nii ulatuslikke kannatusi. Ka oli talurahva majanduslik seis mandril tugevam. Novembris 1918 päästis Esimese ilmasõja lõpp Eesti Saksa okupatsiooniar mee küüsis t, kuid kohe algas enamliku Venemaa vastu peetav Vabadussõda. 6. detsembril 1918, kui Kuressaarest lahkusid viimased Saksa üksused, avaldati Saare-

maal üleskutse rahvaväkke astumiseks. Ei sellele, ega kolm päeva hiljem välja kuulutatud sundmobilisatsioonile, ei reageerinud ükski saarlane. Rahvas oli nälginud, suur hulk sõjast väsinud soldateid oli äsja kodusaarele tagasi jõudnud ilmasõja rinnetelt, kus nad olid pealt näinud väliselt vankumatute maailmariikide kokkuvarisemist. Arusaadavalt oli neil sel ajahetkel raske uskuda Eesti riikliku iseseisvuse positiivset perspektiivi.

Saare mehed merel

Foto: Saaremaa muuseum

Paljude saarlaste senine maailm oli avanenud hoopis teises suunas: Riia poole või avaratele maailmamerele, kus laevasõiduga elatist teeniti. Need ja mitmed teised juhuslikumad raskused viisid 16. veebruaril 1919, kui saarlasi püüti väevõimuga väeteenistusse viia, mässu puhkemiseni. Sõjaolukorras (käis ju Vabadussõda enamliku Venemaa vastu) puhkenud mässu ei saa ükski riik endale lubada ning selle mahasurumiseks saadeti saartele kiirkorras 250-meheline karistussalk. Selle juhiks oli määratud muhulasest kaptenmajor Jaan Klaar ning tema juhitud karistusoperatsioon oli edukas. Mäss suruti mõne päevaga maha: mässajad tapsid 19 inimest, seevastu mässulisi langes lahingus 81, karistusena lasti maha 82, sunnitööle mõisteti 58 ja vangi 15 inimest.

Tollane Saaremaa leht „Meie Maa“ hindas toimunut kui õnnetust, „mis meil rohkesti ohvreid nõudis, rohkem vast kui neli aastat ilmasõda ja nüüdne Vabadussõda neid saarelt nõudnud on“. Kas viimane mõte küll arvuliselt paika peab, on iseasi, kuid kahtlemata jättis see sügava jälje avalikku ellu pikkadeks aastateks. Mässu põhjustanud äärmine majanduslik kitsikus, viha kohalike mõisnike vastu ning vähene teave Mandri-Eestis toimuvast sundisid noort vabariiki saarte elu kitsaskohtadele rohkem tähelepanu pöörama.

Otsustav pööre saarte talurahva elus algas 1919. aasta detsembris, kui uue maaseaduse alusel asuti reaalselt mõisaid tükeldama. Siin oli maareformi roll kindlasti märksa olulisem kui suurel osal Mandri-Eestist, kus talurahva parem majanduslik seis ja väiksem maapuudus olid juba varem võimaldanud laialdasemat talude päriseksostmine.

Vaatamata maareformile säilis Vabadussõja järgselt Saaremaal suur baltisaksa kogukond. Uue riigikorra tingimustes olid nad ühiskonnas kaotanud küll oma poliitilise liidrirolli, kuid muutsid Kuressaare ilmselt kõige saksalikumaks linnaks Eestis. Vabariigi algusaastate parlamentaarsest põhiseadusest tulenenud sisepoliitilises ebastabiilsuses kujunes kohalikest tegelastest siiski

uus koorekiht, kes oli samaaegselt tegev ühiskonnaelu eri sfäärides: omavalitsustes, majandus- ja kultuuriühingutes. Riigi tasandi sisepoliitilised heitlused peegeldusid küll ka Saaremaa kohalikul tasandil, kuid ilma sedavõrd teravate vastuoludeta. 1920. aastate lõpuks – 1930. aastate alguseks oli saavutatud uue demokraatliku ühiskonna teatud stabiilsus, kuigi seda kimbutasid majanduskriisid. Selles õhustikus sündis ja hakkas kujunema uus põlvkond, kelle ainus kogemus ühiskonnast pärineski juba Eesti omariikluse perioodist. See tähendab aga ka, et neil puudus oma vahetu suhe Vabadussõjaga, riikliku iseseisvuse kättevõitmisega.

Mälestussammas Vabadussõjas langenutele Kuressaare keskväljakul

Foto: Rein Järlik

1934. aasta murrangulised muutused Eesti sisepoliitikas kandusid analoogselt ka kõigile omavalitsustasanditele. Suur osa senistest poliitilisest juhttegelastest tõrjuti või astus ise kõrvale. Avalikus elus koondus keskne roll uue ja senisest kitsama grupi tegelaste kätte. Kuna Pätsi autoritaarne režiim oli senised poliitilised parteid sulgenud, siis koondus võim ennekõike vastasutatud

poliitilise liikumise, Isamaaliidu tegelaste kätte.

See suundumus hakkas kujundama uut poliitilist reaalsust. Senine parteipoliitiline paljusus oli asendatud Isamaaliiduga, mis pidi ühendama ja liitma kogu rahva *ühe ja õige* poliitilise liikumise ümber. 1936. aasta jaanuaris, kui Päts esines raadiokõnega Rahvuskogu moodustamise teemadel, korraldati raadioühiskuulamisi, mis riigijuhtide kõnede puhul edaspidi tavapäraseks muutusid. Enamgi veel: „Nii läksid Rahula, Saikla, Ariste ja Mehamäe külade ning Tumala asunduse hääleõiguslikud kodanikud 24. veebruaril oma küladest rongkäigul ja lippudega Tumala mäele, kus siis kõik tähendatud külad ühinesid ühiseks rongkäiguks ja mindi Tumala koolimajja hääletamisele.“

Kas ei meenuta see olukirjeldus aegu kümmekond aastat hiljem, kui rahvas pidi üheskoos rongkäigus sammuma Stalini *suure asja* nimel. Nii valmistas Pätsi enda poliitiline režiim rahvast, eriti noort kujunevat põlvkonda, tahtmatult ette peatselt saabuvateks aegadeks, kus neilt võeti viimanegi vabadus. Vabaduseta üleskasvanud inimestel puudub isegi arusaam sellest, millest kõigest ta on valitsejate poolt ilma jäetud.

Foto Konstantin Pätsi arreteerimistoimikust (1941)

Repro: Peeter Langovits

Saaremaale saabusid *uue aja saadikud* märksa varem kui neid Eestis mujal nähti. Arnold Rüütel oli saanud 11-aastaseks kui Molotovi-Ribbentropi pakti salajase lisaprotokolliga toel algas Nõu-

kogude Liidu baaside rajamine. Jättes kõrvale poliitika, oli Saaremaa enim kannatanud Eesti maakond: venelaste majutamine puudutas enam kui tuhandet talu, elumaja või muud hoonet, 342 majapidamist tuli täielikult ümber kolida. Baasid rajati ka Saaremaa lõunarannale Kõiguste lahe äärde ja Kübassaare poolsaarele, mitte kaugele Arnold Rütli sünnikodust.

Baaside periood ei olnud pikk ning juba vähem kui aasta pärast järgnes Eesti okupeerimine ja Nõukogude Liiduga liitmine. Esimese okupatsiooniaasta kestel toimus aktiivne poliitiline terror, mis sai erilise hoo sisse 1941. aasta suvel. Kogu Eestit haaranud 14. juuni küüditamisele järgnes saartel juuli alguses veel teine küüditamise laine. Saksamaa ja NSV Liidu vahelise sõja kandumine Eestisse tõi Saaremaa jaoks kaasa rea lisakannatusi.

Mälestuskivi Siberisse viidud saarlastele Jaagarahul

Foto: Rein Järlik

Nõukogude tagalast ära lõigatuna Saaremaale jäänud punaväelased korraldasid seal verise terrorilaine, mida tänapäeval mälestatakse Kuressaare lossihoovis. Ka otsene lahingutegevus tabas

Saaremaad taas tugevamini kui Mandri-Eestit. Kui Esimese ilma- sõja ajal oli Saaremaa langenud sakslaste kätte kõigest 13 päe- vaga, siis 1941. aastal pani Punaarmee Saksa rünnakutele vastu 38 päeva. 1944. aasta sügisel, kui rinne liikus vastupidises suu- nas, pidasid Saksa väed Saaremaal vastu 56 päeva.

Kuressaare lossihoovis toimunud ei tohi iialgi unustada

Foto: Rein Järlik

On oluline märkida, et Teise ilmasõja aegsete lahingute raskus- kesse kandus mõlemal korral esmajoones Sõrve poolsaarele. 1944. aasta sügisel päädis see sõrulaste, kokku 2500 kuni 3000 inimese sundevakueerimisega lahingute piirkonnast Saksamaale. Kuigi see sõja jalust äraviimine päästis tõenäoliselt paljude elu, siis nende silmis oli tegu kuritegeliku küüditamisega. Saksamaale jõudnud sõrulasi ei paigutatud mitte kinnipidamiskohtadesse, vaid samadesse laagritesse, kus olid ees juba varem Eestist saabu- nud põgenikud. Neid tabas hämmastus ja arusaamatus, kui pärast Saksamaa kapituleerumist kõik teised püüdsid iga hinnaga jõuda läänetsoonidesse, siis suurem osa sõrulastest ootas pikisilmi koju

pääsemist. Esimesel võimalusel vastasid nad NSV Liidu kutsele ja lasid end repatrieerida taasokupeeritud Eestisse.

Sõjajärgsed aastad ei toonud saarlastele kergendust. Saar muudeti osaks Nõukogude suletud piiritsoonist, saarele paigutati suur hulk sõjaväebaase. Vastuolulistest arengutes jätkus poliitiline terror kohalike elanike suhtes. Sõjajärgse metsavendluse üheks oluliseks eelduseks olid ju sobilikud looduslikud tingimused – suuremad metsamassiivid ja sood, kus oli võimalik end peita. Ometi tegutses sõjajärgselt kuni 1950. aastani ka Saaremaal üks Eesti aktiivsemaid ja vastuolulisemaid metsavendi Elmar Ilp. Ilma märgatava osa kohalike elanike toetuseta poleks selline aktiivne tegutsemine ja tabamatuks jäämine Saaremaal võimalik olnud.

Esimene kolhoos moodustati Saaremaal Kallemäel Sakla külas küll 1947. aasta septembris, kuid otsustav murrang ning alistumine kolhoosikorrale tuli alles pärast 1949. aasta märtsiküüditamist. Selleks ajaks lõpetas Arnold Rüütel Jäneda põllutöökooli ja suunati tagasi tööle kodusaarele.

President Rüütli kujunemisaja Saaremaal saab kokku võtta kui äärmuslikke poliitilisi murranguid täis perioodi. Kohalikud sündmused pidid kogukonda poliitiliselt lõhestama veel märksa enam, kui see oli toimund Mandri-Eestis. Ometi elas kogukond oma elu edasi, hoidis omi ja püüdis end distantseerida liigest politiseeritusest. Arnold Rüütli kujunemisse on need aastad ja sündmused ning saarlaste ühtehoidev vaim jätnud väärtusliku pärandi. See on sügav empaatiavõime ning talupojatarkus, mis lubas läbi nii erinevate riigivõimude näha poliitikaüleselt meie inimesi, oma kogukonda, ja tegutseda nende huvides.

**Indrek Toome kannab ette
ajaloolase ja publitsisti Bruno Pao teksti**

SAARE VAIM JA SAARLASE ISELOOM

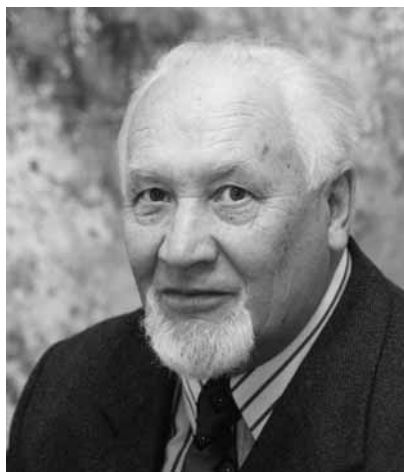
Lugupeetud kuulajad!

Möödunud aegu meelde tuletades mõtlen ikka Saaremaale, kus möödus minu noorus ja kus elan praegu inimesi ning aegu meenutades. Seda Eesti suurimat saart, mis kunagi merest tõusis ja looduse tungil elusaks muutus, armastame me, saarlased väga. Mõtleme aimevalda laskudes, kuidas kunagi muinasaegne meri heitis Viidumäe randa seemneid ja tuulte väntsutamises kasvasid taeva poole taimed ning puud. Teame sedagi, et mineviku uurijad peavad suurekasvulisi, jõulisi ja tegusaid Tõllusid, Riisikaid, Rekesid ja Kaleveid saarlaste esiisadeks. Taoline tundehetk annab erilise hingesügavuse, vajaliku kasvusitkuse ja jõu inimesele elutormides vastu pidamiseks. Kingib kindla maa jalge alla. Lisab

rahulikkust mõtleja meeltele oma teekonnal sihile jõudmiseks.

Me saime Vabadussõja järel faktiliselt iseseisvaks riigiks, kelle jõud ja tung tõusis märgatavaks. Meie tugevamad mehed pääsesid sinimustvalge lipu all olümpimängudele. Veel sisuliselt talupoegade riigis tekkis vajadus ka laiemalt kasvava vaimse jõu järele. Agraarse vaimuga taluperemehed hakkasid oma poegi põllumajandust õppima saatma. Tekkis uusi aateid ja teadmisi. Saaremaal levitas neid põllutöökool maareformijärgses Kõljala mõisas.

Sellele pildile jäi Bruno Pao umbes viis aastat tagasi

Foto: Bruno Pao isiklik kogu

Ma sooviksin täna tuua Teie ette, lugupeetud kaasteelised, paar näitlikku lugu kahest Saaremaa endise Põide kihelkonna juurtega mehest, kes elasid läbi keerulisi aegu ja andsid endast vabadusele ning isamaale parima, mis sünnisaar oli neile ellu kaasa andnud.

Ma tundsin ja tunnen neid saarlasi isiklikult. Aga alustan neist vanemast, nimega Silvester Pukk. Tänavu sügisel saab tähistada tema 95. sünniaastapäeva. Ta sündis 1923. aastal Valjala kihelkonnas Jursi külas, Põidelt Puka külast pärit August Puki perekonnas. Teadaolevalt on eelmainitud kuuesaja viiekümne aastane Jursi ka minu koduküla. Silvesteri vanemad, Eesti Vabadussõjas sivepataljonis veltveebli auastmes võidelnud August Pukk ja Esi-

meses maailmasõjas langenud Kustu Väli lesk Marie, neiuna Maripuu, pärit Sakla külast, olid abiellunud Vabadussõja järel. Ja jäänud pidama Marie päritud talu. Kasvades äratas poeg külas tähelepanu sportliku rühi ja rõõmsa ning tööka noormehena. Ta oli juba algkoolis ühinenud maanoorte ringiga. Isa soovil astus ta 1938. aasta sügisel õppima kaheaastasesse Kõljala Põllutöökooli, saamaks tulevaseks haritud taluperemeheks. See talu paistis silma oma suuruse poolest. Maad ligi 80 hektarit, põllulagedal tuuleveski, avarat õue piiramas uus ajakohane loomalaut ja plekkkatusega teraviljakuivati. Elumaja oli küll vanem, aga ruumikas. Pereisa kohta tarvitati mõnikord kogukonnas sõna „härä“. Tema lähisugulaseks oli Riigikogu esimees Otto Pukk. Silvester ja õed ei teinud sellest mingit numbrit. Koolivaheajal heitis noormees koplimumul kaks kilo kaaluvat ketast, mille mina võisin (heitjaga sõprust sobitades) kukkumiskohast talle heiteringi jooksujalu tagasi viia. Kopli teises ääres seisis Sannika talu, kust oli pärit Saaremaale kuulsust toonud jõumees Aleksander Sannikase isa, Ure Kaarel. Sellega seoses said küla noored mehed rassida legendaarses ürgjõus mehe kahepuudase pommiga, mille auväarsus kihutas takka. Tehti jõudu, mis kasvatas lugupidamist.

Silvester Puki sünnikodu, talu nimega Otsa nr 19 (aastal 1980)

Foto: Bruno Pao isiklik kogu

Aga aeg muutus, see pani proovile sitkuse ning jõu meie järje-

pidevuse kestmisel.

Minu kodusel raamaturiulil ajalooliste teoste kõrval seisab 1940. aasta juunipöörde ajal toimunud Eesti Riigivolikogu II koosseisu 1. istungjärgu stenograafiline aruannete kogumik, mis kirjeldab meie vabariigi selgroo murdmist 22. juunist kuni 26. augustini. Päevinäinud punakasroosa, nähtavasti marksismi-leninismi õppimise hirmus soetatud raamatu esilehe nurga peale on sinise tindiga diagonaalselt kirjutatud *Silvester Pukk, Jänedal*. Selle kurva dokumendi avastasin kunagi tsinkplekist katusega kuivati sarika kanna alt, müüripealsest nurgast, kui pildistasin kodukülas tühjade talude varemeid. See leid kannab üht jälge riigi ja inimese saatusest.

Silvester Pukk oli 1940. aasta sügisel vastu võetud Jänedal Põllutöökeskkooli, otse annekteerimise ja sõja sisse. Järgmisel aastal juulikuu alguses küüditamise teises voorus viidi tema kodu naaberperest ema poja ja tütreaga. Ülejäänud pääsesid jooksu. Narvas oli raudtee puruks pommitatud, äraviidud said Harku laagrist koju tagasi. Üleaedne Elmar Ots astus kättemaksu ajal hilissügisel saksa sõjaväkke. Ründas hiljem Stalingradi piiramisrõngast ja langes Sinimägedes.

Silvester läks koos pinginaaber Aksel Randmeriga 1943. aastal Tallinna Otto Puki juurde nõu küsima saksa sõjaväkke astumise asjus. Riigimees soovitanud noormeestel veel viivitada. Kõvasti sporti, tõstmist ja kergejõustikku teinud Silvester arvas, et küllap Eesti ikka vajab tuleviku jaoks sitkeid sõjamehi. 18. märtsil 1943 astus ta Jänedalt viimaselt kursuselt Eesti Leegioni. Väljaõpe andis saarlasele kõva saksa mahvi.

Mäletan siiani seda loodusilusat saarte sügist madala ja sooja mere rüpes. Vilja salve pannes loodeti veel Punaarmee tagasi paiskamist ning võitjate kojutulekut. Silvester sai augusti lõpul puhkust. Tuli rohelises mundris koju ja võttis osa rehepeksutalgutest. Käis Kuressaares kergejõustiku võistlustel, kus heitis ketast 42 meetrit, mis oli sõja-aastate parim tulemus Saaremaal. Ajas veel pikalt juttu vanematega ja siis läks sirge rühi ja sõja-

mehe sammuga, sinna kus maa kõmises.

Ei säästnud sõda ka Saaremaa Ühisgümnaasiumi hoonet Kuressaares

Foto: Saaremaa Muuseum

Nägin teda uuesti tosin aastat hiljem, 1955. aasta suvel, kui Eestis alustas tegevust televisioon. Kohtusime Pärnu metsamajandi hoovil, kus ta palke sorteeris. Aksel Randmeri abil oli ta Pärnus jala maha saanud. Saaremaale vanemate juurde teda *kodumaa reeturina* märgistatult ei lubatud. Hea seegi, et oli veel elus.

Ellu jäi ta Krivasoost üle Kuremäe taganedes Rakke raudteejaama ligidal, kus Vene lennukid pommitades kaela kukkusid ja noored mehed ka pardarelvade tulega üle külvati. Silvester kui suurtükiväelane taganes oma 7,8 tonni kaaluva relvaga, kuus hobust eeliku ees. Õhurünnak kohutas hobused lõhkuma. Talupoisina püüdis ta Ardenne taltsutada, aga suurtüki ratas veeres üle ta jalalaba. Silvester kukkus. Samal hetkel lõhkes kõrval pomm, surmavad killud tabasid hobuseid. Lennukid kadusid sama ootamatult kui nad ilmusid. Sõbrad kõrval püüdsid kinni kaks veel ellu jäänud hobust, haakisid suurtüki eelikust lahti, panid haavatud lafetile ja taganesid üle Mõisaküla Riiga, kus Silvester sattus laatsareti laevale ja jõudis Saksamaale ravile. Neljakümne viienda aasta talvel saadeti ta uuesti rindele.

Märtsikuu keskel sattus tema väeosa Ülem-Sileesias Oppelni all rõngasse. Peeti vihaseid läbimurdmise lahinguid. 18. märtsil 1945 langes seal umbes 2000 meest venelaste kätte vangi. Nende hulgas ligi 500 eestlast. SS-väelaste tunnustega mehed sattusid venelaste erilise viha alla. Esines mahalaskmisi, peksmist. Veel võikamalt käitusid vangide kolonnide vastu tšehhid. Silvesteri kõrval kõndis varem sakslaste kätte vangi langenud Punaarmee kapten, kaltsud seljas. Tema andis oma riided Silvesterile selgitusega, et sind nad tapavad. „Mina sinu vormis oskan nende verehimulistega vene keeles toime tulla.“ 4. mail 1945 mõisteti Silvester Pukile 10+5+5 aastat kodumaa reetmise eest. Ta tundis sellel hetkel, et inglased ja ameeriklased on Eesti unustanud.

Jätkusid nälja-aastad GULAG-i laagrites Siberimaal. Irkutski lähedal metsatöölagrais kohtas ta saarlast, kes oli vangistatud juba 1941. aastal. Endine Orissaare sadamakorraldaja Oskar Ots töötas metsatööl hobusega, kellele oli päevas ette nähtud 2,5 kg kaeru. Osa kaerateri libistas veomees oma kasuka tasku. Õhtul laagris küpsetati terad pliidiraua ja pudeliga hõõruti laua peal jahuks. Sellele valati kuuma vett ja kaks meest said elujõudu. Seda vajati eriti kriminaalvangidest blatnoidega võideldes. Kui juba tekkis võimalus kodust pakke saada, hakkas Silvester kosuma sedavõrd, et kui vange tapivagunis Taišetist Magadani oblastisse üle viidi, siis koos ühe eesti poisiga suutis ta temalt rasvapurki vägisi röövida püüdnud kümme blatnoid sedavõrd pehmeks taguda, et kõikides tapivanglates, kus edaspidi ümberistumisi korraldati, oli juba teada, et etapirühmas on ülivõimas *tšuhnaa*, kellega tuleb viisakalt läbi saada.

Ümberpaigutamine lõppes Magadani oblasti keskusest üle 400 kilomeetri kaugusel asuvas kaevanduslaagris Seimtsani linna lähistel, kus kaevandati väärismetalle. Seal sai Silvester kohanduda oma kodust Saaremaalt saadetud searasva abil, jagades seda töödekorraldajaga. See oli aumees ja saatis rühika vangi strekki pumbajaama masinistiks, mis nõudis vangilt vähem jõudu. Uraani pihkumise ohu tõttu hakati kaevuritel iga tööpäeva topelt kirja panema, mis võimaldas vangistusest vabaneda 18. märtsil 1953.

Silvester Pukk kaks päeva pärast Eesti iseseisvuse taastamist (22.08.1991)

Foto: Bruno Pao isisklik kogu

Stalin oli surnud. Aga viis aastat tuli veel viibida asumisel. Saamata passi, jäi ta tööle samasse linna keskkooli spordiväljaku hooldajaks. Elupaigaks tavaline tuba barakis, mida jagas koos saarlasest pastori Harri Haameriga. Vabal ajal niitis Silvester jõe saarelt heina ja müüs lehmapidajatele. Peagi tekkis talle niipalju raha, et ostis akordioni. Täitus tema unistus. Ja ta sai peagi seltskondades tehtud meheks. Veel enam, talle muretseti ajutine pass ja viidi oblasti keskusesse 1954. aasta meistrivõistlustele kergejõustikus. Silvester Pukk võitis meeste kuulitõuke ja kettaheite Magadani oblasti uute rekorditega. Järgmisel aastal jõudis Kolõmaale ka poliitiliste vangide amnestia.

Minul õnnestus temaga kohtuda mõned kuud hiljem. Kaua ooda-

tud oma küla mehega, kes oli käinud läbi tule ja kadalippude. Pärnus juhtus olema päikeserikas päev. Ta oli juba päevitunud. Saamas 32-aastaseks ja igatsemas perekonnaelu järele. See tundus keeruline, sest samaealised tüdrukud kõik mehel ja noortega polnud ühist keelt. Ometi leidis ta pillimängu abil sobiva kaaslase. Nad said veel kaksikud lapsed ja ta ehitas neile mere lähedale 17 meetri pikkuse maja. Kui kord teda seal kodu rajamise ajal külastasin, pani ta aias korrapäraselt murule kartuleid, kattis need multši ja värske heinaga. Minu imestusele vastas ta: „Õppisin seda kunagi Jänedal. Vagu pole vaja, peaasi, et rea kuhjatis oleks veerand meetrit kõrge, sest kartul ei kasvata mugulaid juurte alla vaid juurte peale. Nagu kasvab inimene. Näed, minust ei saanud agronoomi ega sinust pastorit, milleks sul annet oli.“ Jah, tal jäi kolhooside alguses nooremagronoomina sõitmata mootorrattaga põldude vahel, et kanda ülemustele ette, kui pikad tulevad sügisel suure kodumaa hüvanguks punavoorid. Hea seegi, et ta kunagi surmalaagri hobuse kaeraportsust mõne iva ka oma elupäevade pikendamiseks hamba alla sai. Nii lisandus mitte ainult eluaastaid, mida nüüd kodumaal elada, vaid taastus ka jõud, mis kõrgemale viib. Ta hakkas treenima tõstmist. Peagi pääses ta Pärnust Aksel Randmeri õhutusel Eesti esivõistlustele tõstesportdis, kus ka pjedestaalil kohti võitis. See südikus soodustas ka ühiskonnaga lõimumist.

Silvester Pukk murdus 26. novembril 1993 vähktõve paratamatu visaduse tõttu. Sängitati lähedaste ja spordisõprade saatel kodumaa mulda Pärnu Alevi kalmistul, sakslasest suurkaupmehe Hans Diedrich Schmidti kabeli lähedal.

Nüüd pöörame lehte ja esitleme pisut nooremat saarlast, kes samuti külatanumalt jõudis läbi Kõljala Põllutöökooli ja Jänedal Põllumajandustehnikumi saada väljapaistvaks isiksuseks. Kadriorgu riiki valitsema.

Saaremaal astuti minevikus tasa, kõik sõidu- ja jalgteed suundusid mere äärde. Peatee, mis mandrile viis, lõppes aga väina ääres. Ümbritsev meri, lahed ja väinad eksisteerisid maainimese jaoks keskkonnana, mis kuulus kaluritele ja meresõitjatele. Enamus

rahvast elas paiksel maal. Ka kutsuvate teede ääres igivanade traditsioonidega alalhoidlikult ankurdatud elulaadis. Põld vajas harimist, loomad talitamist. Metsa ei saanud selga võtta ja mujale marjamaale minna. Maasugu talupoeg astus adra taga. Tema aeg oli tulevikku vaadates kujunenud laste saamiseks, kontimööda tööks, puhkuseks ja suhtlemiseks ning loodusäraseks vaimuvärskenduseks. See vana, rustikaalne eluviis kestis meretagusel Saaremaal minu mäletamise alguseni välja. Vähemalt Valjala-Pöide kihelkonnas, kus maa oli lahkem kui meri.

Võimalik, et majanduse arengust kõhtu kasvatama hakanud kukkur võimaldas ka maainimesel kuldmünste katsuda. See viis mõttele lapsi koolitada, et pojad oleks isadest targemad. Pöide piiril Laimjalast Pahavalla külast Matsi-Mihkli Ivan Rüütel (külas kutsutud Iivand) pani 1912. aastal oma külakooli lõpetanud ühe-teistkümmne aastase poja Mihkli Kahtla kihelkonnakooli. Terane ja tark poiss meeldis preestrile ja see soovitas isale saata poeg Riia Vaimulikku Seminari edasi õppima. Nii sündiski. Suguvõsa lootuseks.

Kahjuks Esimese maailmasõja ajal haigestus noormees tuberkuloosi, suri 1925. aastal Seli sanatooriumis ning maeti sinna kohalikule surnuaiale. Isa Ivan oli põhimõttekindel ja kuraasikas mees ning taotles loa tuua poja põrm mandri mullast Kahtla paekivise põhjaga kalmuaeda. Pere peab koos olema elus ja surmas. Nii saigi tehtud. See juhtus ju Eesti Vabariigi esimesel kümnendil, kus küla kogukondlased said tavaõiguse alusel, kartmata tsaari kulli, oma riigis vabamalt ja kaitstumalt tegutseda. Kuni nad tee-lahkmele jõudsid .

Matsi-Mihklil oli veelgi lapsi. Ivani ja Jekaterina (1875–1945, neiuna Reek, Tornimäelt, kelle vend Aleksei oli kindral Nikolai Reegi isa) 1905. aastal sündinud tütar Juulia osutus Tooma talu peremehe Vassili Rütli (1878–1925) täiskasvanuks saanud poja Feodori (1900–1965) väljavalituks. Isa ja poja suhted olid keerulised, sest Feodori (kutsutud Veidaks) ema oli surnud, kui poiss polnud veel aastanegi. Isa võttis teise naise ja lõpuks kolmandagi, kes ka said temaga lapsi. Vassili, võimekas mees nagu ta oli, tegi

siiski Tooma talu päranduseks esimesele pojale nagu vanasti õigeks peeti. Ja Feodor oli kasvanud naisevõtuealiseks ning pere loomiseks naisegi välja vaadanud. Ees seisis pulmad. Selle sündmuse eel, 1925. aastal juhtus aga rida tagasilööke.

Surid peigmehe isa ja pruudi vend ning lõpuks pääses Matsi-Mihklil lahti laastav tuleõnnetus. Juuliks hüütud pruut jäi ilma oma riietest ning osutus patakatega jalas tänavale pääsenuks. Nüüd tuli külarahvas appi. Perele leiti varjupaik, toodi metsast puud maja taastamiseks, korjati uuesti veimevakk. Sama aasta lõpul, jõulude eel kuulutati Feodor ja Juulia juba varem ühist Rütüti suguvõsa nime kandnud paarina Kahtla kirikus abielu pühade seaduste alla. Küllap mehe ja naise jätkusuutlikkus seisnebki paariheitmises. Toomal selleks ruumi oli.

Tooma talu hoonetest ainsana pole ait ajas muutunud

Foto: Bruno Pao (2003)

Pahavalla külast kahe ja poole kilomeetri kaugusel seisavad tänini Audla mõisa müürid. Eesti Vabariigi algaastail sai mõisahoonest ja kaunist pargist Audla algkool. See kutsus avasüli lapsi tarkust taga nõudma. Pahavalla Toomal sündisid Feodori ja Juulia lapsed Meeri-Laine 1926. aastal ja Arnold 10. mail 1928. aastal. Nemat

said Audla 6-klassilise algkooli õpilasteks vabariigi paremate päevade sees. Kaks järgmist, tütar ja poeg ei jõudnudki kooli, vaid kanti tillukeses puusärgis kalmuaeda. 1935. aastal sündinud Leida sai koolicaliseks sõja-aastatel.

Väike Arnold isa, ema ja vanema õega

Foto: Arnold Rüütli isiklik kogu

Veel hea meelepidamisega klassikaaslased Audla koolist Linda Väärtnõu (neiuna Sirp) ja Oskar Varvas mäletasid, et Arnold oli juba algkooli päevil silmapaistev õpilane. Tasakaalukas ja tark. Olnud musikaalne ja mänginud kooli mandoliiniorkestris ning olnud agar kooliaia korrastaja, istutanud puid ja hoidnud ümbritsevat loodust. Ka spordis näidanud ta häid tulemusi. Arnold sirgus pikakasvuliseks nägusaks meheks. Tema eeldus külatanumalt kaugemale minekuks avaldunud juba Sillavärava Liini (Akuliina Rüütel 1878–1951) kodu juures koos külalastega män-

gides. Ta vaadanud postimaanteel sõitvaid autosid kuidagi mõtlilikult. Sillavärava maja langes sõjaohvriks, Liini elas hiljem Toomal. Ja tee, mille ääres lapsed mängisid, on uue sirge teelõigu kõrval maha jäetud, nagu jäävad kunagi peateelt kõrvale suur osa mälestusrikkaid külatänavaid.

Audla algkool

Foto: Arnold Rüütli isiklik kogu

Arnold Rüütel tegi juba poisipõlves jõudumööda kõiki talutöid perega kaasas, saanud isalt-emalt pärandtarkusi teada. Kodus peeti loomulikuks, et ta astub algkooli lõpetamise järel Kõljala Põllutöökooli. See, ligi 150 hektari suuruse maavaldusega kaheaastane praktiline kool, püsis ka sõja ajal elujõulisena, sest õpilased tegid põllutööd, talitasid hobused, lehmad ja sead ning said enda toodetud produktidest kooli sööklas kõhud täis. Vana kogunud koolijuhataja Paul Häidesk (1888–1981) haris õpilasi sõbralikul viisil. Näiteks üks tõsine lugu sellest, kui õpilane kündis sügisel kõrrepõldu, õhtul vihma pärast varem põllult ära tuli ning kiiresti voodi teki alla puged, et sooja saada. Siis tuli juhataja Häidesk tasakesi magamisruumi, puudutas poissi õlast ja ütles vaikselt, et teised ei kuuleks: „Tule mulle korraks appi!” Poiss ajas imestunult ja vastumeelselt riided selga. Kui juhataja palub, siis

pole kena vastu hakata. Häidesk läks ees tööhoovi ja otse adra juurde, millega poiss oli päeva läbi kündnud ja jätnud siis lohakalet keset hoovi. „Näe, vihma sajab, tõstame kahekesi selle adra varju alla, teiste riistade juurde, et nad ei läheks rooste.”

Audla algkooli keelpilliansambel

Foto: Arnold Rüütli isiklik kogu

Poisile, kes mulle kolmkümmend viis aastat tagasi seda juhtumit kolhoosi tubli peaaegronoomina jutustas, oli see piinlik hetk kogu eluks sügavalt mällu jäänud. Arnold Rüütel on aga meenutanud, et tema õppis Kõljalas kahe aasta asemel kolm, sest vahepeal muutsid saksa võimud vanas mõisahoones tegutseva kooli haiglasteks ja õpilased saadeti koju. Järgmisel, lõpuaastal oli Arnold juba vanem ja kogenum ning juhataja palunud teda praktika korras kogu kooli abimajandit juhtida. Kontrollida põllutööde tegemist ja hoida laudas talitusi heas korras. See oli talle esimeseks katsuseks korraldada tootmist suurtalus.

Arusaadavalt kasvas niisuguses praktilises koolis Arnold Rüütli huvi ka põllumajanduse vastu laiemalt. Selgelt tekkis tal vajadus maaelu teoreetiliste seletuste vastu. Kõljala Põllunduskooli lõpetamise järel 1946, kui Teise maailmasõja tandril relvad olid vaikinud ja taludes püüti ruineerivate vilja, liha, piima ja muude müüginormide kiuste maaelu veel jalule tõusta, viis noormees aval-

duse Jäneda Põllutöökeskkooli, mis oli ümber nimetatud põllumajanduslikuks tehnikumiks. Kas see samm oli õhutatud ka külas liikuvate, peatse kolhoosi ajamise juttude kumust või tõsisest maailma avastamise tungist, pole tagasivaatajale otsustada. Tol ajal, peatselt kahekümneseks saavale noormehele oli ääretult põnev poolsaapad jalga panna ja minna vastu oma saatusele.

Põllumajandustehnikumi õppetöö käis siis Jäneda mõisahoones

Foto: Järvamaa Muuseum PMF 2780:73

Küllap mõeldi siis, et elujõus vanemad saavad kodus hakkama. Kuni küla kaotab nooruse ja maaelu linnastub. Jäneda tehnikum ei olnud soodus paik mitte ainult vaimse kasvamise ja looduse tundmise vallas, vaid ka füüsilise vormija. Seal valitsesid tugevad sportimise traditsioonid. Eriti harrastas Arnold Rüütel seal võrkpallimängu ja kergejõustikku. Õpetajaist jäi talle asjalike aineõpetajate kõrvalt sügavalt meelde eesti keele õpetaja Veera Saar, kes oskas paeluvalt rääkida elu nägemise ja hindamise oskusest.

Nooremagronoomi diplomiga naasis täiskasvanuks saanud Arnold Rüütel tagasi Saaremaale. Otse sajandeid kestnud talupidamise lõpetamise hoogtöö sisse. Ta määrati Kuressaare piirkonnas mootorrattaga tolmustel teedel liikudes nõustama äsja loodud väikesi

kolhoose. Ja tegelema bürokraatlike paberitega, mis pidid asendama saarlaste sünnipärest ausust ja mehesõna. Peagi tegi noormehe sellele tööle lõpu hilinenud kutse sõjaväeteenistusse ilmumiseks. Tema eakaaslane, praegu Kuressaares elav Kalev Lind jutustas, et esimese hooga ei saadud kutsealuseid Saaremaalt ära viia. Väinas jää lagunes ja udu ning pehmeks muutunud lennukvälja tõttu lennuk ei lennanud. Alles 1950. aasta juulis viidi nad Tallinna kaudu Leningradi, kus tehti kolm kuud lihttöid, veel ilma vormiriietusega. Alles seejärel viidi Baltikumist pärit poisid Doonau suudmealale Izmaili, flotilli koosseisu, kus neist said mereväelased. Sealt, deltasoode ebamugavast ümbrusest ja suvisest leitsakust pääsesid nad ümberkorralduste käigus meretuulisesse Sevastopoli, kus paiknes Musta mere laevastik.

Oma poiss võõral merel võõras mundris

Foto: Arnold Rüütli isiklik kogu

Arnol Rüütel kui teenistuses juba silmapaistnud spordimees võeti väeosa spordiallüksuse seebile ja leivale. See edutamine kasvatas eneseteadvust ja pakkus madruseelu rutiini asemele loovust. Teenistuse lõpu eel koolitati teda veel nooremohvitseride 9kuulistel kursustel. Küllap sealt algas tuntav mehistumine. Ohvitseri

rüht ja juhtimisoskus on üks osa mehe edu saavutamise vundamendist, millele võib panna järjest suuremat vastutuse raskust. Seda väljakutset tunnetades siirdus ta merejõududest vabanes Tartusse, kus oli võimalik jätkata haridusteed Eesti Põllumajanduse Akadeemias.

Vabariigi Presidendi Arnold Rüütli edaspidine elukäik on meie biograafilistest teatmeteostest üldsusele teada. Ka tema poliitiline tegevus meie vabariigi taasiseseisvumise päevil avaneb paar aastat tagasi ilmunud Tarmo Vahteri raamatus „Vaba Riigi tulek. 1991. Kuus otsustavat kuud”. Siinkirjutaja meelest oli tol ajal eesti rahvale taolist laialdaste sidemetega, silmanähtava meele- rahu ja otsustusvalmidusega meest parajasti vaja. Hea oli seegi, et Kadriorus oli kuumal liinil saarlane, kes oma unistuste missiooni täidab nüüd sünnisaarel kiviaedu taastades ja loodusparki rajades.

Mereäärse eramu juures korrastatud ja hoitud kadakaid vaadates taipad, et need kuuluvad alvarite erakonda.

**Priit Rajalo kannab ette oma ema,
kunagise Tartu Nädissovhoosi peaökonomisti
Ilme Rajalo teksti**

KULDSED KUUEKÜMNENDAD TARTU NÄDISSOVHOOSIS

Lugupeetud juubilar ja tema austatud külalised!

Ühena Arnold Rütli kaasteelistest heidan täna pilgu oma kodu-
koha arengule läbi muutlikkude aegade.

Alustagem vene aja algusest. Elu nagu õuduste unenägu. 14. juu-
nil 1941 oli suurküüditamine. Legend räägib, et selleks koostatud
nimekirjade aluseks oli 1939. aastal ilmunud koguteos „Tartumaa
talundid“, milles olid kirjas kõik valla talud (suurusega üle 10 ha)
koos pere, karja ja inventariga. Raamat oli koostatud küsitluse
teel. Ja nagu ikka – mõni luges üles kogu vara, teine vaikis täht-

samast, kolmas aga tahtis üles anda ka need loomad ja põllutöomasinad, mis olid veel unistuses.

Küüditamisele järgnes sõda. 1944. aastal lahkusid ettevõtlikumad inimesed oma kodust igasse ilmakaarde. 1947. aastal tehti mahajäetud talude baasil Rõhu ja Ilmatsalu sovhoos, mõlemad allusid Leningradi Tsooni Loomakasvatuse Sovhooside Peavalitsuse Tallinna Seatrustile. 1948. aastal algas kollektiviseerimine, juba varem oli käima pandud kulakuks ja rahvavaenlaseks tembeldamine. Kes vastu ei pidanud, lahkusid ise või olid sunnitud jätma oma kodu. 1949. aasta märtsis oli järjekordne küüditamine. Sellele järgnes lõplik kolhoosidesse ajamine. Tühjadesse taludesse asustati Karjalast väljasaadetud ingerlased. Paljud nende perede järglased elavad veel tänapäevalgi siin, paljud lahkusid tagasi Soome. Sõjakeerises ja pärast sõda tuli siia hulgaliselt nn kotipoisse. Seltskond oli ääretult kirju. Oli ka juhuseid, kus maja ühes otsas elati, teist otsa aga lammutati ja köeti.

Kolhoosikorra alguses oli paljudes kodudes tõeline nälg – laudas vaid üks lehm, kes oli kinni ja ainus siga veel tapmata. Raha ei olnud ja poest polnud ka midagi saada. Kõik oli trööstitu ja tühi – nii hinged kui hooned.

Tulevase Tartu Nädissovhoosi territooriumil oli 279 talu suuruses üle 10 ha ja 75 talu alla 10 ha, lisaks kaks tellisetehast. Algas suur kollektiivmajandite loomine. 1960. aastaks oli väikekolhooside liitmisega tekkinud 3 sovhoosi ja 10 kolhoosi. Väikemajandite liitmine lõppes 1967. aastal, kui viimane kolhoos pandi kokku korraliku ja suhteliselt rikka majandiga, Tartu Nädissovhoosiga. Selle areng kestis kuni 1992. aastani, kui algas uus maareform – erastamised-ärastamised. 25. märtsiks 1995. aastaks oli sovhoos jagunenud 49 iseseisvaks üksuseks.

Tartu Nädissovhoos oli asutatud 1. aprillil 1960. aastal. Majandi täispikaks nimeks, mida ühe hingetõmbega ei ütlegi, sai edaspidi Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Instituudi NSVL 50. aastapäeva nimeline Tööpunalipu ordeniga autasustatud Tartu Nädissovhoos. Selle maad piirnesid põhjast ja idast Suure Emajõe ja

Tartu linnaga, lõunast Nõo sovhoosiga ja läänest Ulila jõe ning riigi metsafondi maadega. Sovhoosi keskus asus Ilmatsalus, Tartust 10 km kaugusel ning oli Eesti Loomakasvatuse Instituudi peamiseks katsemajandiks. Oli hea kodulähedane paik teadust teha.

Tartu Nädissovhoosi keskus Ilmatsalus

Foto: Ilme Rajalo isiklik kogu

Majand jaotati neljaks isemajandamise põhimõtetel töötavaks osakonnaks – Vorbuse, Rahinge, Haage ja Ilmatsalu. Sovhoosi baasil töötasid Tartu Põllumajandusloomade Kunstliku Seemenduse Jaam, Vorbuse Jõudluspärilikkuse Katsejaam, Ilmatsalu Kalakasvatuse Katsejaam ja Lõuna-Eesti Puuvilja- ja Marjakultuuride Sordikatsepunkt (Rõhu aed). Oldi spetsialiseerunud tõuveise- ja seemnekasvatusele.

Kasvatati eesti punast tõugu veiseid ja suurt valget tõugu sigu. Tootmine oli killustatud, loomi peeti vanades tootmis- ja taluhoonetes. Talitajad olid laudaomaniku pereliikmed või naabrid, nii nagu kolhoosi juhatus otsustas. Lüps käis loomulikult käsitsi

ja jootmine ämbritest. Vorbusel paiknesid veised, eriti noorkari, lüpsikari oli Rahingel ning seakasvatus Ilmatsalus ja Rõhul. Põllutükkidel kasvas lina, uba, tatar, kartul, suhkrupeet, hübriidkaalikas, teravili, söödakapsas, mitmeaastased heinad. Maisi kasvatati siloks ja haljassöödaks.

Majandi raamatupidajad olid tehniliselt eeskujulikult varustatud: kaks raamatupidamismasinat Ascota, kaks Contextit jne. – seda ei olnud igas majandis. Hoolt kanti võimekate raamatupidajate saamise-koolitamise eest. Ega muidu kümnekond naist kogu arvestuse ja analüüsiga eeskujulikult toime tulnuks.

Vahemärkuseks üks lõbus lugu. Ehituskulusid arvestati raamatupidamises objektide viisi, igal objektil oli oma nimetus. 60ndate keskel ehitati Karijärvele soome saun, see oli vabariigis kui mitte just esimene, siis vähemalt esimeste hulgas ja objekti nimeks oli *Nädalalõpu maja*. Üks „tark“ raamatupidaja aga arvas, et ehitajad ei tunne eesti keelt ja objekt peab olema *Nädala lõbumaja*. Kui nimetuse muutus avalikuks tuli, ei olnud seda raamatupidajat varsti enam tööl.

Ilme Rajalo

Foto: Ilme Rajalo isiklik kogu

Majandite edenemise baasiks oli üleplaaneline kasum. Järelikult tuli plaaneline kasum kirja panna võimalikult väike. Mina kui

peaökonomist sain selle eest ülemal pool küll noomida, aga üldiseks hüveks tuli see ära kannatada. Julgust või isegi nahaalsust pidi olema. Näiteks nägi „Töö tasustamise põhimäärus“ farmitöötajatele ette tükitöötasu. Palk arvutati juurdekasvu hinde alusel, aga selle saamiseks tuli noorkarjatalitajatel iga kuu kõik vasikad ja mullikad kaalu peale ajada. Tõrkuvate loomadega oli see hullumeelne ettevõtmine ja Tartu Näidissovhoos otsustas kuupalgale üle minna. Nagu talitaja küsis, nii ta enam-vähem selle numbri sai, seega toimusid palgaläbirääkimised. Kui Moskvast kontroll tuli, värises vabariikliku ametiühingukomitee tegelane sõna otseses mõttes nagu haavaleht, et mis nüüd küll saab. Aga sai see, et toodi teistele eeskujuks.

Ega traktoristil või lüpsjal mingit omaplaani olnud, nagu paberimajandus ette oli kirjutanud. Võeti konkreetse traktoristi tegelik töö aluseks, sellest arvutati nii sotsialistlik kohustus kui omakohustus, aga nõnda, et tegelik number oleks ikka suurem, siit plaaniületus ja preemiad. Kui mõnele tublile oli vaja medal või orden anda, siis sätiti numbreid ikka sobivaks. Pettust ei olnud, midagi ei varastatud, aga elu sai mõistlikult elatud.

Kalakasvatus

Ilmatsalus töötas aastatel 1879 kuni 1961 telliskivitehas. See valmistas nii korstnakive kui ka põrand- ja müürikive. Toodang läks põhiliselt Tartusse. Näiteks Eesti Üliõpilaste Seltsi maja Tartus Jaan Tõnissoni tänavas on nendest ehitatud. 1950ndatel aastatel oli tehasel kava kaevata laevatatav kanal tehase juurest Emajõkke, et hakata kive Tartusse viima praamiga. Vist ainult üks praamitais läkski teele, sest iga asi saab ükskord otsa ja nii lõppes ka savi. Savikarjäärid jäid tühjaks, Ilmatsalu oja äär oli täis võsa, madalad maad kannatasid üleujutuse all. Oli hea võimalus maa-paranduse käigus rajada Ilmatsallu kalamajand. Tehase kaevatud kanali äärde ehitas kalamajand puhketundide veetmiseks kena sauna. 1960ndatel aastatel oli võimalik mullatööde tegemiseks kasutada ka sõjaväeosade tanke. Tolleaegne direktor Arnold Rüütel on meenutanud, kuidas ühel 1968. aasta augustipäeval olid

kõik sõjaväe tankid objektilt äkki kadunud ja alles hiljem selgus, et nad olid sõitnud *Praha kevadele* lõppu tegema.

1971. aastal said kalamajandi esimesed tiigid valmis ning neisse toodi karpkala vastsed ja sugukalad. Kokku sai kalamajand 125 hektarit tiike, millega oli Eesti suurimaks kalakasvanduseks. Kalakasvandust juhtis bioloogiakandidaat Mare Puhk, kes pidas väga oluliseks karpkala, haugi ja linaski asustusmaterjalina kasvatamist ning nende müümist, ka harrastuskalakasvatajatele. Algusest peale on Ilmatsalu kalakasvatajad tegelenud karpkala tõuaretusega, aga tõuaretus on väga kallis, lausa luksuslik ettevõtmine. See töö on olnud osa Mare Puhki elutööst. Tänapäevaks Ilmatsalus kalakasvandust enam ei ole.

Tõstesport

Tõstmine on Tartumaal pikaajalise traditsiooniga spordiala. Hiilgeaeg algas 1968. aastal, mil moodustati Tartu rajooni ja EPA sportlaste baasil Kõrgema Spordimeisterlikkuse Kooli treeningrühm.

Siin tõstetakse ka nädissovhoosi kuulsust

Foto: Ilme Raialo isiklik kogu

Selle juhendajaks sai Aarne Heinlaid, ääretult soliidne ja superviisakas noormees. Tartu rajooni koondati rida maanoorte andekamaid tõstjaid, nagu Karl Utsar, Toivo Kurg, Viktor Petruhhin, Mihhail Mäoma, Arni Luha. Tõstjate harjutusruum saadi tänu Arnold Rüütlile Tartu Näidissovhoosi võimlasse, mis valmis 1969. aastal. Võimlaga oli veel omaette lugu. Enne seda oli seal Ilmatsalu mõisa tall hobuse peaga ukse kohal. Direktor Jaan Parts armastas väga hobuseid ja tegi majandisiseseid sõite ikka pikkvankriga. Tol ajal olid sovhoosi teed sellised, et isegi hobusega oli liikumine raske, rääkimata autost. Aga kui hobusetalli enam vaja ei olnud, ei lubatud selle asemele ka võimlat ehitada. Siis tehti võimla valmis justkui teraviljaait, ja kui vastuvõtukomisjon kohale tuli, sõitis toonane peainsener Ursel Teedemaa Willisega võimlasse, et tõestada – siia saab vajaduse korral autodega teravilja tuua, see ei ole mitte ainult võimla.

Üks suur spordiüritus (võib ka nii nimetada) oli üleliiduline kün-nivõistlus. See toimus 29. septembril 1968. aastal Viljandi maantee ääres Märja põldudel. Osavõtjaid vabariike oli 15 – esindatud olid Vene föderatsioon, Ukraina, Valgevene, Usbekistan, Kasahstan, Tadžikistan, Gruusia, Aserbaidžaan, Moldaavia, Kirgiisia, Armeenia, Turkmeenia, Leedu, Läti ja Eesti.

Zürri esimees oli NSVL Põllumajanduse Ministeeriumi aseminister A. B. Kardapoltsev, Eestit esindas Ilmar Aamisepp. Kündjaid oli 34. Sellega tehti Tartu Näidissovhoosile väga suurt üleliidulist reklaami.

Karijärve saun

Tõravere lähistele Karijärve äärde kerkis arhitekt Jaan Pärniku kujundatud majandi saun 1960ndate aastate keskel. Põhialuseks oli üks vana saunahoone, mis viidi traktoriga kohale. Ehitamine toimus suure saladuskatte all, sest selliseid ehitisi ei tohtinud tollal teha. Vajalikud materjalid viis auto kokkulepitud kohta, sealtoimetas mõni spetsialist need edasi. Kui igakuine 17. kuupäeva nõupidamine osakonnajuhatajate ja peaspetsialistidega lõppes, kutsus direktor Rüütel mehed enda juurde, ja siis sõideti

Karijärve sauna. See oli koht, kus mehed said südamest-südamesse oma töömured klaariks rääkida. Kui seal ka võeti alkoholi, siis järgmine päev pidid olema kõik kained ja tööl. Arnold Rüütel ise oli praktiliselt karsklane. Karijärve saunas käisid peaaegu kõik tollaegsed vabariigi prominendid, nagu Artur Vader, Edgar Tõnurist, Harald Männik ja paljud-paljud teised. Hiljem, kui saunakultuur laienes, muutus see majanditöötajate meeliskohaks, seal käisid farmitöötajad, pärast kevadtööde hindamist mehhanisaatorid, seal peeti sünnipäevi ja üldse oli see väga populaarne koht.

Direktorite aeg

Majandi esimeseks direktoriks oli 1922. aastal sündinud Jaan Parts. Ta tuli sovhoosi direktoriks poissmehena, oli ilus pikk mees ja tüdrukute lemmik. 1961. aastal abiellus ta Kadriga, Rahinge kooli matemaatika ja keemia õpetajaga, kes laulis ka majandi ansamblis.

Jaan Parts

Foto: Ilme Rajalo isiklik kogu

9. märtsil 1963 tuli direktoriks Arnold Rüütel. Järgnes majandi kaadri märgatav noorenemine nii spetsialistide kui ka tööliste osas. Seisuga 1. juuli 1965 oli spetsialistide keskmine vanus 33 aastat. Kõige vanemad, 56aastased olid pearaamatupidaja Mihkel Rannamägi ja peazootehnik Hugo Leichter. Sel perioodil oli 6 osakonda, nende juhid olid kõik nooremad kui 30 aastat. Osa-

konnajuhatajateks tulid noormehed kas sõjaväest või EPAst. Peaagronoom Arnold Piiskop oli 43aastane ja direktor Arnold Rüütel ise 37aastane.

Sovhoosi juhtkond peab nõu

Foto: Ilme Rajalo isiklik kogu

Rahva seas elab juba aastakümnete pikkune mälestus, kuidas direktor Jaan Parts andis majandi üle 1,6 tuhande rublase kasumiga, mis oli vägev sõna! Ja kuidas direktor Arnold Rüütel andis majandi üle 1,6 miljoni rublase kasumiga, mis oli veelgi vägevam sõna! Toredad poisid mõlemad!

Maaparanduslikud tööd

Maaparandustööde algus langeb aastasse 1960, kui loodi Tartu Näidissovhoos. Siis oli majandil 914 põllulappi, keskmise suurusega 4,1 hektarit, 1986. aastal oli keskmine põllutüki suurus 38 hektarit. Murranguliseks tulebki pidada 1963. aastat, mil majandi direktori kohale asus Arnold Rüütel. Ilmatsalu kalatiikide rajamise käigus on ehitatud viis paisjärve, kogupindalaga 52 hektarit. Paisjärvedesse kogunes kuivendussüsteemidest tulev vesi, seda

kasutati 120 hektari karjamaade vihmutamiseks, aga ka suplemiseks. Kõrvuti maaparandusega hoogustus ka tootmishoonete, elamute ja teede ehitus. Erilist tähelepanu pööras Arnold Rüütel heakorrastusele ja maastiku kujundamisele. Korrastati Ilmatsalu ja Vorbuse asula ning pargid.

Ehitati Tartu–Ilmatsalu tee, mis varem oli tavaline kruusatee. Kevadel teede lagunemise ajal oli seal palju koolmekohti, kust isegi hobuse ja vankriga läbi ei pääsenud, oldi rummuni mudas. Eriti võimatu oli nn Kannika lohk. Tüki ja Ilmatsalu rahvas sõitis hobusega nn Händi tee kaudu Põltsamaa teele ja sealt Tartusse. Tartu Näidissovhoosi esimene direktor Jaan Parts majandi vahel Willisega ei sõitnud, temal oli pikk plaanvanker, kutsariks Ilmatsalu brigadir Oskar Puusemp. Ilmatsalu pargis majade vahel oli laudadest tee.

1965. aastal külastas Eestit seoses Eesti NSV 25. aastapäeva pidustustega ja üldlaulupeoga NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Anastass Mikojan. Mikojanile oli planeeritud näidata ka Tartu Näidissovhoosi. Selleks visiidiks ehitati ja asfalteeriti Tartu–Ilmatsalu tee koos uue Tüki sillaga, kahel pool teed olevad sügavad kraavid asendati muruga, mis oli ilus ja traktoriniidukiga kerge hooldada. Seda teed kutsuti kaua Mikojani teeks, kutsutakse veel tänagi.

Majandi heakord hakkas paranema Jaan Partsi Ilmatsallu tulekuga. Kui ta tuli, olid major August Vase maja ja Ilmatsalu mõisasüdame hooned sisserännanud elanikke täis. August Vask oli 1946. aastal kuulutatud tagaotsitavaks ja mõisaomaniku viieliikmeline perekond, kõige noorem 8aastane, oli 25. märtsil 1949. aastal Siberisse küüditatud.

Iga migrandipere oli ehitanud oma loomade jaoks mõne putka ja sinna putka juurde kogunes loomulikult sõnnikuhunnik ning rämpsumägi. Pilt oli kohutav – pori, pori... Jaan Parts ehitas nende peitmiseks kõrged plankaiad. Ilmatsalu–Tüki tee äärde rajas ta aga kaseallee, kus kased kohisevad õnneks veel tänagi.

Kui tuli Arnold Rüütel, laskis ta põlema panna kogu kola ja laga, mida plankaed varjas, ja võttis ka tolle aia maha. Neile, kes siis

seada uut pilti nägid, jäi kustumatu mälestus.

Tartu Näidissovhoos tahtis ja suutis inimesi märgata ning nende eest hoolitseda. Töötajad said tasuta tuusikuid sanatooriumidesse ja puhkekodudesse, majandi keskuses oli head võimalused ise-tegevuseks ja spordiks. Töötajate lapsed said koolis tasuta õpikud ja vormiriided, suveks aga Luunja pioneerilaagrisse tuusiku. Luunja pioneerilaager kuuluski Tartu Näidissovhoosile ja oli tema ülalpidamisel.

Arnold Rüütel soosis igati sovhoosi kultuurielu. Iga nädal toimus mingi kultuuriüritus sovhoosi rahvale. Nii käisid siin esinemas Margarita Voites, Ivo Kuusk, kirjanikud Debora Vaarandi, Juhan Smuul jpt. Korraldati kohviõhtuid rahvale, vestlusõhtuid jne.

Kokkuvõtteks

Nõukogude ajast rääkides on kasutatud sõnapaari *kuldsed kuuekümnendad*. Kohaliku elanikuna, aborigeenina võin tõdeda, et see tõesti nii oli.

Mu ema rääkis alati, kuidas 30ndate aastate lõpul hakkas talumajapidamine arenema – muretseti hulgaliselt põllutööriistu ja -masinaid. Loomi müüdi eksporttapamajja, hooliti heakorrast. Aga siis – tuli 1941. aasta küüditamine, sõda, kulakuks ja rahva-vaenlaseks tembeldamine, ülejõukäivate kulakumaksude kehtestamine, 1949. aasta küüditamine, sundkolhoseerimine. Taludel tuli maa, loomad ja muu vara kolhoosile anda, majapidamisse jäeti alles üks lehm, siga, mõned lambad, kanad, kuni 0,6 hektarit maad.

Kolhoosnikele kehtestati kohustuslikud normipäevad, mille eest tasu ei makstud, ja alles aasta lõpul, kui jäi riiginormidest midagi järele, siis natuke ka anti.

Õnneks tekkis Tartu sovhoos ja direktoriks tuli noor energiline mees Jaan Parts. Töö eest hakati maksma palka, mis oli algul loomulikult väike, kuid siiski parem kui üldse mitte midagi.

Tormilise muutuse tõi direktor Arnold Rüütel. Ta värbas majandisse noori inimesi, algas majandisisene spetsialiseerumine, osa-

kondade moodustamine, paranes heakord, hakati rohkem ehitama. Elu sai teisema näo, inimesed said rõõmugi tunda.

Ühe inimese osa ajaloos on raske üle hinnata. Üks mis kindel, need majandid, kus juhiks oli isiksus, need edenesid isegi nõukogude ajal. Arnold Rüütel julges vaadata kaugemale tulevikku, ta oli visionäär ja utopist, tema laotud vundament on Ilmatsalus tänini alles.

Palju õnne ja suur tänu väarikale juubilarile!

Allamäge läheb ise, ülesmäge tuleb ikka vedada

Foto: Ilme Rajalo isiklik arhiiv

Juhan Telgmaa
EV Ülemnõukogu liige, looduskaitaja

LOODUSKAITSELIHKUMISED KUI EESTLUSE HOID

Looduskaitse seostamine mingi riigi, rahvuse või rahvuslusega näib meelevaldne. Piirid looduses kulgevad vaid mõnel harval juhul mööda riikide või rahvuste piire. Lind lendab, kus toidu ja pesapaiga leiab, seeme kandub, kuhu tuul viib. Ajalugu tõendab, et eestluse hoidmisega on selline seostamine siiski õigustatud.

Eestlus tähendab eesti rahvuslust, eestimeelsust. Hoida rahvuslust tähendab hoida just meie rahvuslikku ja kultuurilist eripära. Siin ei tohi lasta mõistetel hajuda. Praegu räägitakse üha valjemalt rahvastikupoliitikast – välja- ja sisserändest, siin elavate rahvaste iibest. Tegelikult peaks teravik olema suunatud rahvuspoliitikale.

Meie mure ja põhiseaduslik hool on eesti rahvuse kestmine. Rahvastik nii mõnusal maal nagu Eesti ei kao kuhugi. Ohus on selle rahvastiku osa – väike rahvakild maailmas, meie, eestlased. See tähendab ka globaalset vastutust, sest mitmekesisus on see, mis tagab eluvõime. Kaob eestlane, kaob osa mitmekesisusest maailmas.

Pole kindel, kas esimesed ühiskondlikud looduskaitseliikumised just nii arutlesid. Küllap olid esiplaanil emotsionaalsed ja praktilised kaalutlused, tõdemine, et kõige eest peame tänama loodust, kuid loodus on haavatav. Haavad loodust, haavad ennast. Loodus oma igaveses ringkäigus ja korduvuses andis kindlustunde, sisendas hingerahu. Suurmees Jaan Eilart ütles väga lihtsalt: „Loodus ise oma pidevas uuenemises, jätkuvuses, sünni ja surma loomulikkuses sisendab meisse optimismi“.

Jaan Eilart 21. septembril 1980

Foto: Kaljo Raud / TMF 935:464

Natuke ajaloo. Teame, et päris alguses lõi Jumal taeva ja maa. *Ja maa oli tühi ning paljas ja pimedus oli sügavuse peal ja Jumala Vaim oli lehvimas vete kohal.* Siis lõi Jumal valguse ja õige pea kattus Maa rikkaliku ja mitmekesise eluga, varsti oli platsis inimene, kelle mõistus tõi ja toob loodusele nii kaitset kui hukatust .

Looduskaitse Eestis on päris pika eaga. Kõige esimene looduskaitsealine dokument pärineb 1297. a 17. juunist, kui reglementeeriti metsakasutus Tallinna lahe saartel. Sellele dokumendile pani allkirja Taani kuningas Erik VI Menved. Ökoloogilised kaalutlused tal vaevalt esiplaanil olid, ikka hool oma vara säilimise eest. See oli võimu üksikakt, millest organiseeritud ühiskondliku looduskaitse liikumiseni läks veel kuussada aastat. Kuni üks tubli mees, Aristokli Hrebtov nimeks, koolide inspektor ametiks, asutas aastal 1913 Saaremaa Loodusearmastajate Seltsi, kolm aastat pärast esimese looduskaitseala asutamist Eestis, samuti Saaremaal. Aastal 1930 tekkis Saarte Looduskaitse Selts. Seda ja tänase konverentsi peategelast silmas pidades võiks siit järeldada teatud ettemääratust. Küllap oli ka Jumalal mingi plaan, et ta taevakivi just Saaremaale Kaali kukutas.

Ajaloo keerdkäigud tekitasid tüki tühja maad, kuni Jaan Eilart asutas aastal 1958 Tartu Üliõpilaste Looduskaitse Ringi, esimese omataolise NSVL-s. Jah, on veel väga soliidne Eesti Loodusuurijate Selts (ELUS) aastast 1853. See on akadeemiline ühendus, keskendudes teaduslikule tegevusele, vaatlustöödele, andmete kogumisele jms. Ühenduseks, mis koondaks huvilisi erinevatelt elualadelt, see pole. Kuid looduskaitsele teadusliku aluse panemisel ning selle propageerimisel oli ELUS-i roll väga oluline, samuti pinna kujundamisel kodanikuühenduste tekkeks.

Jõudsimegi aastasse 1966, kui sündis Eesti Looduskaitse Selts – kodanike vabatahtlik looduse ja rahvuskultuuri kaitsele suunatud mittepoliitiline ühendus. Seda oludes, kus kodanikuühiskonda või selle ehituskive – kodanikuühendusi polnud olemaski.

Kuidas sai selles ajas siiski sündida ELKS? Oli kaks peamist

tegurit. Esiteks oli saabunud *hruštšovi sula*, mis jätkus brežnevi-aja algusaastate Nõukogude riigi sise- ja välispoliitika liberaliseerimisega. Hirm vajus tagaplaanile, ühiskonnas tõusid lootused. Teiseks olid TRÜ ning EPA selleks ajaks välja lasknud sadu loodusetundjaid, kes olid olulistel postidel metsanduses, põllumajanduses, kõikidel võimutasanditel üle maa. Eriti tähtis oli, et võimekad isikud, kelle paleuseks oli Eesti ja tema rahvas, olid jõudnud ENSV kõrgeimatesse võimukoridoridesse, nn nomenklatuuri hulka. Kõik need inimesed ootasid vaid sarvehüüdu, et koguneda. Paari aastaga kasvas ELKS liikmeskond üle 20 000. ELKS sai tuule tiibadesse, sest oli ühiskondlik ootus ja võimekad eestvedajad, kes sõnastasid üldarusaadavad eesmärgid, rakendasid otstarbeka organisatsioonimudeli, suutsid ära kasutada kõik võimalused, mida see aeg avas.

Kõnes ELKS 40-ndal sünnipäeval iseloomustas Jaan Kaplinski seda aega nii:

„On väga tähelepanuväärne, kuidas olude muutudes ka selle sama nomenklatuurini jõudis kristalliseerumine, kuidas haritlaskonnast, aga mitte ainult haritlaskonnast, alanud iseorganiseerumine haaras kaasa inimesed nagu Edgar Tõnurist [---] ELKS põhiteene kõiges selles keerulises iseorganiseerumisliikumises ongi see, et siin leidsid ühise pinna väga erinevate valdkondade inimesed, keda ühendasid kaks suurt ideed: looduskaitse ja kultuurikaitse. ELKS [---] oli ju tegelikult võimatu võimalikuks saamine, rahvusliku organisatsiooni tekkimine stagneerivas Nõukogude Eestis. Aga ta tekkis, tekkis selletõttu, et oli vajadus, et olid inimesed, kes sellest aru said ja kes suutsid panna kõik oma talendid, mõnikord ennastalgavalt, käiku ja tegid asja ära. Tegid ära asja, mis on elav ja säilinud tänapäevani“.

Arnold Rüütel, tol ajal sovhoosi direktor, meenutab: *„Olin ELKSi loomise juures. Seltsi loomise ajendiks sai mure maavarade ja muude loodusressursside arutu kasutamise pärast. Põlevkivi tootmine aina kasvas ning Kirde-Eesti oli aherainemägedest kerkivat suitsu ja vingu täis. Hiljem said tähtsaks ülemäärased maaparandustööd ja fosforiidi kaevandamine“.*

ELKSi juhiks ei saanud kohe Jaan Eilart. Isik, kelle isa oli olnud Omakaitstes ja selle eest Siberisse saadetud, ei saanud olla väga esiplaanil. Teda oleks iga kell võidud dissidendiks kuulutada ja vangi saata. Ka ELKSiga oleks siis kiire lõpp olnud. Eilart ei saanud endale lubada mingit avalikku vastuseisu võimudele. Võimalus tulemusi saavutada oli teha kõike sellesama võimu kätega. Need käed olid olemas. Algusaastail oli ELKS esimeheks Edgar Tõnurist (osariigi asepeaminister tänapäevases mõistes), reaktsiooni uue tõusulaine ajal aastatel 1981–1988, kui valitses Karl Vaino, aga Arnold Rüütel (osariigi president tänapäevase paralleelina). Mõlemad, nii Tõnurist kui Rüütel katsid Eilarti seljatagust ja tagasid talle võimaluse tegutseda. Eilart omalt poolt andis vajaliku looduskaitse teabe ja korraldas üldrahvaliku toetuse. Viimast oli väga vaja juba sellepärast, et polnud veel olemas looduskaitsestandardeid, millele toetuda.

Eesti NSV põllumajandusminister Edgar Tõnurist 22. veebruaril 1962

Foto: EPM FP 202:47

Pidevalt rippusid Eesti kohal üleliidulise röövmajanduse pealetungist tulenevad ohud. Need oleks kaasa toonud võõra rahva tohutu sisserände, oleks suure osa Eestist elamiskõlbmatuks muutnud. Tõrjumiseks polnud muud argumenti kui ulatuslikud keskkonnaohud, mis olid n-ö nähtavad palja silmaga. Tol ajal ei saanud ju toetuda sotsiaalmajanduslikele argumentidele, aga rääkida ohust eestlusele oleks olnud ülim ketserlus. Suuremad ohud läks korda maandada. See oli raske võitlus. Kaevanduste pealtungi ja sellega kaasneva võõra rahva peatamiseks oli vaja asutada NSVL esimene rahvuspark, mis oli muidugi omaette karm ja riskantne epopöa. Oma rahva väärikustunde hoidmiseks tehti palju. Seati sisse rahvussümbolid suitsupääsuke (ELUS 1962) ning rukkilill (ELKS ja ETV 1968), püstitati sajad mälestusmärgid Eesti kultuuritegelastele, kelle austamine polnud soositud, või kes olid lausa põlu all.

On selge, et sel ajajärgul oli ELKSi kui ainsa avaliku looduskaitseühenduse esimene hool pigem rahvuse eluruumi ja rahvuskultuuri kaitse, kasutades selleks vahendina loodushoidu.

Tuleme tänapäeva. Looduskaitseliikumisel pole enam vaja karta repressioone. Samas on käes kõigile teada uued ohud, mis tulenevad rahavõimu laiutamisest ja mille tasakaalustamiseks napib tänapäeva nn. nomenklatuuril nii kompetentsust kui tahtet, vastutustundest rääkimata. Seega on kodanike looduskaitseliikumisel vara püssi põõsasse visata.

Oma riik avas igaühele võimaluse ühineda selliseid eesmärke kandvate ühenduste ümber, millega hing ihkas tegeleda. Nii eraldusid ka ELKSist paljud liikmed, et asutada uusi, kitsamalt keskendunud ühendusi. Üldjuhul toimetavad nad oma valdkonnas paremini, kui seda oleks suutnud kõiki valdkondi kattev ühendus. Nende tegevus on tugi eestluse säilimisele ka siis, kui nad ise seda ei deklareerigi.

Looduskaitseliikumisest täna pole kerge ülevaadet saada. Vihmarvarju, mis kõiki ühendusi kataks, pole olemas. Pole ka eeldusi selle tekkeks. Ühendusi, mille põhikirjas on keskkonna- või loo-

duskaitse, on Eestis kõvasti üle 100. Suurem osa neist mingit mõju ei oma. Kindlasti on kõigi tähelepanu alla jõudnud aga paljud mingi paikkonna või nähtuse pärast alarmi tõstvad, sageli ajutised ühendused. Need pole suurearvulised, kuid on häälekad, suutelised skandaali tekitama ja paistavad seetõttu silma. Üldjuhul ajavadki nad õiget asja. Muidugi on paljudel juhtudel looduskaitse kattevarjooks mingitele teistele huvidele, näiteks kinnisvara väärtuse langus üldvajalike arenduste tõttu. Kõige sagedasem on põhjendatud mure riigi või eraettevõtjate hoolimatute plaanide pärast. Sedalaadi surve on just viimasel ajal eriti küüniline, vahendite valikut ei piira eetika.

Vaatame ka laiemat skaalat. Mis suundumused domineerivad täna Euroopa loodushoius? Kindlasti tunnetatakse loodusvarade teravnevat nappust, ollakse tõsisel mures kliima soojenemise pärast. Valgustatud maailm mõistab, et lõputul kasvul pole tulevikku. Suund tuleb võtta ökosotsiaalsele majandusmudelile, ühiskonna kogukondlikule ülesehitusele. Väike on ilus. Seda mõtet on aastakümneid levitanud Rooma Klubi ja viimase aja esinemistes veenvalt meil Rein Einasto.

Looduskaitseliikumised Euroopas – ja ELKS võib end õigustatult selle osaks pidada – tahavad teha Euroopast rohelisema ühiskonna. Roheline võib tähendada ka midagi poolenisti küpset? Ei, see on täiesti küps mõistmine, et kõik ühiskonna eluavaldused sõltuvad lõppkokkuvõttes loodusest ehk täpsemalt ökosüsteemidest. Samas peab ühiskond ka looduse hüvede kasutamises tunnistama õiglust, humanistlikel väärtustel põhinevat pluralismi.

See kõik on endastmõistetav loodus- ja tehnikateadlastele. Neile on selge, et looduseadusi pole võimalik üle kavaldada. Kahjuks on selles raske veenda poliitikud. Nii näemegi hulka häid plaane ja arengukavasid nii Euroopa Liidu kui iga liikmesriigi mastaabis, millel on ühine sarnasus – neis püstitatud eesmärgid saavutatakse väga harva.

Kodanike looduskaitseliikumised pole sellega muidugi rahul. Need püüavad tekitada ja kasvatada tahet viia ellu õigeid asju,

veenda poliitikuid, et toetuda tuleb teadusele. Selleks, et midagi muuta, pead kõigepealt teadma, mis see on, mida tahad muuta ja prognoosima, kuhu muutused viivad. Kahjuks juhivad poliitikuid huvid, mitte teadmine. Selline on tänane reaalsus mitte ainult Eestis ja sellega looduskaitseliikumised ka arvestavad. Kui kana katuselt ei saa, siis tuleb võtta pihku varblane. Siis järgmine varblane ja järgmine. Ka integraal annab kokku midagi suurt, kuigi iga tema osis on lõputupisike.

Eesti Looduskaitse Seltsi kokkusaamised on alati rahvarohked

Foto: Jaak Jaaku

Seos rahvuslike väärtuste hoidmisega pole kõige selle juures sõnastatud, küll aga on sisuline seos tugev. Kui rahvusel pole head elukeskkonda, pole soodsat eluruumi, kuhu mahtuda füüsiliselt kõigi oma eluavaldustega ja kus toita oma vaimu, see häähtub. Tahan rõhutada, et Euroopa poolt selline oht ei lähtu, küll aga peame väga valvel olema, et ükski suurejooneline kahjulik avantüür meie oma kodus läbi ei läheks. Sellised ohud ripuvad väga konkreetselt pea kohal.

ELKS-i kui looduskaitse- ja rahvusliku kultuuriliikumise pürgimused tulenevad meie, siia saali kogunenute põlvkonna, maailmavaatest. Ühtlasi tuleb siit ka mõtlemise koht – kas see kõik läheb samavõrd korda ka tänasele põlvkonnale. Mul on käepärast üks väljavõte Tuuli Stewarti rahvastikupoliitika ettekandest. Ta pidi kasutama peamiselt USA mudelit, aga sarnasus Eestiga tundub ilmne. Tema käsitlus toetub kaheksa põlvkonna eristamisele möödunud sajandi algusest tänaseni. Praegu oleme jõudnud nn Z-põlvkonnani, kuid kõige aktiivsemas eas on Y-põlvkond. Nad on täna 25- kuni 40-aastased, seega kõige tähtsamate otsustajate hulka juba jõudnud või peagi jõudmas.

Aga kõigepealt põlvkonnast, mis on täna siin saalis kõige esin datum. See on nn. sõjajärgne kohort, 70- kuni 90-aastased. Sellel põlvkonnal olid head võimalused end üles töötada ja polnud raske saada hea haridus. Materiaalses elus läks sõja järel kõik ülesmäge, aga ainelise olukorra paranedes muutus üha rõhuvamaks vaimne surutis, ideoloogiline surve, külma sõja õhkkond, tuumasõja oht jms, mida võimudel oli hea ära kasutada ükskõik mille õigustamiseks. See sõjajärgne põlvkond väärtustab kindlustunnet, ettearvatavat ja inimlikku elukeskkonda, heade inimsuhete kõrval loodust ja rahvuslikkust, mis oli pikka aega erilise surve all.

Y-põlvkonda võib iseloomustada nii:

Nad hoolivad vähe nn peavooluinfost, on vähe mõjutatavad klassikalisest reklaamist ja turundusest, sh poliitilisest demagoogiast. Nad on kasvanud selle sees ja näevad seda läbi. Neil on oma info- ja suhtluskanalid ning globaalne suhtlusring. Nad on heaolutasandil, mis on rahuldav ja mugav ning mille ühiskond peab neile endastmõistetavalt kindlustama. Haridus käib alla, kuna ei osutu neile healuks enam nii vajalikuks kui varem. Suur osa neist pärineb poolikust perekonnast, mistõttu ka pereväärtused on teisenenud. Nad ei tunne vajadust klammerduda oma keele ja vanematekodu külge. Linlik eluviis lahjendab loodustunnetust, loodus kui iseväärtus jääb millekski järjest abstraktsemaks. On vabadus minna kuhu tahes, kui Eestis asi hapuks läheb. Lai maailm on lahti, Eesti on taandunud täpiks globusel.

Paljud sellest Y-põlvkonnast ütlevad meile: mis te muretsete selle Eesti pärast, maailmas on kõike küll! Aga meie muretseme, sest meil on meie väärtushinnangud. Muretseme ka selle pärast, et me näeme kaugemale ja mõistame, et selline maailmatunnetus viib Eesti hääbumisele. See on üks seletusi, miks tänapäeval meie põlvkonda vähe mõistetakse, miks meid ei kuulata piisavalt, miks valitsus meie nõu ei taha, miks meie aegades sedastunud mõtteid ajalehed ei avalda. See on ka üks põhjus, miks meie ühingutest ei vaimustu noored. Ja nii on vähenenud paratamatult ka looduskaitsete kodanikuliikumiste roll rahva innustamisel ja koostöös hoidmisel.

**ELKS kaks esimeest, Arnold Rüütel (aastatel 1981–1988)
ja Juhana Telgmaa (aastatel 1999–2013) seltsi kokkutulekul**

Foto: Jaak Jaaku

Rääkisin vähe otseselt Arnold Rüütli osast looduskaitseliikumises, kuigi tänane konverents seda eeldanuks. Teame ju, et ta oli mõjukas osaline kõiges eeltoodus. Arnold Rüütel on looduse hea hoidja eeskujuks ka oma kodus ja oma elus. Minge talle külla ja te näete seda. Ta on seniajani osaline ELKS vaimuse hoidmisel. Ta on olnud pikka aega kõige olulisemate riiklike otsustuste

kujundaja. Ja kuigi aeg oli seadnud piirid temagi sammudele, oskas ta siiski leida võimalusi ära hoida mõnigi ülisuur kahju Eestimaale ja meie rahvale. Kaugeltki mitte igapähele poleks selleks jätkunud ei eetilist selgroogu, mõistust, teadmisi, riskivalmidust, kokkumatust ega visadust. .

Lubage mul anda järele kiusatusele ja tuua paar episoodi, mis on Arnold Rüütli üsnagi iseloomulikud. Selliseid võiks ilmselt valida kümneid:

Eesti oma rahatahtede kujundamisel oli suur osa Jaan Eilartil. Teame küllap kõik, kes on isikud ja mis motiivid on Eesti kroonidel. 1990. aasta 19. märtsi õhtupoolikul kirjutas Jaan Eilart koos Eesti Panga asjameestega rahakavanditele alla. Otsus oli tarvis kusagil kiiresti ka kinnitada. Loomulikult valitsuses, aga selle juures oli õhus üks tõrge – ees seisis valitsuse vahetus. Eilart meenutab: „*Ütlesin Toomele, et kui tuua sinu juurde, siis on sinu ministrid kõik nii targad ja hakkavad ütleva, et seda võiks niimoodi ja seda naamoodi teha. Kui aga hakata uuesti tegema, siis ei jõua enne uut valitsust. Toome oli päri ja ütles, räägi Arnoga. Rääkisingi Arnold Rüütliga, veerand tunniga olid kavandid kinnitatud.*“

Teine episood on hiljutine ja seondub Katalooniaga. Mõni nädal pärast iseseisvuse otsustamist nende parlamendis läks jutuks ühe katalaanist kolleegiga. Ta oli asjade käigust löödud. Mäletate, kuidas Madriidi keskvalitsus küsis mitu ja mitu korda, et mis seis nüüd siis on, kas katalaanid ikka kuulutasid iseseisvuse välja. Selget vastust ei tulnudki. Eestvedaja põgenes hoopis Brüsselisse. Kirjeldasin talle siis, kuidas asjad meie juures käisid. Kohe peale suveräänsusdeklaratsiooni vastuvõtmist Tallinnas sõitis eesti rahva tahte esindaja otse kurjuse pessa Moskvasse ja seisis seal sortside keskel vankumata kogu maailma silme all. Mitte kellelgi ei tekkinud kahtlust, kas Eesti ikka on oma suveräänsuse välja kuulutanud või mitte. Selle peale ütles mu kolleeg kibeda kahetsusega, et ei olnud neil õiget meest õigel ajal õiges kohas, ja ajalugu jäigi tegemata. Meil oli selline mees!

Täna­sel kon­verentsil on õigustatud küsida, kust tulevad sellised inimesed nagu Arnold Rüütel. Mul on kasutada hea paralleel oma emaga. Ka tema elu esimesed aastaküm­ned kulgesid talus rasket tööd tehes. See andis arusaamise looduse võimust, süstis verre aukartuse elava looduse ees, sisendas austuse töö ja kaasinimeste vastu. Füüsiline töö ja tervislik toit andsid tugeva põhja kogu eluks. Jumalast antud ergas mõistus lubas tõusta talust kirjatöö tegijaks. Ta läks ära, kui oli elanud 105 aastat tervena, hea mälu ja selge mõistuse juures. Arnold Rüütli tee algus on ju sarnane. Lisaks sai temast juba noore mehena vana merekaru, mis lisas veelgi vintskust. See on vundament, millele saab ehitada pika ea ja suure isiksuse. Aga ehitama peab mees ennast ise. Seda on Arnold Rüütel teinud.

Arvo Sirendi

EV Ülemnõukogu liige, põllumajandusdoktor

**PÕLLUMAJANDUSE AJALUGU
ON RAHVASTE TÕELINE AJALUGU**

*Äkki tunned, et see, mis sind kannab,
pole nimi ega au, vaid omad jalad
ja kruusatee,
mis viib põldude vahelt metsa vahele.*

Jaan Kaplinski

*Läbi rõõmu, läbi mure viib looklev tee, üle rõõmu ja mure
me elame veel* (Colas Breugnon)

Lapsepõlvest peale sünnivad inimestel elu-unistused, millest aastatega kujunevad eluplaanid koos üha kindlamaks muutuvate

eesmärkide ja sihtidega, elutöö ja elutee valikuga. Vahelduvad vabadus ja paratamatus, rõõmud ja mured, oma vaba valik ja saatuse ettemääratus. Meil kõigil tuleb oma elu elada ja oma tee käia, ja keegi ei saa seda meie eest teha. Suurimat rahuldust ja õnne tunnevad need, kes mis tahes ajal oma elule tagasi vaadates võivad veenduda, et kogu nende elutöö oli pühendatud oma perele ja lähedastele, oma maale ja rahvale ning elutee on kulgenud valdavalt koduradadel ja ainult külalisena võõrsil.

XX sajand on pakkunud omajagu võimalusi selleks, et oma mõtetes seada õigustatud soove ja kauneid lootusi, kuid aegajalt ja sagedasti on karmi saatuse sekkumise või võõra vägivallaga neid läbi lõiganud ning sundinud elu jätkamise nimel kurssi muutma. Iga kümnes eestlane on langenud, kaitstes oma maad ja rahvast, hukkunud sundmobiliseeritult võõraste suurriikide vahelistes sõdades või õigusvastaselt ja Siberisse küüditatuna tapetud sunnitöölaagrites, surnuks külmutatud või näljutatud. Igal kümnendal eestimaalasel on tulnud võõra vägivalla laviini eest põgeneda, püüdes eksiilis oma elu jätkata, kodu rajada ja sealse eluoluga kohaneda. Ja veel iga kümnes eestimaalane on oma kodumaalt veel pärast Eestimaa taas vabaks saamist lahkunud omal algatusel Läände tööjõu vaba liikumise sildi all ning parema palga lootuses. Ootame ja meelitame neid ilusate sõnadega koju tagasi. Peale isamaa-armastuse ja kodupaiga kutse meenutamise pole meil neile midagi meelikõitvat pakkuda. *Talendid koju!* on kena küll. Seni aga on jäänud sajad külad nooremast rahvast aina tühjemaks ja ääremaastumine selle olukorra põlistanud. Nii on paljud kodupõllud jäänud harimise mittetasuvuse ja tööjõu puuduse tõttu sööti, kasvatavad umbrohtu, võsastuvad ja metsastuvad. Tööd on maal küllaga, aga töö ei tasu tegemist. Töökäsi oodatakse nüüd isegi immigrantidelt, kuigi enamus neist ei sobi ega tahagi minna maale põllumajandusse. Tänu kaasajastatud edukatele ja laenu teenindamisega toime tulevatele suurfarmidele ning oma niši leidnud taludele või kodumajapidamistele võib meie rahvas olla kindel, et igapäevane leib ja leivakõrvane on põhiosas jätkuvalt kodumaine.

Põllumajanduse ajalugu on rahvaste tõeline ajalugu

Põllumajanduse ajalugu on inimliku loova töö ajalugu, mis selgesti eristub sellest ebainimlikkust käsitlevast ajaloost, mis kirjutab ajaloo sisuks peaaesjalikult brutaalsed sõjad, purustused ja vägivalda. Põllumajanduse ajalugu on inimese ellujäämise, mitte tema tapmise ajalugu. Kuid sõjad ja vägivald on rahvaste ajalugu jõhkralt mõjutanud, suunanud ja saatnud ürgse korilusest elatuva inimese tsiviliseeritud maaviljelejaks pärisinimeseks saamise algusest peale. Kahjuks on nii sõda kui vägivald inimkonna ellu alles jäänud tänapäevani. Sõjaks valmistumise ja sõja ajaks ei ole saadud põllumajandust katkestada, kuni seda oli veel võimalik kuidagiviisi jätkata. Nälg oli sõjas ju niisama ohtlik vastane nagu vaenuvägi.

Rehepeks kootidega Kihelkonnal 1895

Foto: ERM Fk 447:56

Meie maa ja rahva viimase aastatuhande ajaloos on siit üle käinud ja siinmail aastaid kestnud võõraid sõdu tulnud korduvalt läbi

elada, kui peale oma rahva on tulnud toita nii oma sõjaväge, kui seda on olnud, kuid ka võõraid vallutajaid, sealjuures olenemata sellest, millise võõra lipu all need on omavahel sõdinud või milliseid eesmärke ja sihte silmas pidanud. Oma maa eest ja oma rahva kaitseks tuli eestlastel sõdida muistses vabadussõjas 13. sajandil, mil küll priius kaotati, kuid seda hoolikamalt hoiti alal usku ja lootust, et end soodsate asjaolude tekkimisel taas vabaks võidelda. Vabadussõjas oma riigi rajamise nimel sõdisid eestlased 20. sajandil, mil ka maamehed astusid oma elu hinnaga võitlusele oma maa saamise ja talu rajamise lootuses. Seda kroonis võit, kuid veel enne sajandi keskpaika tuli selle võidu viljadest veelkord loobuda ja selle kaitsesõja pidamata jätmise süüdlaste otsimine pole veel lõppenud. Arvati ju siis, et alistumine võiks aidata inimkaotusi ja purustusi vältida või vähendada, kuid selle võimaliku eksituse suuruse hindamiseks ja mõõtmiseks on faktilisi andmeid nüüdki veel puudu. Arvamuste vabadus võimaldab arvata nii seda kui teist.

Põllumajanduse avastamine sai inimkonna loomise looks

Põllumajanduse ajaloo algus jääb umbes kaheteistkümneme aastatuhande taha, mil inimkond avastas uue toiduallika – **põllumajanduse**, millega senisest kütist-korilasest, kes toitis end ja oma peret vaid valmis kujul leiduvatest looduseandidest, sai nende esmatähtsate elatusvahendite kaaslooja – maaviljeleja ja karjakasvataja. Inimene kui pelk tarbija jõudis äratundmisele, et oma sihikindla töö ja hoole lisamisega looduse loomingule, sai ka tema ise inimeseks-loomaks. Et inimese ja looduse koostöö vilja hakati pidama peamiseks elu allikaks, siis suhtuti neisse viljadesse kui pühadusse. Võib vast öelda, et just põllumajanduse avastamisega sai inimesest Inimene (*homo sapiens*), või õnnestus inimesel jõuda selle teadmisele siiski vaid imelise tee alguseni, mis avas inimesele võimaluse ise otsida või seada teadlikke tulevikusihte elu jätkamiseks läbi looduse ressurside aruka kasutamise ja läbi oma sihipärase töö.

Põllumehena avastas inimene **aja** koos tulevikutunnetusega, sest

sihipärase töö tegemise ja tööviljade kogumise aegade vahele jäi nüüd juba kuid ja isegi aastaid või aastakümneid. Alati liiga lühikeseks jääv igavikulise ja pöördumatu ajalõik elu elamiseks näis taeva ühekordse kingituse või tähtajalise laenuna, kuid see oli ka avastuste või ilmutuste aeg, töö, katsetuste, kogemuste, oskuste ja vilumuste omandamise ning kogu elu kestva õppimise ja õpetamise ajaline ressurss, mida panustati järglastele pärandatava vaimse väärtusena sugupõlvade kestva tuleviku nimel. Kreeklased avastasid 4000 aastat tagasi, et on kaht liiki aega – üks neist liigub pöördumatult igavikku ega tule iial tagasi, teine moodustab mitmel astmel (aastana, aastaegadena, ööpäevana) kulgevaid korrapäraseid spiraale oma teel ümber igavikulise ajasuuna, pöördues jälle tagasi oma uue spiraali algusesse. Korrapäraselt aastaringe tegevast ajast optimaalsemate ajahetkede valikut mis tahes töödeks ja toimetusteks, puhkuseks ja rõõmudeks on kvalitatiivselt hinnatud kullavääriliseks, siis kui kulda väärtuse mõõduna osati hinnata. Öeldakse küll, et aeg annab kõik ja kõik ta võtab ka, kuid just toiduenergia mõõdu kätkeb elu enese kulgemises tänu põlvkondade vahetusele inimeste võimalus inimkonnana elada üle ja läbi aegade, kuigi igäiks inimestest, kes on sündinud, peab surema siis, kui tema aeg on talle täiel määral kätte antud. Kristlased pakkusid 2000 aastat tagasi välja võimalused ja viisid pühendada ajalik elu usu läbi igavese elu teenistusse. See aga on algusest peale tunnistatud inimese vabaks valikuks, mille aluseks pole toetumine ei enda ega kellegi teise kogemusele, vaid usk, mis peab olema tugevam mitteteadmisesest ja kahtlustest.

Inimene avastas ka **ruumi** uue tähenduse, sest ruum sai tema elu ja töö rakenduse ja jätkusuutliku loomingu väljaks – põllu-, heina- ja karjamaaks, koduks, koduõueks ja kodupaigaks. Maarahva elamisruumiks sai tema enda poolt omandatud ja (ümber)kujundatud põllumajandusmaastik. Inimese poolt kasutusele võetud mulla viljakandmisvõime ning sellel kasvatamiseks sobivad taime- ja loomaliigid olid oma algsel kujul samuti looduse kingitus, mida inimene avastas ning asus oskusliku valiku ja suunava kasvatamise abil täiustama. Nii on see mõningate variatsioonide

dega omanud sarnasust kõigis paigus ja kõigi rahvaste juures, ent ikkagi on see aastatuhandeid olnud kogu meie Maad hõlmav põllumeeste **koostöö** vastavalt paikkondade looduslikele võimalustele, mis aga on kliima, ilmastiku, mullastiku, veerežiimi ja muude tingimuste poolest üksteisest üsnagi oluliselt erinevad ning nõuavad seetõttu põllumajanduslikus praktikas põhimõttelist varieeruvust – erinevate omadustega viljeldavaid taimi ja peeta-vaid koduloomi, töövõtteid ja tehnoloogiat, tõekspidamisi ja kombeid. Põllumeeste koostööd niihästi ühendas kui ka lahutas maa jaotamine ja omandisuhete piiride seadmine, mis on ajaloos olnud kas vastastikku mõistvalt kokkuleppeline või survestatud isegi kuni jõhkra vägivallani.

Kartulivõtutalgud Tsooru-Luhametsas (aastad 1926–40)

Foto: Võrumaa Muuseum VK F 1251:6 F/n

Põllumees kaasloojana looduse majapidamises ja rahva toitjana

Põllumajandusega tegelev inimene sekkus looduse majapidamisse aktiivse loojana, looduse teadlikuks pürgiva partnerina. Ta võib-olla tahtiski olla peremees ega soovinud olla pelgalt partner,

kuid ta jõudis peagi arusaamisele, et ta on sunnitud alluma looduse korra, taluvusvõime ja tasakaalu seadustele. Kõikjal maksis ta kallist hinda, kus ta neist nõuetest kinni pidada ei osanud, neid liiga koormavaks või segavaks pidas. Üldistatud põllumajandusliku praktikana kokkuvõetud kogemuspagas ja selle alusel rajatud katsete tulemused ning teoreetilised järeldused moodustasid teaduse vundamenti ehk põlvest põlve ülekantava pärandi, millele sai põllumajanduse arengu käigus üles ehitatud kogu põllumajandusteaduse ja koolitamise süsteem. Ometi oleme jäänud selles mõttes ikkagi endiseks korilaseks, sest kõik põllumajanduses kasutatav on ürgalgselt loodusliku päritoluga, mida on nimetatud ka taeva kingituseks, mis on oma algse asuala loodusest otsitud ja leitud või mujalt katsetusteks, introductseerimiseks ja aklimatiseerimiseks toodud. Eestis ongi enamik siinseid kultuurtaimi introductseeritud, kuigi osa taimi ei ole siin edukalt aklimatiseerunud. Need siia mujalt toodud taimed ja loomad on ju algse elu- või loodusrikkusega võrreldes siiski muudetud ja kultuuristatud taime- ja loomariigist pärit looduslike liikide aretussordid ja -tõud, ristandid ja mutandid. Nende algsele produktiivsusele on lisatud lihtsa valiku või süvateaduse avastuste näol inimvaimu töö, mõistuse pingutus, samuti talupoeglik mõtlemine ja loodustunnetus, tänu millele saadakse või luuakse põlvkondade vältel uus ja esialgset isegi palju kordi ületav tootmislik potentsiaal. See on sihikindel ja pidev töö põllumajanduses ja vastavates teadustes niihästi toidu puuduse ületamiseks kui ka toidu kvaliteedi tõstmiseks, samuti kaitseabinõude rakendamiseks või geneetilise taluvusvõime suurendamiseks külma, kuuma, liigniiskuse, põua, kahjurite, haiguste, umbrohtude ja muude looduslike stressorite vastu. Loodus pakub nii maaviljelejale kui loomakasvatajale ka uusi ootamatuid ja soovimatuid väljakutseid – uusi haiguste kandjaid vaheperemehi, haigustekitajaid, kahjureid, umbrohtusid või nende ohtlikumaid modifikatsioone ning nende soovimatute liikide kasvuareaali bioloogilist laienemist. Valmis tuleb olla ka episootiate ja epifütootiate ärahoidmiseks või likvideerimiseks.

Arnold Rüütel on esitanud kokkuvõtte süsteemist ja ülesannetest,

mille täitmisel ei ole õigesti korraldatud põllumajandus keskkonnavahetu (Eesti Loodus 1985, nr 7). Põllumajandusliku tootmise ökologiseerimisel tuleb esmalt määratleda ja hoida loodustlikku tasakaalu ainerings, arvestades oma tegevuse kaas- ja järelmõjusid, sh eriti sõnnikumajanduses. Teiseks tuleb säilitada looduse paikkondlikku omapära. Kolmandaks tuleb hoida aastatuhandete jooksul tekkinud huumuskihti ja vältida vigu maaparanduse projekteerimisel, ehitamisel ning parandatud maade kasutamisel.

Rehepeks Solo talus (1933)

Foto: EPM TM Fk 1421

Tänapäevani on elanike arv maailmas jätkuvalt otsesõltuv just toiduainete tootmise mahust ja headusest, nende jaotusviisist ja toidu säästlikust tarbimisest, kuigi elu kvaliteeti määrab üha enam ka mitmete muude ressursside kättesaadavus. Tänu põllumajandusele ja esmajoones põllumajandusteadusele, samuti kogu rahvamajandusele ja kultuurile on tänapäevaks vajadustega kooskõllaliselt toidetud inimeste arv maailmas, riigiti ja piirkonniti saanud kasvada mõnel pool isegi 500 kuni 1000-kordseks, ent keskmisena on ligikaudu samal määral kasvanud ka toidu ja puhta vee puudust kannatavate, nälgiijate ja isegi nälga surijate arv, sest

sellega on pidevalt ja eriti viimasel sajandil jõutud Maa taluvusvõime ja optimaalne asustuse koormuse piirideni või nende ületamiseni. On ju teada, et see probleem on suurelt osalt lahendatav ka toiduainete säästliku tarbimise ning taimse toidu osatähtsuse suurendamise ja vastavalt loomse toidu osatähtsuse vähendamise teel, rääkimata võimalustest vältida võidurelvastumise üha arutumaks muutuvat kasvu koos selle katastroofiliste tagajärgedega. Küttimisele-korilusele rajatud eluviis suutis 5000 aastat tagasi näiteks kogu Eestis kasinalt ära toita ligikaudu vaid 6000 inimest, ent praegune põllumajandusmaa, mis hõlmab sellest territooriumist neljandiku, suudaks normaalselt toita ära vähemalt 2,4 miljonit elanikku ehk 400 korda rohkem kui 5000 aasta eest. Põllumajandustöötajate osatähtsus tööealises elanikkonnas ja tööhõives on kultuurriikides vähenenud viimasel aastatuhandel 90%-lt 10%-ni, mitmetes riikides kuni 2-3%-ni, kuid koos põllumajandust korraldava ja varustava, saadusi ümbertöötleva ja säilitava, toiduaineid transportiva ning toidukaubanduse ja teenindusega moodustab see esmase tähtsusega sektor siiski rohkem kui kolmandiku tööhõivest ja rahva tööpanusest.

Arnold Rüütel kui maa-aate hoidja

Enam kui kolme sotsiaalset inimpõlve näinuna on Saaremaa ühes edukalt toimetavas Tooma talus üleskasvanud, põllumajanduses lapsest peale osalenud, põllumajandust õppinud ja ülikoolis seda õpetanud Arnold Rüütel – kõrgelt tunnustatud põllumajandusjuht, teeneline põllumajandustöötaja, Eesti Põllumajanduse Akadeemia rektor (1969–1977) ja põllumajandusteaduse doktor. Et ta on iga päev olnud meie rahva hulgas ega pole ühelgi ametikohal end rahvast lahutanud, siis teame teda sel määral, et võime üsna suure tõenäosusega tema senise sihikindla elu ja tulemusliku töö põhjal aimata, milline on olnud tema poolt kogu eluks valitud missioon ning missugused põhimõtted ja printsiibid või credo on ta juba noorpõlvest peale kujundanud oma tegevusjuhiseks, et soovitud kursil kindlalt püsida. On talle ju pakutud nii ahvatlusi ja meelitusi kui ka esitatud ähvardusi ja viidatud ohtudele, et veenda teda

kergema või hõlpsama tee valiku põhjendamises.

Paljud meist teavad päris hästi Arnold Rüütli elulugu ja edulugu, on suhelnud temaga otseselt või kaudselt enamgi kui poole sajandi vältel või teinud temaga viljakat koostööd ühise üldeesmärgi nimel. Sellele tuginedes on jäänud mulje, mis on aja jooksul kasvanud veendumuseks, et juba lapsepõlvest peale on ta oma vanematelt pärinud põllumehe kohusetunde, au ja südametunnistuse, kodupaiga rahva koostöö ja ühishuvide tajumise olulisuse, koduse korra ja kasvatusaustuse ning võtnud eluteele kaasa kodusoojuse, kodupäikese sära ja kodukoha aura. Ta on läbi elu olnud edumeelne, ratsionaalne ja realistlik kõigi oma sihtide ja eesmärkide seadmisel ning hoidnud need kooskõlalistena missiooni ja kreedoga. See temaatika hõlmab ideaale, inimsuhteid, eestlust, tööd, haridust, kultuuri, majandust, poliitikat, loodushoidu, eluaja ratsionaalset kasutamist, meie inimeste elujärge, igapäevase leiva ja viljakandva maamulla pühadust. Eesmärkide teostamisel on ta olnud alati järjekindel ja visa. Vaatamata kõrgetele ametikohtadele on Arnold Rüütel pidanud silmas niihästi igaühe kui ka kogu rahva heaolu ja unistusi, uskunud sõprade ja aatekaaslaste toetusesse, kaasinimeste aususesse ja heatahtlikkusesse. Muidugi on tal oma ametikoha tõttu tulnud taluda ülekohut ja alusetuid süüditusi, kurjust ja vaenu, reetmist ja pettumusi, kuid enamasti on ta suutnud need peita endasse ja rääkinud neist vaid usaldusväärsemate sõprade ringis. Tõsi küll, mõnikord on ta teatud puhkudel lihtsalt vaikinud ning pole püüdnudki anda kui tahes õigustatud vastulööke neis tingimustes, kus mõistuslikel argumentidel pole kaalu. Väliselt pole see varjutanud tema helget ja heatahtlikku loomust. Ta on meie rahva parima esindajana olnud alati kindlameelne ja riskivalmis mis tahes karmide ähvarduste või ohtlike rünnakute puhul, tulgu need kas siis selle maailma vägevatel või hoopiski allmaailmast.

Arnold Rüütel on läbi elu hoidnud maa-aadet kui vaimset väärtust, mille ratsionaalsus väljendub agraar- või põllumajandusfilosoofias ning praktiline osa kohusetundliku, sihipärase ja aruka tööna nii põllul kui farmis. Maa-aated hõlmavad kogu humanist-

liku väärtusõpetuse (aksioloogia) kõrval erilise ja esmatähtsana maaviljeleja ja karjakasvataja teadvusse salvetunud kutse-eesikat. Selle sisu on sõnastatud rahvatarkuse ja isikliku eeskuju kaudu ning olnud maarahva enamikule juba maast madalast või kaelakandmisest peale elukestva õppe ja kogemuse allikas ja ning põlvest põlve pärandatav väärtusteave.

Oh aegu ammuseid!

Foto: Rein Järlik (2011)

Agraarfilosoofia ühe olemusliku materiaalse **alusobjektina** on mõistetud kogu maad kui üldist, üksikut ja erilist ruumilist tervikut – kui viljakandvaid põlde, looduslikke ja kultuuristatud rohumaad, metsa ja mereranda, aga peale nende ka looduslike haruldaste koosluste mitmekesisuse kaitsmist väärivat omapära, mis ei too mingit otsest ega kaudset majanduslikku tulu. Nende alade ja koosluste ilu ja bioloogilise väärtuslikkuse seostamine inimeste teadliku tegevusega, looduskasutusega ja loodusseaduste tasakaaluliste põhimõtete järgimisega sai juriidilist laadi seaduste vormi loodust armastavate aktiivsete kodanike ning keskkonna-

kaitse asjatundjate ettepanekute põhjal, ent mõnes piirkonnas (näiteks Kihnus) on sellega osalt ka põhjendamatult ja liialt survestatud aastasadu kestnud traditsioonilise elulaadi järgimist. Aastatuhandete jooksul on inimese ja looduse suhe väljendatud loomuõiguse kujul, milleni inimene jõuab loomulikult teel niikui nii just nimelt intuitsiooni ja terve mõistuse koostoime mõjutusel.

Tavaliselt öeldakse, et on vaja osata näha üksikpuude taga metsa, üldisust üksikute paljususe mõttelise abstraktsiooni näol, kuid Rüütel on samas pidanud niisama vajalikuks oskust näha metsa taga üksikuid puud ja nende üldiste omaduste võimalikust otsustarbest lähtuvat erilisust, abstraktse ja konkreetse vastandlikkust ja ühtsust, võttes muuhulgas arvesse kasvõi näiteks Saaremaa metsa vähesusest tulenevat kallist hinda. Nii on ta oma isa õpetuse kohaselt teadmiseks võtnud, et igal metsas kasvaval puul tasub näha selle imelise ilu ja võlu kõrval ka konkreetset praktilist otstarvet, lihtsustatult öeldes või näiteks, et see puu, mis sobib reejalaseks, rangi- või loogapuuks, ei sobi laevamastiks või lipuvardaks. Teati, milline on kirve-, vasara- või rehavarre puu, rehapulga, vikati löe, paadi, aeru, kangastelgede, voki ja vankri-ratta, tünnilaua ja leivaastja puud ja muidugi mööbli ja ehitusmaterjali valmistamiseks sobivad puud. Iga puu tuli õigesti ette valmistada – kuivatada, painutada, töödelda. See nõue kehtib muidugi või isegi küttepuid koht. Paljugi sellest tarkusest on tänaseks viide omaaegsele hinnalisele pärandile, mis on võimaldanud ka kõige raskemate aegade üleelamist.

Põldude ja metsade üldised aluspõhimõtted on sarnased. Agrotehnikateadus pakub nõu ja õpetust, kuidas iga põldu harida erineval viisil ja eri aegadel, sest nii muldade kui taimede vajaduste erinevused on teada, mis aga lõpptulemusena võimaldab põhjendatult või teatud tõenäosusega kõige õigemini valida, mida kasvatada ja millist viljavaheldust, väetamise ja taimekaitse-süsteemi kasutada. Ja sealjuures iga viimast kui detaili olulisena silmas pidades.

Kodulooma on inimene õppinud sel määral mõistma, et nende

võimeid ja võimalusi enda huvides ära kasutada. Seegi on loomu poolest ellujäämise tarkus looma kasutamiseks kas otsese toiduallikana või väljaõpetatult hea või isegi asendamatu abilisena erinevate tööde tegemisel. Kui sa oled looma kodustanud, siis pead sa tema eest vastutama, ütles Väike Prints. Kodu- või produktiivlooma võib ja tulebki pidada oma sõbraks, kuid mida suuremaks jääb ruumiline distants inimese ja looma vahel, seda enam muutub see elussubjektist tootmisobjektiks, kus inimese ja looma vahele ning nende vahetu suhte väljale asetub masin, robot, tark, töökas ja energiaga varustatud tundetu objekt. Või lahutab inimest ja looma peale ettevaatlikkusest lähtuvate reaalsete ohutegurite veel mingi füüsiline tõkend, karjalauda või talli seadmestik, karjaaed, piir. Või kunagi näiteks plaanimajadusele tuginenud ja loomi nälgutanud kolhoosikord. Enamasti ei tunnetata seda häiriva eetilise probleemina, kuid eetikasse see suhe ulatub, mis lõpuks väljendub lüpsmise, pügamise, munade ära korjamise, naha maha võtmise, tööle sundimise või tagatipuks ärasöömisena, mis suhtena on selgelt ühepoolse suunitlusega. Lüpsikarja söötmise teaduslike aluste uurimine lähtub tasuvuse matemaatikast ja põhimõtete ratsionaalsest alusest. Kui kõigile karjas olevatele lüpsilehmadele tuleks anda ja antakse vabalt põhisoöta, siis jõusööta tasub anda ja antakse vastavalt iga lehma piimatoodangule. See ei ole mitte materialistlik ega hedonistlik stimuleerimine, vaid pigem ja otseselt piima moodustamiseks kulutatud aine- ja energiavarude taastamine tootmisprotsessi jätkamiseks. Et elatus- ja toodangusööta oleks võimalik kindlaks teha, tuli kasutada iga lehma päevalüpsiga vastavusse viidud respondersüsteemi. Aga uurimist vajavaid karakteristikaid, aksidende ja atribuute on selle asja juures sadu, sest lehm ei toimi automaadina, vaid elava ja füsioloogiliselt ja ka psühholoogiliselt tundliku organismina.

Palju keerulisem on meil iseloomustada maa-aate ja agraarfilosoofia **subjekte**, mõtlevaid inimesi, kelle hulka me kaassubjektilise tegutsemise üldiste võimete ja võimaluste veel isiklikku kutse-eetikat, teadmisi, tahet, sihte, eesmärke, tarbeid, unistusi, pühendumust, ohvrimeelsust, tervist, töövõimet, -oskusi, -vilu-

musi, -ülesandeid ja palju muud. Pole eetiline teha töösse suhtumise järeldusi liigselt lihtsustatud ühekülgsete meetodite alusel. Või hinnata statistiliste keskmiste või pühapäevameeleolude alusel kogu harukonna või maarahva elu-olu, heaolu, rahulolu, elamisväärsust, tötöasu, töö tasuvust, omandisuhteid. Seepärast on Arnold Rüütel rääkinud ka meie ühises Eestis sisalduvast ja erinevast teisest Eestist, edu hinnast, riskidest otsustamisel ja isiklikest ohvritest ning tööjaotuse õiglusest. Alati on ta püüdnud võimalust mööda selgitada välja, miks ja millistes piirides oma ametikohuseid täitvate üksikute inimeste töise pingutuse tulemused lahknevad, kui palju edu või ebaedu on sõltuv paratamatusest või juhuslikest teguritest ning mil määral see sõltub töösse suhtumise objektiivsetest ja subjektiivsetest põhjustest. Arnold Rüütel on alati püüdnud inimesi mõista, jõuda kõigi inimeste, s.o iga üksiku inimesega kontakti leidmise isiklikule tasemele, neid ära kuulata, aru saada olukordadest ning vastavalt vajadusele ja võimalustele inimesi toetada. Mõnikord on võimalus toetada vaid tunnustava sõna või lootuse või hea sooviga. Mitmesuguseid aegu ja olusid on tulnud üle elada, ja seda võimalikult väikeste kahjudega. Muidugi on see võtnud temalt peale kaasaelamise ja kannatlikkuse veel väga palju aega, mistõttu iga tema tööpäev on läbi kogu elu, kaasa arvatud ka pensionipõlves, liigagi pikaks veninud.

Majandi juhi ametis, teadustöös ja ka Eesti Põllumajanduse Akadeemia rektorina on negatiivset tagasisidet tõenäoliselt olnud palju harvem kui poliitikas nii enne kui pärast Eesti taasiseseisvumist. Kuigi kõigis ametites on ta saanud toetuda nii oma õpilaste kui ka kolleegide heatahtlikule kaastöele ja abile, on ta vastutuse otsustava osa siiski võtnud ikka enda kanda.

Meie põlvkond on oma noorpõlve päevil näinud mitme sõja mitmeid järke ja tragöödiad, vägivalda, metsikusi, võimude vahetust ja pöörded, pealekaebamisi, küüditamist, kättemaksu, saamahimu, kuid ka võitlust au, vabaduse, tõe ja õigluse eest. Me oleme näinud kadedust, kui kellelgi teisel liiga hästi läheb, kuid ka rõõmu ja rahulolu teiste heast õnnest ja saavutustest. Oleme

näinud inimese hingesuurust ja inimlikkuse mõõtmatust, kuid ka inimese väiklust ja inimlikkuse olematust. Kõike on olnud.

Mõnikord tundubki, et kuna me oleme kõiki ja kõike juba näinud, siis ei ole midagi uut siin päikese all enam oodata. Aga siis algab jälle end mõõdutundetult vabaks kuulutanud poliitikute vihane valimisvõitlus ja miski pole selles protsessis enam püha ega puutumatu. Olgugi et on rahuaeg ja kõik võitlevad näiliselt sellesama aate, selle ainsa eestluse ja isamaa nimel. Kas aatest suuremana ja mustemana matavad aate selle taga terendavad kasu ja hüved? Me oleme ju näinud, kuidas mingi osa Põhiseaduse Assambleest moonutas täiendavate klauslitega juba ette nii põhiseaduse vaimu kui teksti, et presidendi valimisel tõrjuda kõrvale Arnold Rüütel, tänu kellele Eesti Vabariigi omariiklus ka rahva poolt antud häälte järgi otsustades taastati. Leiutati *endise* määrang kui halvustav silt, märk või stigma ning endale ruumi tegemiseks lubati plats endistest puhtaks pühkida. Et siis ise ametisse asuda, soovitati kõrvale astuda just kõigil neil, kes Eestit kõige keerulisematel aegadel juhtisid ja rahva lootuse alal hoidsid ning vabadusvõitluses kõige suurema isikliku riski võtsid. Näib nagu oleks tahetud vaba ühiskond üles ehitada kanakarja põhimõttel, kus märgiga isendid nokitakse varem või hiljem surnuks. Kui me oma ühiskonda lähemalt vaatame, siis võime näha, et ühiskond on üksteisele vastustanud uskumatult paljude lahutavate piiridega

ja pihustunud. Näib, et üksnes laulurahvana suudab viisi pidav ja meloodiat tajuv osa meist ühele heale dirigendile end täiesti vabatahtlikult ja parima ühise tulemuse nimel allutada. See on ka vihje laulva revolutsiooni suunas, mil oli tunda ja öeldi ka välja, et ükskord me võidame niikuinii. Nii või naa puhul oleks asi pisut kahtlasem olnud, sest meie erinevad vastased olid omavahel nii mitmeski küsimuses ühismeelele jõudnud.

Aga Eesti esimese presidendi valimistel polnud ühtsusest enam suurt midagi järel. Juhtus juba uskumatu. Rahva lõhestamiseks pingutasid mitmed poliitilised jõud. Valimised aga, nagu mistahes muudki valikud, osutuvad sagedasti tuleviku kujundamise otsustavateks hetkedeks. Nii oli ka seekord ja see jääb meie ajalukku Eesti demokraatia teadliku ignoreerimisena. Väljakuulutatud demokraatia asemel lavastati mitmete kombinatsioonide abil demokraatia farss Riigikogu saadikute osavõtul ja rahvas kõrvaldati otsedemokraatlikest valimistest. Seesama võitlus jätkus ka järgmistel presidendivalimistel, kuid siis ei saavutanud Rüütli vastased oodatud edu. Arnold Rüütli tagasivalimisel teiseks ametiajaks süüdistati teda sõna otseses mõttes ilma mingi aluseta ja mitmete alatute väljamõeldistega, mida me siikohal loetlema ei hakka. Püüti mis tahes viisil tõestada tema sobimatust presidendina. Mitte keegi nn neljanda võimu esindajatest pole suvatsenud avalikult vabandada mõnede ajakirjanike häbitunde totaalse kaotuse pärast selles loos. Mingi osa kultuurieliiti värvati osa võtma Rüütli vastasest võitlusest, et Toomas Hendrik Ilves saaks presidendiks ja jätkaks selles ametis veel ka teiselgi perioodil, kuigi selleks ajaks pidanuks juba igatüks taipama, et see ei ole mitte mingilgi määral Eesti riigi ja rahva huvides. Oleme näinud, kuidas aastaid hiljem käivitati poliitiline arveteõidendamine nendega, kes julgesid valimistel võidelda demokraatia ja õigluse taastamise nimel.

Arnold Rüütel ja tema 90 aastat

Arnold valis juba lapsepõlves kas oma algatusel või vanemate

eeskujul ja soovitusel oma elutööks põllumajanduse. Jäned põllumajandustehnikumi järel, 1949. aastal alustas Rüütel iseseisvat praktilist ametitööd Saaremaa TSN Täitevkomitee põllumajandusosakonnas vanemagronoomina, seejärel Tartu Põllumajanduse Mehhaniseerimise Kooli õpetaja ametis. Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Instituudi katsebaasi peazootehniku ametikohal oli Rüütli otsene ja lähedane kokkupuude teadusega. Viieks aastaks oli ta kutsutud sõjaväeteenistusse. Töö kõrvalt lõpetas ta 1964. aastal Eesti Põllumajanduse Akadeemia agronoomia erialal. Aastatel 1963–1969 oli ta Tartu Näidissovhoosi direktor. Heas koostöös spetsialistidega pidas ta põldude ja farmide tootmisedu kõrval niisama oluliseks korra hoidmist ja ilu loomist kogu majandi territooriumil, nii ühistootmises kui ka kodumajapidamistes – hoonetes, koduõues ja -teedel, vajadusel osutas majandi poolt abi. Näidismajand pidigi teistele ka sellelaadilist eeskuju pakkuma. Maa parandamisel ja kalatiikide rajamisel peeti tootmislike eesmärkide kõrval silmas maastikuilu loomist.

Tuntust tõi majandile ja maarahva kultuuri edendamisele muusikakollektiivi Suveniir erakordselt andeka juhi ja helilooja Heldur Jõgioja panus. Kümned selle kollektiivi liikmed, pillimehed ja lauljad olid armastatud-oodatud kõikjal Eestis, eriti maarahva pidudel, sest nende repertuaari võetud laulud, lood ja mängud pakkusid peale meelelahutuse ka usku, lootust ja armastust. Koostöös osalesid sagedasti ka mitmed kutselised solistid teistest muusikakollektiividest ja teatritest. Eesti taasiseseisvumise vaimsus toetasid isamaalised, rahvuslikud, elamiskultuuri ja pereelu kajastavad laulud.

1969. a aprillis valiti Arnold Rüütel kui edukas ja tuntud põllumajandusjuht Eesti Põllumajanduse Akadeemia rektoriks. Rektori ametikohal meenutatakse Rüütli kui pedagoogilise ning teaduskollektiivi head juhti. Ta hoidis vastastikku austavat sidet kogu üliõpilaskonnaga, kursuse- ja grupivanematega, ametiühinguga, erialaste ja hooldavate kateedritega. Rüütel algatas kombe tervitada rohelist teklit kandvaid tudengineide ka tänaval. Tudengitega vestlemiseks ja nende ärakuulamiseks leidis ta alati aega ning

arutas läbi võimalikud lahendused probleemidele, sest tudengid tulid tema juurde omal algatusel enamasti just siis, kui nad vajasisid rektori abi. Lahendada tuli ka mõningaid distsipliiniga seotud küsimusi. Oluline tööloik oli õppepraktika baaside võimekus ja koostöö majanditega, kus käidi menetluspraktikal. Kuigi EPA oli rahalise eelarve formeerimisega, aruandluse ning õppe- ja pedagoogilise tööga üleliidulise kõrgema hariduse ministeeriumi otsealluvuses, toimus vastastikune viljakas koostöö ka kohalike ministeeriumitega, esmajoones põllumajandus-, aga samuti haridusministeeriumiga. Rüütli olid head suhted Ministrite Nõukogu esimehe Valter Klausoni ja tema asetäitja Edgar Tõnuristiga, kelle abi vajas ta eelkõige siis, kui tuli ehitamist alustada Eestist saadud rahaga enne ehituslimiidi saamist Moskvast.

Lenini selja taga sündis nii mõndagi

Foto: EPMFP 02520072

Rektori ametikohal tuli Arnold Rüütli jätkata oma eelkäijate tööd Põllumajanduse Akadeemia kapitaalehituste kavandamisel, projekteerimisel ja väljaehitamisel esmajoones Eerika ja Tähtvere suunal. Ühes viiekorruselises ühiselamus jagati ühetoalised korte-

rid abielus üliõpilastele, kellele õppeperioodil sündis laps. Enamus rektorifondi raha kuluski toetuseks lastega tudengiperedele. Strateegilise loomusega kaugema tuleviku nimel tehtavat ehitustööd on sujuvalt jätkanud ka need rektorid, kes on ametisse astunud pärast Rüütli. Vaid ühel korral pärast Eesti riikliku iseseisvuse taastamist tõusis päevakorrale ja hoiti arutluse objektina avalikkuse ees Eesti Põllumajanduse Akadeemia ühendamise kava Tartu Ülikooliga. Maarahva aktiivsema osa arvates oli see kahtlase väärtusega perspektiiv, sest nad nägid selles allaneelamise kavatsust, mille positiivsed kaalutlused oleksid ilmselt tugevasti alla jäänud negatiivsetele tagajärgedele just põllumajanduse vaatevinklist nähtuna.

Arnold Rüütli aega EPA rektori kohal [---] *iseloostab Eesti põllumajanduse areng suurtootmise suunas ning EPA erialase ja ka sotsiaalse mõju oluline suurenemine maapiirkondade arengus. Vastavalt sellele tehti ka järjekordseid muudatusi erialade struktuuris ja mõnevõrra julgemaid muudatusi õppekavades. Oluliselt aktiveeris teaduslik uurimistöö. Samal ajal tsentraliseeriti üha rohkem teaduskraadide kaitsmise õigus NL suurematesse kõrgkoolidesse ja teadusliku uurimise instituutidesse. Seda eriti doktorikraadide osas. See pidurdas kraadikaitsmisi ning seega ka professorite ja dotsentide osakaalu suurenemist. Perioodi lõpuks oli õppejõudude arv tõusnud 268-le, kuid neist oli professoreid vaid 7% ja dotsente 37%. Samaks ajaks tõusis EPA üliõpilaste arv, ulatudes ligemale nelja tuhandeni.*” (Koit Alekand ja Olev Saveli „Kõrgharidus. Eesti Põllumajanduse Akadeemia” Koguteosest „Eesti põllumajandus XX sajandil. II köide. Aastad 1940–1990”, lk 315) Hiljem suunati Arnold Rüütel mitmele vastutavale ametikohtale Eesti NSV kõrgemas ešelonis põllumajandussekretäri ja Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe ametikohal. Silmapaistva teadus- ja organisatsioonilise töö eest on Arnold Rüütlile omistanud audoktori tiitli järgmised üheksa ülikooli: Bentley College (1991), Eesti Põllumajanduse Ülikool (1991), Helsingi Ülikool (2002), Napoli II Ülikool (2002), Ungari Püha Istváni Ülikool (2004), Kasahstani L. N. Gumiljovi nimeline Euraasia

Riiklik Ülikool (2004), Jerevani Riiklik Ülikool (2004), Läti Põllumajanduse Ülikool (2005). Talle on teenetemärke annetatud 16 välisriigi poolt.

Arnold Rüütel põllumajandusteaduse korüfeena

1972. aastal kaitses Arnold Rüütel edukalt kandidaadiväitekirja Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Teadusliku Uurimise Instituudi teadusnõukogu ees eriloomakasvatuse (veisekasvatuse) erialal, pealkirja all „Piimakarja kontsentratsioon Eesti NSV-s”. Selles on loetletud dissertandi 30 teadustööd ja 11 ettekannet Moskvas, Riias, Tartus ja Tallinnas. Dissertandi järeldused ja ettepanekud hõlmavad maakorraldust, majandi juhtimise ja majandusarvestuse organiseerimist, veisefarmide tootmispinna efektiivsemat kasutamist, kapitaalmahutuste majanditevahelist jaotamist, piimakarjakasvatuse komplekside rajamist ja nendeks vajalike eelduste loomist, töömahukate protsesside mehhaniseerimist rekonstrueeritavates farmides, loomade pidamise tehnoloogia täiustamist, lõastamata või konveierpidamisviisi juurutamist ning lüpsiplatside kasutamist.

Sellele eelneval ja järgneval perioodil suurenes majandites aastatel 1966–1970 piima kogutoodang lehmade produktiivsuse arvel 68,5% ja lehmade arvu suurenemise arvel 31,5%. Aastatel 1970–1975 kasvas piima kogutoodang produktiivsuse arvel vaid 32,9% (lehmade arvu suurenemise arvel 67,1%) ning aastatel 1975–1980 37,6% (lehmade arvu suurenemise arvel 62,4%). „Võib julgelt väita, et piimatootmise kaudu väljendub kogu majandi kui ühtse kollektiivi tugevus ja nõrkus”, kirjutas Arnold Rüütel (1982), pidades piimakarjakasvatuse seisu sobivaimaks indikaatoriks majandi eduloo hindamisel.

Arnold Rüütel on tunnustatud teadlane nii Eestis, kui ka üleliidulises ja rahvusvahelises ulatuses. Ta kaitses edukalt 1991. aastal Üleliidulise Loomakasvatuse Teadusliku Uurimise Instituudi ees põllumajandusdoktori väitekirja teemal: „*Piimatootmise tehnoloogia täiustamine karjakasvatuse intensiivistamise tingimustes.*”

Uurimistöö viidi läbi Adolf Mölderi nimelises Loomakasvatuse ja Veterinaaria Teadusliku Uurimise Instituudis. Ametlikeks oponentideks tema väitekirja kaitsmisel olid määratud liiduliselt tuntud põllumajandusdoktorid A. V. Aibetov, E. N. Borodulin ja S. F. Pogodajev.

Väitekirja teema aktuaalsus tulenes sellest, et Eesti suurmajandite geneetiliselt suhteliselt kõrgetoodanguline (1989. a 4187 kg lehma kohta) lüpsikari oli kontsentreeritud piimatootmise kompleksidesse, kus töötingimuste parandamiseks ning käsitsitöö osatähtsuse edasise vähendamise võimaldamiseks oli vaja tõsta nii töötootlikkust kui ka tootmisprotsesside automatiseerimise taset. Eesmärgiks oli seatud piimakarja produktiivsuse tunduva tõstmise võimaluste selgitamine lehmadele jõusööda individuaalse automatiseeritud söötmise abil. Responder oli kinnitatud lehma kaelarihma külge ja jõusööda küna juures olev induktor-vastuvõtja registreeris lehma numbri, käivitas jõusööda punkri mootori diskreetsete portsjonite saatmiseks söödakünasse kuni kogu ettenähtud koguse kättesaamiseni, mis igakordses tsüklis moodustas neljandiku kogu päeva jõusööda normist. Automaatselt (telemeetriliselt või radiotelemeetriliselt) registreeriti söödaküna juures mitmesugune zootehniline andmestik (keha temperatuur, hingamise ja pulsi sagedus, mao peristaltika jm), millele lisati veterinaarsed (tervise seisund, diagnoosid ja haiguste ravi) näitajad, kasutatud sööda ning joogivee hulk ning nende kasutamiskordade sagedus, samuti lehmade produktiivsuse näitajad – piima toodang ja keha massi muutus. Laboratooriumis määrati söötade ja joogivee keemiline koostis ning kvaliteet, samuti piima koostise ja kvaliteedi näitajad. Registreeriti muidugi ka kõik seemendamised ja poegimised ning jälgiti vasikate üleskasvatamist (ternes)piimasöötmise perioodil.

Lehma mao biokeemiliste näitajate enamus käsitles lämmastiku ainevahetust. Määrati maomahla üld-, ammoonium- ja vees lahustuva lämmastiku sisaldus, nende vastastikused suhted ja pH. Samuti selgitati välja nende dünaamika. Mikrobioloogilistest näitajatest määrati mikroobide üldarv ja liigiline koostis maomahlas. Veres määrati hormoonide ja aminohapete sisaldus ning

vere valguline koostis. Süsteemselt uuriti ka lehmade käitumist ja stressitaluvust. Adaptsiooni hinnati kardiovaskulaarse süsteemi näitajate alusel. Kõigi andmete koondamisel moodustus iga lehma individuaalsete andmete pank, mis sai võimalikult mitmekülgse analüüsi aluseks.

Loomaarst Lehte Ainsaar Eerika lauda katsealustega

Foto: Arnold Rüütli isiklik kogu

Mida kõrgemat piimatoodangut lehmadel tootletakse, seda enam tuleb tunda nende elurütmi ja vältida selle häirimist. Söödatarbe katmiseks on lehmade söötmisel vaja häireteväba või segamatut aega. Enamikel levinenumail lõaspidamiseviisidel ei saa lehmad üksteist söömisel segada, lõastamata pidamisel tõrjutakse ja segatakse aga peamiselt nõrgemaid loomi. On uuritud, et iseteeninduslikul söötmisel oli söötmissaeg killustunud 7 perioodiks, à 39 minutit, kõige nõrgematel lehmadel aga 12 perioodiks, à 22 minu-

tit. Kaheksast lehmast moodustatud grupis ründasid lehmad ööpäeva kestel üksteist umbes 4000 korral, millest pooltel juhtudel tõrjuti üksteist sööda juurest, isegi vaatamata sellele et nende sotsiaalne astmejärjestus ja individuaaldistants olid senise suhtlemisega üsnagi püsivalt (konservatiivselt) määratletud. Lehmad on karjaloomad ja alluvad üsnagi kindlatele karjaseadustele ning terve kari alustab korruga enamikke tegevusi ja lõpetab samuti korruga. Stressi põhjustab lehmade sagedane ümberasetamine laudas, võõrad inimesed, seadmete müra, lõastamise seadmete muutus, eriliselt aktiivsete loomade esinemine karjas jne. Loom peaks aga saama süüa ja mäletseda rahulikult ja segamatult, mille kestel tehakse päevas keskmiselt 42 000 mälumisliigutust (K. Kurm ja A. Rüütel, 1972).

Uurimistöö praktiliste eeldustena tuli esmalt ühtsesse terviklikku süsteemi ühendada laudavälised organisatsioonilised, majanduslikud, tehnoloogilised ja füsioloogilised faktorid, millega dissertant tegeles oma teadustöö esimeses etapis Tartu näidismajandi direktori ametis, alates juba 1963. aastast, mil majandis loodi dispetšerteenistus, tsentraliseeritud teavitamissüsteem, raamatu pidamine viidi žurnaalordersüsteemile, moderniseeriti töötasustamine, valmistuti grupiviisiliseks tööks.

Teises etapis, 1970ndate aastate keskpaigast peale, juurutati Eestis agrotööstuse integratsioon ühtseks tervikuks, et vastavalt vajadustele ümber korraldada hea kvaliteediga põhisöötade varumine, mitmekülgsete retseptidega jõusöötade, söödalisandite, desoainete, farmiseadmete tagavaraosade jm loomakasvatusele vajalike vahendite tootmine ning nendega majandite õigeaegne garanteeritud varustamine, samuti loodi teenindussüsteemid farmiseadmete hoolduste ja plaaniliste remontide korraldamiseks. Samad varustamise ja teenindamise põhimõtted rakendati ka taimekasvatuses. Katsete korraldamiseks väljavalitud majandites viidi lüpsikari üle lõastamata pidamisele, ühendati ühtseks süsteemiks kogu kompleks organisatsioonilisi, tehnoloogilisi, füsioloogilisi, biokeemilisi, etoloogilisi, stressi vältimise ja veterinaarprofülaktilisi abinõusid. Peeti silmas ka vajaliku ravi või-

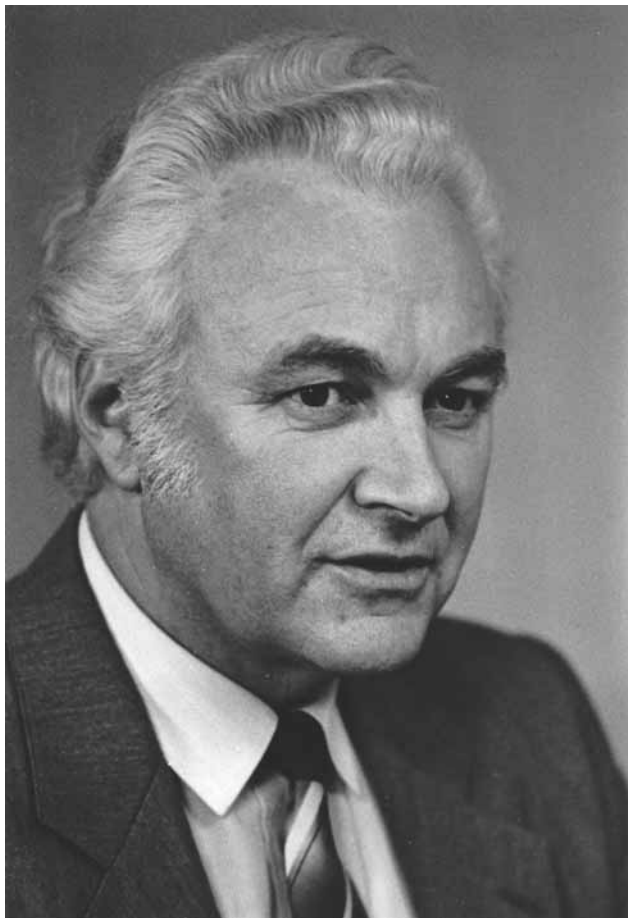
maluste loomist.

Kolmanda etapi alguseks, 1980-ndateks aastateks varuti elektronarvutid, koostati programmid, muretseti väikeste seeriatena biokeemia laboratooriumi seadmed ning saavutati vajalik vilumus nende kasutamisel. Katsed korraldati ja kari valiti välja Ülenurme õppe-katsemajandi Eerika laudas, Vändra katsesovhoosis ja Tartu näidis-katsesovhoosis. Ülenurme katsejaama Eerika laudas rajati bioloogiline eksperiment, kus traditsioonilist pidamisviisi (suvel karjamaal ja talvel laudas) võrreldi aastaringse lõaspidamisega laudas, konveiermeetodil või boksis pidamisega. Laudas oli 56 loomakohta konveieril ja 30 kohta kontrollgrupile. Iga looma jaoks oli vaid 6 ruutmeetrit lauda kogupinda, s.o umbes 1,5 korda vähem tavalisest. Kogu andmestik lauda ehituse, tehnoloogia, loomade pidamise ja jälgimise meetodikate kohta on esitatud A. Rütli artiklis (EPA teaduslike tööde kogumik nr 108, 1976).

Sel perioodil koostati ka suuremat osa Eesti majandeid hõlmav informatsiooni pank piimakarja pidamisviiside 2042 lauda andmete koondamiseks, kus registreeriti ka söötmise tase, lüpsjate ja zootehnilise personali ettevalmistus, piima kvaliteet ning mastiidi jt haiguste esinemine.

Arnold Rüütel hea koostööpartnerina teaduses ja praktikas

Viljakat vastastikust huvi pakkuvat koostööd tegi Arnold Rüütel oma doktoridissertatsiooni raames mitmete Eesti teadusasutuste ja ülikoolidega, seda ka VASHNIL-i süsteemi üksustega ja NSVL Teaduste Akadeemia Raadiotehnika ja Elektroonika Instituudiga. Uurimustulemuste teemal tehti 43 ettekannet rahvusvahelistel, üleliidulistel ja vabariiklikel nõupidamistel, seminaridel, sümposiumitel, konverentsidel ning töö põhilised tulemused on avaldatud 88-s teadusliku ja praktilise tähtsusega publikatsioonis, millest ligikaudu pooled on kaasautorlusega. Mitmed Arnold Rütli või tema juhtimise all tehtud uudsed avastused esitati vastava autorikaitse dokumentatsiooni vormistamisega. Valmistati mõned telemeetrilised aparaadid lehmade eluprotsesside jälgimiseks ja registreerimiseks.

Huvi selle valdkonna uuringute vastu on avaldatud ka kosmose uuringuga tegelevate teadusasutuste poolt. Ka kosmoselendude ajal tuli jälgida kosmonautide südamerütmi, kehatemperatuuri režiimi, üldist tervislikku seisundit tavalises ja erilistes oludes, samuti meeskonna omavahelist sobivust nii töös kui puhkeajal. Tähtveres korraldatud bioloogilises eksperimendis kasutatigi ka kinnise kosmoseinstituudi inseneride poolt konstrueeritud aparatuuri. Paari kuu jooksul kontrollisid sealsed insenerid lääne päritoluga aparaatide töökindlust lehmade peal, et veenduda nende kosmoses kasutamise võimaluses. Vene veisekasvatajatest

kolleegidel aga tekkis huvi Rüütli laboratooriumis valminud responderite järele, mida hakkas neile valmistama Kuusalu kolhoosi elektroonikatehas.

Uurimistöö Tähtveres hõlmas väga laia ala tootmistehnikast ja tehnoloogiast kuni elusorganismide, antud juhul veiste siseorganites toimuvate protsessideni, käsitsitööst kuni põllumajandus- ja loomakasvatuse tootmise industrialiseerimiseni ja automatiseerimiseni. Söötmise kvalitatiivse täiustamise ja söödakoguste suurendamise abiga luuakse eeldused geneetilise potentsiaali täielikumaks ära kasutamiseks. Edasise progressi määravaks teguriks jääb tõuaretus ja maailma parimate tõupullide kasutamine lehmade piima- ja liha suurendamiseks kui ka loomade kehaliste näitajate ja käitumise paremaks sobivuseks tehnoloogiliste vahendite mõjutustega ning suurfarmide tingimustega, kus teiseks oluliseks võimaluseks jääb tehnoloogiliste vahendite täiustamine. Tänapäevaks on seda suunda maailmas oluliselt edasi arendatud ja nii mitmeteski farmides meil ja mujal on üle mindud osaliselt või täielikult täppisloomapidamise (*precision livestock farming*) suunale.

Reaalse tegurina tuli pidevalt arvesse võtta ka töötajate arvu vähenemist majandites, mis nõudis tööviljakuse tõusu läbi spetsialiseerumise ja kontsentreerimise, eesmärgiks aga oli juba 1970ndatel aastatel seatud põllumajanduse üleminek tööstuslikule alusele. Farmi suuruse ja tööjõukulu suhe tsentneri piima tootmiseks avaldus mittelineaarse (hüperboolse) regressioonvõrrandi näol, mis näiteks 100 lehma puhul farmis oli 6,68 inimtundi, 500 lehma puhul aga 4,12 inimtundi. Eestis alustati suuremate, 400–600 loomakohaliste lüpsifarmide ehitust, eksperimentaalfarme aga 600–1000 kohaga (Rüütel, 1974), mis peagi arendati karjakeskseteks.

Tänapäevaks on enamus meie lüpsikarjalautu kaasajastatud ja mitmetes neis on kasutusel välismaised robotlüpsiseadmed koos responderite jm vajalike lisaseadmetega piima kvaliteedi ja koguse määramiseks. Kõik see on ühendatud arvutitega, mis pakub igakülgseks analüüsiks häid võimalusi. Suuremates lautades peetakse üht kuni kolme tuhandet lehma. Kaasaegsel tasemel on lahendatud ka söötmine põhi- ja jõusöötadega, mõnel pool

sõnniku eemaldamine robotitega, kogumine ja looduskaitset arvestav kindlarežiimiline perioodiline viimine põllumulda või rohkamarasse, et hoida ja rohkendada mulla viljakandmise võimet. Karja produktiivsuse tase on tõuaretuse ja söötmisspidamistingimuste optimeerimise abil tõusnud Eesti keskmisena rohkem kui 9000 kg-ni lehma kohta, mis on Euroopa teine tulemus. Kõigile lähimineviku raskustele vaatamata on põllumajandus ellu jäänud ja oleks täiesti konkurentsivõimeline Euroopas tootmis- ja toetustingimuste võrdväärsuse puhul. Õiguslikule järjepidevusele rajatud ja uut ebaõiglust vältida püüdva omandireformiga põllumajanduses lubati taastada algul kõik ja pisut hiljem vaid pooled omaaegsed õitsvad talud Eestis. Õnnestus küll peaaegu kõik sotsialistlikud suurmajandid likvideerida, kuid taasloodud väiketalud jäid vajaliku toetuseta. Et rahvas saaks jätkuvalt kodumaist hea kvaliteediga taimse ja loomse päritoluga toitu, võimaldati suurmajandite arengut kapitalistlike majandussuhete alusel. Veerand omaaegsest kultuuristatud maast on metsa kasvanud või jätkuvalt söödis, umbrohtunud ja võsastunud või niidetakse vaid kord aastas eurotoetuste õiguse saamiseks. Põllumajanduse allakäigu tõttu ja väiketalude pankrotistumise tõttu jäi maal, oma kodupaigas töötuks ligikaudu sada tuhat tööd teha tahtvat ja oskavat tublit inimest. Enamus neist oli sunnitud ümber asuma linnadesse või välismaale, kusjuures nad on oma maad farmidele rendile andnud. Loomakasvatussaaduste kogutoodang Eestis on ikka veel tervelt kolmandiku võrra väiksem, võrreldes seda okupatsiooniaegsega. Eesti põllumajandussaaduste välisturg on poliitiliste sanktsioonide tõttu tugevasti ahenenud. Palju juttu on tehtud uute turgude otsimisest, aga leitud on neid veel üsna vähe. Lootust aga veel on ja peabki olema. Välismaal võetakse piima- ja lihasaaduste turu otsijad lahkelt vastu, neid tutvustatakse kohapealse majanduseluga, kostitatakse ja tänatakse külaskäigu eest ning lubatakse esitatud soovide üle põhjalikult järele mõelda. Möödunud kahel aastal aga vähenes madalate piimahindade ja lubatud eurotoetuste maksmata jätmise, s.t valitsuse ükskõiksuse tõttu kõrgetoodanguliste piimalehmade arv veelgi, tervelt kümne tuhande võrra. Need müüdi maha oma

konkurentidele. Piimalehmade arv Eestis oli juba mõni aasta tagasi jäänud sedavõrd väikeseks, et see kahjustab juba tõuaretuse normaalsel viisil korraldamist.

Meie rahva enamus on vist unustanud sõja ja sõjajärgse aja nälja või terava toidupuuduse, olgu siin või Siberis. Võib öelda, et tänapäeva inimesel pole õnneks enamasti tulnudki taolist karmi kogemust läbi elada. Siiski on meil postsotsialistlikul perioodil räägitud koguni 40 000-st toidupuudust kannatavast lapsest. Kuigi see võib olla mõningane liialdus, on see ikkagi lahendamata sotsiaalne probleem. Vahel räägitakse 10 000-st toidupuudust kannatavast lapsest, kuid siis häälestatakse end enamasti ikkagi ümber mitte toidu- vaid rahapuudusele. See ongi ju seesama kurb tõde, vaid teisiti sõnastatult, sest toidupuudust kauplustes ju ei ole. Kaupluste, sh paaril päeval nädalas saabuvate autokaupluste puudumine ääremaadel aga on seni veel harilik asi. Ent ka autokauplus peab end ära tasuma selle töö tegijale.

Kui palju võiks olla meie hulgas veel neid, kes iga päev 3–5 korda või olgu kordki mõtlevad toidulaua äärde istudes tänuga põllumehele kui toidu tootjale? Kristlik *Meie isa palve* pole sekulaarse või ateistliku mõtteviisiga ei kooskõlas ega moes. Igapäevast leiba ei peeta paljudes peredes enam pühaks. Meil vaadatakse mõnele kunagi harilikule asjadele viltu, või varasemaga võrreldes hoopiski teise nurga alt. Et rahva toitmine on põllumehe ainus kohus, siis tuleb põllumehel olla hoopiski tänu-lik tema toodetud toidukauba ostjale. Põllumehed ongi korduvalt väljendanud oma tänu neile, kes eelistavad eestimaist. Liberaalid teavad kinnitada, et põllumajandus on tootmine nagu iga teine. Seetõttu mis tahes eri toetused põllumajandusele olevat sisulises mõttes võrreldavad raha külvamisega lennukitelt. Kõik muud sotsiaalsed probleemid, mida sel puhul meelde tuletatakse, olevat lahendatavad just siis ja ainult seeläbi, kui lõpetatakse põllumajanduse toetamine. Paljud ei taha tunnustada, et see on esma-joones tarbija toetamine selleks, et toidukaupade hindu ei tuleks tõsta üle madalamapalgalise rahvakihhi ostujõu. Kes viitsib, võiks

lugeda, miks ja kuidas toimus leivamäss näiteks Prantsuse revolutsioonis või Peterburis oktoobrirevolutsiooni eel ja järel. Ajaloost ei võta õppust küll poliitikud, kuid enamus inimesi austab ajalugu ja tema õppetunde.

2017. a suvel korraldas Tallinna Televisioon kohtumiste seeria kümnetes Eestimaa kaunites paikades paljude kohalike inimestega teema üldpealkirja all *Meil on hea!*. Saaremaal Kuressaares kohtuti ka üheksakümnendat eluaastat alustanud Arnold Rüütli ja tema abikaasaga, kus teleintervjuus Monika Kuzminale (2017) ütles ekspresident Arnold Rüütel, et meil on oma kaunil kodumaal ja oma tööka rahva hulgas hea nii minevikku tagasi vaadates kui ka tulevikku vaadates ja mõeldes. Inimene peab kogu aeg töötama, siis on ka tervis hea, ainult tulemuslikust tööst väsinuna on puhkus tõeliselt hea. Ka toidu muudab maitsvaks töötegemine. Hea on kohtuda ühiseid ideaale kandvate inimestega. Vaidlusedki on vajalikud ühiste seisukohtadeni jõudmiseks või siis eri- või lahkavamuste selgitamiseks. Kui inimesed üksteist vastastikku mõistavad ja üksteisesse heatahtlikult suhtuvad, pakub see rahuldust ja teeb õnnelikuks. Arnoldi abikaasa Ingrid lisas samas, et inimene ei saa õnnelik olla üksinda, tema töö ja toimetused pakuvad talle rahuldust üksnes siis, kui need veel pakuvad talle sügavat huvi ning toovad lisaks veel üldist kasu, seega mitte üksi oma perele, vaid ka mõttekaaslastele, kolleegidele, kõigile lähedastele ja kogu eesti rahvale.

Arnold Rüütel on oma järjekindluse, visaduse, töökuse, ausameelsuse ja tarkusega suureks eeskujuks meie rahva praegustele ja tulevastele põlvedele, eriti neile, kes peavad kõlbeliseks väärtuseks seda, et inimene teeb ka ise seda, mida ta teistele räägib, kuulutab ja soovitab teha. Soovime Arnold Rüütlile head tervist, tahet, elujõudu, rahulolu oma senisest tööst ja tegevusest ning elurõõmu pakkuvaid uusi unistusi ja meeldivaid kontakte heade inimestega!

Põllumajandusdoktor lõpetab, Tartu linnaeape ootab vastuvõttule

Rein Ruutsoo

filosoof, ajaloolane, politoloog, PhD

VAINO AEG JA VASTUPANUKULTUUR

Karl Vaino esimeseks sekretäriks upitamine 26. juulil 1978 toimunud EKP Keskkomitee bürool tekitas Eesti avalikkuses šoki. Ajalookirjanduses ja mälestustes iseloomustatakse Vainot Moskva-meelsena. Niisuguseid oli Eesti NSV haldusadministratsioonis aga teisigi. Vaino oli selline ühetähenduslikult, kui kasutada kunagises nn sotsialistlikus sõprusühenduses populaarset tähistust *moskoviit* (*Lendvai 2008, 16*). Moskoviitideks nimetatud polnud üksnes impeeriumile ustavad aparaaditöötajad, vaid enamasti venestunud idaeurooplased, kelle fiktiivne kohaliku-kuvand pidi varjama Kremlist antud erimissioone. Poliitiliste pingete üldisemale joonisele, mille kujundas ühelt poolt NLKP neostalinistliku (nn Andropovliku tiiva) grupeeringu võimu

tugevnemine Kremli ja teiselt poolt Eesti ühiskonna süvenev poliitiline ja kultuuriline vastupanu venestamisele, oli kavas anda "õige suund". See ei puudutanud ainult Eestit, vaid hõlmas plaani kogu impeeriumi konsolideerimiseks unitaarriigiks (*Jefremenko 2015, 9-10*). Stalinistid nõudsid üha häälekamalt unifikseeriva riigireformi käivitamist. Selle võtmena nähti NSV Liidu kui veel formaalselt eksisteeriva vabariikide koosluse likvideerimist. Tulevase riikluse alusena nähti kuue kuni kaheksa majandusregiooni moodustamist. Baltimaad, Valgevene, Kaliningradi oblast ja võimalik et ka Leningrad pidid moodustama neist läänepoolseima (*Jefremenko 2015, 12*).

Artur Vader ja Karl Vaino

Foto: Heidi Maasikmets / ERR 00052779

Iseolemist kindlustavas provintsis kõrgeima võimupositsiooni andmine just Karl Vainole pingestas kahe vastassuunaliselt kulgeva protsessi pörkumise majandusalaste, kultuuripoliitiliste jne konfliktide sõlmitusteks. Mõlemad, olemuslikult vastandlikud arengusuunad olid juba viimased paar kümnendit kujundanud

Eesti enesekehtestamise pingeväljade tuuma. Johannes Käbini nimega seotud ja eestimeelsena kirjeldatud, kohati Moskva-kriitiline opositsioon, mille konstrueerimises on nähtud ka teatavat ülemütologiseerimist (*Graf 2008, 57*), jättis Moskva korralduste täitmisel Eestile mõningast manööverdamisruumi. Kuid lepitamatut vastuolu võõrvõimu alla surutud Eesti rahva eluliste huvide ja impeeriumi alusloogika vahel oli puhverdamine (sh ka nn kultuuriautonoomia tekitamine) üksnes pehmdanud ja varjatumaks muutnud. 1988. aastaks olid Karl Vaino ja tema mõttekaaslaste saavutused kasvanud eesti rahvale juba eksistentiaalseks ohuks (*Meri 1988, 164-166*).

Vastuseis Karl Vaino peasatraabiks määramisele oli ootuspärane. Nn Käbini-aja teisel poolel oli kujunemas *uus normaalsus*, mille dominandiks oli ideokraatilise (normatiivse) haldamise nihutamine mõistuspärastumise suunas. EKP liikmepilet suuresti kaotas poliitilise tähenduse. Inimesed (toimijad) jagunesid eelkõige "korralikeks" ja "mittekorralikeks". Ühiskonna toimimise alusmustritest ideokraatilise elemendi ("teadlikkuse") taandumine ei tähendanud okupatsiooniga leppimist. Ühiselu moderniseerumine, *uus normaalsus* kujundas elustrateegia, milleks sai "oma aia harimise" toel rahvusühiskonna kvaliteedi tõstmine ja konsolideerimine.

Valdavalt omandati haridus Eestis ning hoiti kaugemale professionidest (nagu elukutseline sõjaväelane), mis sidusid meid repressiivrežiimiga.

Vaatamata avaliku arvamuse puudumisele (suletud ühiskonnas suruti selle alged maha), oli eesti rahvas kui ajalooline mälu-kogukond suutnud soetada endale märgatava tugevusvaru (oli *väestatud*, nagu see kõlaks moodsama filosoofia keeles). Rahva kollektiivne eneseteadvus ja mentaliteet, nii nagu need avaldusid kirjanike, teadlaste jt loomes, toestasid vastupanukogukondade koondumisi. Vastuseis juba varjamatult Karl Vaino poliitikaks muutuvale venestamisele avaldus mitmekihilise, varjestatud suhete muustrina. Akadeemik Gustav Naani poolt 1981. aastal

EKP Keskkomiteele adresseeritud Praha kevade ja Solidarnosciga paralleelse tõmbavas märgukirjas nõuakse koheseid repressioone, et vastasrind laiali kihutada (*Laanemäe 2013, 234; Ohman 2005, 96*)

Uurijatele on tõsiseks väljakutseks selgitada seda konsolideerumise taset, mis alarmeeris Naani pealekaebust kirjutama. Režiimile jätkusuutliku vastuseisu tingimuseks oli ju see, et vastuseis jäi KGBle "nähtamatuks", tsensuurile käsitamatuks jne. Sedalaadi varjatud ja varjul hoitud keerukad mehhanismid muutuvad uurijatele uuesti nähtavaks niisuguste mõistete kontekstis nagu vastupanukultuur, vastuhegemoonia. Okupatsioonirežiim ei hoidnud meid oma kanna all mitte ainult püssi ja hirmuga, vaid ka kultuurilis-keelelise hegemoonia ja kompromissi-ilmelise repressioonikultuuri toel. Represseeriva võrgustiku ümberhäälestamine alista-tute kasuks eeldas vastuhegemoonia ja vastupanukultuuri arendamist.

Kuid sedalaadi kontseptsioonide konkreetne uurimuslik sisustamine nõuab eetöid, mida Eestis on seni tehtud väga napilt. Lühidalt öeldes põrkas igasugune võimutsemine (sh ka Stalini oma) alati konkreetsetele ajaloolistele eeldustele, kultuurile (selle tsivilisatsioonilises tähenduses) ja tööigale, et jätkusuutlik võim ei tule püssitorust. Ajaloolise arengu täielik vääramine (tühistamine) on (kui ei valita kogu rahva maha nootimist), ajalooline, st konkreetsetes oludes ja konkreetsete toimijate (Käbin, Vaino, Väljas) artikuleeritud/vahendatud protsess. Poliitiline domineerimine on alati vähemalt kahepoolne sotsiaalne suhe ja sisaldab rohkem või vähem varjatud lepingulisi suhteid (kõigipoolseid kompromisse), mis on juba loomult domineerimise tingimustesse kodeeritud. Seega on domineerimise/sunni paratamatuks kaaslaseks ja tingimuseks vastupanu võimaluse loomine. „Põhiliselt ei ole võim niivõrd kahe vastase konfrontatsioon ega ka nende vastastikune võitlus, kui "valitsemise" [*gouvernement*] küsimus“. (*Foucault 2011, 299*). Domineerimise väga mitmekesine repertuaar, (valikuline terror, tsensuur, pantvangide võtmine jne) võib režiimi lagunedes redutseeruda lihtsalt "allaandmise märkide" näitamise

nõudeks, st poliitiliseks mänguks. Teiste sõnadega nn kollaboratsioon (kohanemine, kohastumine, nõustumine, koostöö jne) on jätkusuutliku vastupanu võimalikkuse üks võtmeid. Metsavendlus ja dissidentlus mitte ainult et ei saanud olla jätkusuutlikud, vaid osutusi süütuid ohvreid, repressioone jne arvestades koguni kontraproduktiivseks.

Mälestuskivi Saika lahingus 1951. aastal langenud metsavendadele

Foto: Rein Järlik

Vastupanukultuur on alistanud kogunud rahvale ajaloolise õppimise ja toimetulemise meelde tuletamise üldistuseks. Vastupanu repertuaar (avalik vastuhakk, kollektiivne protest, kavaldamine jne) ja selle toel kujunevad vastupanustrateegiad peegeldavad aktuaalselt rakendatavat repressioonikultuuri ning selles leiduvaid lakuune – "võimaluste aknaid". Suletud, demokraatliku avalikkuseta ühiskondades, kus rahva osalemine võimu tekitamises taandub küüniliseks simulaakrumiks, kus iga katse avalikuks dialogiks surutakse kohe maha (40 haritlase kiri oli ju katse selleks), kulgevad olulised koostöised vastupanualgatused

vaikimisi, "nõustumine" ja "vastuhakk" vahetavad pidevalt kohti, vastuseisude ning vastasseisude avalikud ja varjatud motiivid võivad olla lausa vastandlikud jne. Kultuurikoodide rikkus muudab poliitilise ja (avalikult) mittepoliitilise elu vahelise "ainevahetuse" (paljude teoreetikute arvates on kogu elu poliitiline, st vältimatult võimusuhetesse kaasatud) välisvaatlejale käsitamatuks. „Võimusuhte kujundamine eeldab et „teist“ (seda, kelle üle võimu teostatakse) lõpuni tunnustatakse ja sallitaks kui tegutsev subjekt; ja et võimusuhte ees avaneks terve võimalike vastuste, reaktsioonide ja väljamõeldiste väli“ (*Foucault 2011, 298*). 80ndate aastate Eesti teatris saavad vastupanukultuuri olulisteks operaatoriteks "tühjad tähistajad" [inglise keeles *empty signifier* – semiootiliselt on need märgid, millele annab tähenduse eelkõige lugeja-vaataja, ja tsensuur on üsna võimetu] (*Kalnačs 2016, 246*). Vastupanu mehhanisme avaramalt läbipaistvamateks muuta üritav uurimistöö ületaks kaugelt selle artikli mahu.

Seeõttu keskendume allpool suhtele Karl Vaino, EKP Keskkomitee büroo, parteiaparaadi ja haldusadministratsiooni vahel. Oli ju büroo ja selle käepikendused Kremli kavade ja eesti rahva huvide kokkupõrke keskseks areeniks. Lenini puiesteel nn Valges majas kuju võtnud poliitika ning Vaino-meelsete ja eesti-kesksete jõudude "võidud" või "kaotused" peegeldusid anekdoteeritud Eesti argipäevas.

Vastasseisude, vastupanu jne uurimistöö keskmesse seadmine eeldab nende peamiste subjektide piiritlemist. Võimu keskseks avalikuks/institutsionaliseeritud subjektiks oli EKP KK büroo ja selle käepikendused, eelkõige KGB. NLKP ja KGB võimu läbipõimitus on andnud alust väita, et poliitika peamiseks kavandajaks oligi KGB. Teiseks ja peamiseks vastasseisu subjektiks on eesti rahvas, keda Eesti ajaloolaste juurdunud tava kohaselt lahterdatakse EKP liikmeteks-kagebelasteks ja ausateks inimesteks. „Tolles ajas oleks nagu kaks aega olnud. Üks oli KGB ja kompartei maailm, teises liikusid ausad inimesed“ (*Vahre 1999, 161*). Sedalaadi lahterdamistel pole meie ajalugu realselt kujundanud sotsiaalsete ja poliitiliste suhete ja vastupanu keeruka muustriga

mingit pistmist. Orjastatud inimeste õppimissuutlikkuse, vastu-panu strateegiate ja kohanemisparatamatuse madaldamine režiimi teenimiseks on kõike muud kui ajalooline lähenemine ajaloole. „Lõpuks – kusagil pidi me rahvas ju olema, midagi tegema, kõigi ja kõige kiuste! Ja mõni meie seast pidi milleski parim olema. Sest muidu ei oleks meil täna enam üldse millestki ega kellegagi rääkida!“ resümeerib kirjanik Teet Kallas (*Kallas 2011, 78*). Tee ajaloo mõistmise juurde suleb ka teine populaarsust koguv, (Toomas Hendrik Ilvese juurutatud) väide, et Eesti võitles vabaks rahvas, ja seda muidugi vastandatuna EKP-le, Rahvarindele jne. Üldtõeks on, et poliitilise elu tuumvalikud kujundab eliit! Täna puuduvad meil veel vähegi asjakohased uuringud, mis võimaldaksid mõista poliitilise vastupanu peamisi mehhanisme, mille keskmes oli rahvusliku solidaarsuse säilitamine võimu teostamise olulistes sõlmedes. Nii peamegi leppima üldiste eksperthinnangutega nagu, et „eestimeelseid parteitöötajaid jagus tollal tege-likult igasse nomenklatuuri astmesse. Teine asi oli see, kui sellest avalikult räägiti“ (*Laanemäe, 2013, 186*).

Kui EKPd käsitletakse monoliitsena, kui selle tippjuhid ja rea-kommunistid köidetakse maailmavaatelisse tervikusse ning kui parteiliikmele vastandatakse abstrakne "hea rahvas" (kelle vastu-panust režiimile tõendid puuduvad), siis jääb üle vastuseis režiimile taandada üksnes metsavendade, dissidentide ja pagulaste pingutustele (*vt Stöcker 2017*). Sedakaudu sünnibki lähiajalugu, meie vabanemisteed käsitamatuks muutev mütoloogia, mis on anakronism isegi Lätis ja Leedus, kõnelemata Venemaast (pean silmas tõsiteadlasi).

Kuidas siis murti Vaino võim, kes selle murdis?

Vaino võimutsemise algusaastail dissidentlik vastupanuvaim suu-resti murti. Teisitimõtlejate tuumik esitas vanglas armuandmis-palve (Parek, Pesti) ja pidas seejärel kindlamaks ikkagi valida emigreerumine (Madisson, Ahonen). Õeldu pole hinnang, vaid oluliste, seletava kaaluga ajalooliste tõsiasjade (mis ajaloolastel alati ei meenu!) konstateering. Vähemalt kuni 1989. aasta sügi-

seni – kui olulised murrangud Eesti taasvabanemises olid saavutatud ja võitlusareen avardunud – jäi vastueliidi [*counter elite*] selle segmendi osa üsna kõrvaliseks.

Poliitikateaduse aksioomide kohaselt on modernses ühiskonnas jätkusuutliku vastupanu peamiseks eelduseks võimueliidi lõhenemine, võimutaotluseks vajalikke kapitale (asjatundlikkus, moraal-sus, poliitiline kogemus jne) valdava vastueliidi mobiliseerumine. Eesti poliitiline lähiajalugu näib seda kinnitavat. Loomeliidi, pea eranditult (tipp)nomenklatuurist – loomeliitude liidritest – kokku pandud kultuurinõukogu protestima ärgitavast rollist Eesti iseseisvusvõitluse aus käsitus mööda ei saa. Et Vaino kukutamises oli Rahvarindel keskne panus, sellega lepitakse juba n-õ pika hambaga. Hoopis võimatuna näib veel aga EKP-le mingi tunnustust väärivate tegude ja rolli andmine (kui välja arvata müstilisel kombel tunnustuse saanud Vaino Väljas). Avarama silmaringiga ajaloolastel-politoloogidel muidugi pole põhimõttelisi raskusi selles, et märgata EKP tegelikku pihustatust, just seda alget, mis viis edukaks vabadusvõitluseks vajaliku "võimaluste struktuuri" tekkimiseni. Seda peegeldab seegi, et perestroika edenedes kujunes nn stagnantide, tagurlaste (neostalinistide) ja partei edumeelse osa, edumeelsete kommunistide vastandamise diskursus (vt *Udam 1993, 11*).

1988. aasta novembris "legaliseerib" Vaino Väljas, kes Taagepera (*Taagepera 2018, 107jj*), käsitluses saab reformikommunistideks liigitatute liidri rolli, Eesti-kesksete poliitikute diskursuse. Sõnas-tamata jääb loomulikult otsesõnu see, kes "need teised" siis on. Edumeelsena iseloomustatud rühmitus EKP tipus hakkab suve-räänsusdeklaratsiooni vastuvõtmise järel omandama rahvus-kommunistide mainet. Mitmeti Venemaa ajaloolaste algatusel on see töötermin EKP töötajate mälestusteostes kasutamise (*Laane-mäe 2013, 195*) kõrval kinnistumas ka Eesti akadeemilisemas aja-lookirjanduses (*Graf 2008, 50 jj*). Küsimus on, kuivõrd eliidi-teooriad õigustavad Eesti rahva poliitilise isolemise ja autentsuse poole pürgiva identiteediloome sidumist rahvus-kommunisti mõistega.

Rahvuskommunisti mõiste juurutamise katsed akadeemiliseski

uurimistöös viitavad metafoori sisukusele, tõigale, et selle sõnaga saab tähistada "midagi" mingit nähtust, mille arvestamisel on seletuslik jõud. Teiste sõnadega, selle mõiste töökõlblikkus viitab tõsiasi järele, et NLKP monoliitsus, seega ka EKP ja selle büroo ühtsus oli ja saigi olla vaid ideoloogiline fiktsioon, nagu see oli seda kõigis Baltimaades. Isegi Bruno Sauli tagasivaates meenutatakse Leedu 60ndate aastate rahvusliku eneseteadvuse tõusu ja selle kujundatud Leedu-keskse poliitika mõju ka Eesti valitseva eliidi ühe osa tegutsemismallide nihkumisele enam Eesti säästmise ja kaitsmise suunas (*Saul 2006, 173-176*). Teadagi süüdistasid teadlikumad seltsimehed sedalaadi nihutajaid kolk-luses. Viimane oli sovetlik peitsõna natsionalismi paljas-tamisel. (*vt Jansen 1991, 380*). Lätis tõmmati Eestiga võrreldes hoopis ulatuslikumale "kolkusele" kriips 50ndate lõpul. Võimu juurest kõrvaldati ligi kolmandik kompartei juhtkonnast, enamus lätlastest ministritest, kõik komsomoliliidrid jne – kokku 1500 tippjuhti.

Ida- ja Kesk-Euroopa kommunistlike režiimide (ka need olid represessiivsed) uurimine on andnud seal rahvuskommunistide mõistele kaaluka faktipõhise sisu. Tõelist rahvuskommunismi, st kommunismi eripalgelist varianti polnud tasalülitatud impeeriumi provintsis võimalik arendada. Indrek Toome hinnangul pigistas Käbin, kui Moskva ettekirjutusi arvestada, välja "maksimumilähedase" tulemuse (*Toome 1996, 526*). Käbini peamine "kapital" oli aastatega kujunenud usalduslikud suhted Moskvast, mis võimaldasid „välja kaubelda eritingimused“, nn Balti erakorra (*Laanemäe 2013, 195*). Seejärel Vainole ja laiemalt Eesti totaalsele tasalülitamisele vastu seisnud parteitöötajad vajavad tunnustamist. Nende ideoloogiale/maailmavaatele mingi sisuka ühisnimetaja leidmine on aga keerulisem ülesanne.

1988. aastal võisime kõik tõdeda, et eesti rahva iseolemise ja enda (taas)kehtestamise soovi ei suutnud okupatsiooniaastad meist (olgu me siis piletiga või ilma) välja pesta. Selgepiirilisel joonistusid välja Eesti iseseisvuslaste ja nende põhimõtteliste poliitiliste vastaste (intrite) leerid. Täna näib juba kohatu eitada

ajaloote, et ilma Toome, Sillari, Väljase jt kaaluka, kui mitte otsustava panuseta oleks Eesti taasvabanemise aastate 1988–1990 pöördeliste sündmuste kulg olnud vähem radikaalne – või asendunud hoopis plaanide tegemisega, kuidas Moskva kohe-kohe tunnistab okupatsioonisüüd, kohe-kohe saabuvad ÜRO väed jne. EKP tippjuhtide panust on olnud traumajärgses seisundis Eestis võimatult raske tunnustada. Neile on ette heidetud silmakirjalikkust, oportunisti, nahapäästmist, Moskva salajuhendite täitmist jne, kuid tõelähedaseim on ehk "rahvuskommunismi" kaudu avanev arutlusmaailm. Kõige lühemalt öeldes: olid režiimi vangid, tegid EKP aparaadis karjääri, olude teisenedes kasutasid jõuliselt võimalust enda ja oma laste vangimajast välja aitamiseks. Muidugi oli selles annus oportunisti (mis oli režiimiga juba verre läinud), kuid sovjeti-identiteedi maharapumisega ei olnud eestlastest aparatšikutel üldiselt probleemi. Enamus neist ei pidanud n-ö ümber sündima. Nomenklatuuri mälestustes kordub ikka jälle pilt ahastusest, mis tabas ka kõige panetunumad aparatšikuid, kui nad pool-turistina said võimaluse vähegi ringi vaadata. (*Lillemäe 2008, 110*). Äsja nõukogude röövellikest reparatsioonidest (Talvesõja kahjude tasumine!) väljakurnatud Soome pääsenud Bruno Saul on oma 1959. aasta Soome-reisist meenutanud: „Kuid rohkem kui tehnilised uuendused sidetehnikas hämmastasid mind esmakordsel Soome külastamisel suhtlemisvabadus, parem elujärg ja hõimusuhte meenutamine igal sammul“ (*Saul 2006, 138*). Erinevalt Lääne uurijatest ei anna Eesti akadeemiline ajalugu meie rahvuskommunistidele ajalootegejate rolli.

Vastupanu ja nomenklatuuri mäluoliitika

Nn stagnatsiooniperioodi režiimile vastupanu uurimine, nagu see peegeldus võimueliidi eri rühmituste püüdlustes ja kremlimeelsetegi sisevastuoludes, põrkab allikate vähesusele ja juhuslikkusele. EKP Keskkomitee ja selle büroo tööd detailides ei prokolitud. EKP võimutippu kuulunud poliitikud absoluutses enamuses on oma mälestustes säilitanud korporatiivse lojaalsuse. Mingite leeride või rühmituste eristamine saab olla seega vaid punktiirne. Kui mõned kriitilisedki deklaratsioonid välja arvata, jäävad

oluliste otsuste tegemise tunnistajaiks olnud, nagu Väljas, Rüütel, Sillari jt, ka intervjuudes kidakeelseiks. Vähe saame teada režiimi praktikatest ja võtmepositsioonil olnud parteitöötajate konkreetsetest rollidest. Enamasti on nad kindlalt keeldunud mälestuste kirjutamisest. Kollektiivse ringkaitse kõrval etendab oma rolli ka *vangistatud mõistuse sündroom*. Erinevalt avatud ühiskondade poliitikutest puudub nende tagasivaateis kaasaegne, süvaüldistusi ja analüüse võimaldav sõnavara. Nende tollastki tegevust ehk kohati avav kriitiline refleksioon jääb valdavalt leninismi raamidesse. Sedalaadi intellekti orjastav raamistus kinnistati süva-indoktrineerimisega nn parteilise hariduse (regulaarse ajupesu) vältimatult kohustuslikuks muutmisega isegi ministrile (*Saul 2006, 222; Laos 2017, 198*). Liturgiline keelekasutus pole mõeldud mõtlemistegevuse toetamiseks, see ei võimalda protsesside sisse või taha näha, ei siis ega ka tagantjärele. Sõnakamate, kuid korporatiivsele lojaalsusele truude autorite nagu ENSV administratsiooni juhi Bruno Sauli "mina" lubab oma raamatus „Meie aeg“ kolonisatsiooni näha pea ainult positiivses valguses. Kohaliku halduse juhte, iseloomustatakse ilma mingete probleemideta Moskva poliitikat hoolikalt järgivate aparatsikutena. Viimased omakorda astmestatakse ausateks või piiritult ja absoluutselt ausateks inimesteks (*Saul 2006, 288–293*). Kui poleks Plaani-komitees töötanud ja nõukogude inimese mentaliteedist peaaegu puutumata jäänud Hindrek Merit, kes tollal oleks elanud justkui ühes teises "meie ajas", jääkski meil vaid Sauli nõukogude-nostalgiast ja Vene-aja imetlemisest osa saada. Hindrek Meri näeb fosforiidi kaevandamise tagamaid, võtab kõneks sõjatehas RETi hiigellaiendamise, Muuga sadama rajamise jne, rõhutades, et Sauli vaimustuse allikad toimisid hiiglaslike migratsioonipumpadena (*Meri 2008, 370*). Sisuka sissevaate eri parteileeride mõttemaailma, saulide-käode tegevuskavade tõrjumisse, usaldus-käendusringide toimimisse jne saame ühe tollase tippjuhi, plaanikomitee aseesimehe (1988–1990 plaanikomitee esimehe esimene asetäitja) Hindrek Meri meenutustest (*vt Meri 2008*). Hindrek Meri ja veel mõne tema usaldusringi kuulunu püüdlused annavad kaaluka põhjuse rääkida rahvuskommunistidest ka Eestis.

Hindrek Meri riigikontrolörina allveelaeva „Lembit“ pardal (1995)

Foto: Eesti Meremuuseum MMF1688

Kümnetest ja kümnetest madalama astme aparaaditöötajatest (EKP KK osakonna- ja sektorijuhatajad), on mälestustuslikku materjali (ja sedagi väga ilmsete kupüüridega), pakkunud vaid Aare Laanemäe (vt *Laanemäe 2013; Laanemäe 2015*). Kui mõned intriigid ja isikute vastuolud välja arvata, siis praktiliselt puuduvad sisukad viited (analüüsist kõnelemata) isiklikule mittenõustumisele EKP poliitikaga. Samalaadset pitsertit kannavad ka Laanemäe kolleegi Karl Adamsoni mälestused (*Adamson 2011*). Olevat ausalt aetud õiget asja! Kuidas sündisid jesuiitlikud ettekirjutused, kes koostas nurjatuid plaane ja aitas Vainol kokku panna stalinismi õigustavaid tekste, sellest saab veidi aimu siis, kui autori isiklikud suhted kellegagi nugade peale lähevad. Vähi- matki vihjet pole mingile kollektiivsele mittenõustumisele, eesmärgistatud vastupanule või vähemalt omavahelistele diskussioonidele alternatiivide üle.

Nn seisakuaastad, mis suuresti langevad kokku Vaino võimut-

semise ajaga, jagunevad vastupanu vaatenurgast kaheks perioodiks. Aastaid 1978–1987 võib iseloomustada kui tõrjelist või säilitavat, koos sellele omase vastupanukultuuriga, mida iseloomustas mittedõustuv kohanemine. Võimumasina vägivaldsus, autoritaarne arhitektuur ja bolševistlik poliitiline kultuur ei jätnud võimalust Karl Vaino autoriteeti avalikult kahtluse alla panna või tema rolli Moskva käepikendusena vaidlustada. Kuid 1987. aasta lõpukuudest alates nõrgendas perestroika poliitilise kultuuri levimine Vaino võimutäiust juba silmanähtavalt. Perestroika "hiline mine" Eestis oli Vaino pukis hoidmise tulem. Salateenistused teadsid hästi, et "nõukogude võim" Eestis toetus eelkõige hirmule. Stalinistidele orienteerunud, üksnes neobolševistlikku valitsemisstiili valdava Vaino poliitiline tõmblemine tõukas ta enesetapjalikele valikuile. Süvenevad lõhed Kremliis võimaldasid Vaino vastu vindunud vimmal konsolideeruda poliitiliseks opositsiooniks.

Võim – see on ustavad kaadrid

Karl Vaino taolise odioosse figuuri EKP etteotsa upitamine oli aparaadi EKP eestlastest osale ühene ohusignaal: impeeriumi uus pealetung oli alanud. Aare Laanemäe on meenutanud, et Vaino paikaseadmisele püüti ikkagi vastupanu osutada! „26. juulil peetud EKP Keskkomitee pleenumil otsustasid siiski mõned maa-rajoonide sekretärid (Valde Roosmaa, Kalev Nõmm, Artur-Bernhard Upsi jt) eelmise päeva lahendust [st Vaino kandidatuuri] mitte toetada, kuid neid ähvardati ja sunniti parteidistsipliinile alluma. Asi klaarus ja uueks EKP KK esimeseks sekretäriks sai Karl Vaino“ (*Laanemäe 2013, 195*). Erinevalt Käbinist, kes olevat õppinud "arvestama ka kollektiivse mõttega", sai Vainost üsna kiiresti "isepäine ainuvalitseja" (*Laanemäe 2015, 152*). Ülesande, mille täitmiseks teda oli edutatud, tegi Vaino oma kõnes kohe teatavaks. „Eestis kujunenud stagneerunud olekust tuleb kiiresti üle saada, rohkem on vaja konkreetseid tegusid, mitte tühje sõnu; internatsionalistlik kasvatustöö ei vasta aja nõuetele; tuleb tugevdada sidemeid Vene NFSV töökollektiivide ja sõjaväeosadega, milleks tuleb parandada eestlaste hulgas vene keele oskust, seda

eriti maarajoonides. Saalis olijaid püüti veenda selles, et aastatega kujunenud loidus tuleb murda, milles ta kutsus kuulajaid end toetama.“ (*Laanemäe op. cit.*).

Kelle laulu me laulame?

Foto: P. Kuznetsov / EFA.204.0.115747

Edasine kulges juba bolševistlikule poliitilisele kultuurile iseloomuliku nn demokraatliku tsentralismi silmakirjalikus vaimus. „Pärast Vaino kõnet lahvatas saalis tormiline aplaus. Ei suutnud uskuda oma kõrvu – milline pugejalik rahvas Valges majas end siiski varjas! Plaksutasid isegi need, kes oma sisimas Väljast toetasid. Muidugi oli see rahvuskommunistide näiline toetus, kes pärast paleepööret olid sunnitud tagaplaanile tõmbuma“ (*Laanemäe op. cit.*). Vaino kaadripoliitika vääramiseks pidas n-ö ühemehe-sõja maha Vello Pohla. „1979 tegin katse vaidlustada K. Vaino kavatsust määrata ideoloogiasekretäriks R. Ristlaan, õhutada selleks ka mitmeid kultuuritegelasi. Püüdsin esimest sekretäri ka isiklikult veenda oma seisukohta muutma Ristlaane jõhkuse ja inimestesse üleoleva suhtumise tõttu. Arutelul bürool, kus mulle kuni viieks minutiks sõna anti, ütlesin otse, mis ma neist arvasin.“ (*Pohla 2017, 75*). Teatavasti lõppes see protestikatse Pohla

pagendamise avalikust elust kogu järgnevaks kümnendiks (vt Pohla 2017).

Rein Ristlaan teab: Tõtt, ainult tõtt! (mai 1982)

Foto: Jaan Rõõmus / ERR 00190159

Nõukogude tüüpi režiimides oli kaadripaigutusel strateegiline kaal. „Kaadrid otsustavad kõik“, nii oli õpetanud Lenin. Kaadrite valik oli kohaliku võimupüramiidi tippu seatud aparatšiku privileeg. Nn Kåbini aja kaadripoliitika tulemusena sunniti 1977. aastal koos Jüri Krafti juhivõimete tunnistamisega ametist lahkuma viimane venelasest minister Eesti NSVs (*Laos 2017, 210*). Vastupanu murdmiseks asus Vaino kohe võimu tipust eemaldama neid, kes võinuks saada takistuseks Andropovi grupeeringult (reaalne võim oli 70ndate lõpust Andropovi käes) saadud ülesannete täitmisel (vt *Saul 2006, 221–222*).

Bolševistlikule haldamisele iseloomulikult saatis Vaino tegusid-toimetamisi salatsemine ja silmakirjalikkus. Marxi kunagine tähelepanek, et bürokraatia võim on "saladus", jõustus täiega. Ülesanded, mis olid Vainole usaldatud, avanesid sedakaudu, mida selgema kuju võtsid venestusplaamid Moskvast. Nende plaanide

sisu on teada üksnes punktiirina, sest lähemalt jõudis hinge vaakuv Andropov mõtteid vahetada üksnes oma usaldusaluste ja mõttekaaslastega. (*Jefremenko 2015, 24*). Sauli tagasivaated (väga ilmseste kupüüridega sellest, mida ta tegelikult teadis) joonistavad üsna selge pildi Andropovi kavatsustest, mis laienesid ka Eestile ja mida NLKP aparaat jagas Vainoga. „Saabunud tagasi NLKP KK 1982. aasta novembripleenumilt ja näinud ette Andropovi suuri ambitsioone kogu NSVL ühiskonna reorganiseerimiseks, kutsus tolelaegne EKP KK esimene sekretär Karl Vaino mu enda juurde ning avas oma kaardid Eestimaal kavandatava kohta. Esmajoones puudutas see juhtkaadreid, kes olid end ammandanud ja olnuksid tema arvates vaevalt võimelised realiseerima Moskva nägemusi ühiskonna uuendamisel. Käbin oli saamas 80aastaseks ja Klausonil oli täitumas 70. Samas eas olid ka paljud ministrid ja parteisekretärid. Algamas oli 1983. aasta kevad ja lähenemas asjakohased partei ja ülemnõukogu foorumid, kus vabariikide juhtfiguurid lülitati üleliidulistesse struktuuridesse ja Moskva nõudis nende värskendamist“ (*Saul 2006, 221*). Saul, kes on äärmiselt kidakeelne kõiges, mis võiks lasta tollast juhtkonda kuidagi Eesti-vastasena paista, ei valgusta lähemalt Andropovi suuri ambitsioone, nagu Vaino need talle teavaks tegi. Kuid üldjoontes on teada, et Andropov kui KGB kauaaegne peremees, "valgustatud intellektuaal", nagu teda tutvustati, mõistis hästi, et nn rahvusvabariigid on kasvav oht ja NSV Liit tuleb kiiremas korras ka õiguslikult vormistada unitaariigiks. Andropovi üks sihtmärke oli ka bürokraatia teovõimetuks muutunud aparaat (*Jefremenko 2015*). Kaadri "värskendamine" oli muidugi sovjetlik parool. Eestis, mida peeti üheks plahvatusohtlikumaks rahvusvabariigiks, luges Vaino paroole just sobivalt. Tema esimene vastulöök oligi tabanud Edgar Tõnuristi, kes oli Vaino ametisse seadmist nurjata püüdnud (*vt Saul 2006, 181; Graf 2008, 55–57*). Valter Udamit vaevasid veel kaua sünged mälopildid viisidest ja võttest, millega Karl Vaino Tõnuristi survestas (*vt Udam 1999, 202*). Vahetuks ajendiks sai tõik, et Vaino poolt kannuste teenimiseks pidevalt suurendatud eraldised Moskvale, NSV Liidu fondi, ületasid igasuguse mõistliku piiri ja Tõnuristi käsul jäeti

need suunised täitmata (vt *Udam 1999, 202*).

Edgar Tõnurist intervjuus Mati Talvikule (02.11.1980)

Foto: Jaak Maisma / ERR 00275864

Üsna peatselt sunniti taanduma Arnold Green (vt *Graf 2008, 77–81*). „Siis tuli samuti *“Väljase mehe”*, osakonna juhataja Ülo Nõmme kord olla kinokomiteesse suunatud“ (*Laanemäe 2013, 236*). Paari aasta jooksul koondas Vaino võimu enda kätte – paigutas oma kaadri "kohtadele" ja koos sellega kasvas ka režiimi surve, ikka selle mahasurumiseks, mis ei paistnud piisavalt nõukogulik, st venelik.

Käbini-meelsete vastupanu murdev kaadripoliitika toetus täiega anneksioonirežiimis edutamise põhireeglile – võim kindlustada immigrandide edutamisega. Ametlikult oli internatsionalistliku riikluse alustala vene šovinism. EKP üks viimaseid juhtfigure Harri Roots on selle tuuma kokkuvõtnud nõnda: „Kommunistliku riigitruuduse märgiks loeti mitmeid puht rahvuslikke asju: suurvenelasega abiellumist, õppimist mõnes Venemaa kõrgkoolis, veel parem – Venemaal sündimist“ (*Roots 2000, 60*). 1982 aastal KGB uueks ülemuseks seatud Karl Kortelainen oli lausa muster-satraap. Mõned edutatavad juhttöötajad, nagu Vaino üks usaldus-

alused Bruno Saul, kasutas kodukeelena vene keelt, oli inseneriameti kõrval omandanud ka parteitöötaja ettevalmistuse Venemaal, oli abielus venelannaga – ilmselt täitis lojaalsustingimused rahuldavalt. Kiiret karjääri tegid Vladimir Käo (*Saul 2006, 222*), Elsa Gretškina, Marina Anslan (nimetati 1985 Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjaks) jt. Viimaseid on Indrek Toome iseloomustanud kui „võimude silmis kvaliteedimärgiga eestlasi“ (*Toome 1996, 525*). Pjotr Melnik, Leonid Ananitš, Roman Šeremeta, Viktor Rajevski jt (viimast võrdleb Toome Ostap Benderiga) tegid karjääri üksnes „tänu oma rahvuslikule kuuluvusele“ (*Toome 2016, 126*). Statistika, mille kohaselt eestlaste osakaal võimu tippudes küündis kahe kolmandikuni (*Graf 2008, 85; Laanemäe 2013, 198*), ei arvestanud, et eestlastena olid kirjas ka umbkeelsed Venemaa-eestlased (ankeedi kohaselt olid ju Karl Kortelainen, Karl Vaino, Elsa Gretškina jt eestlased). Muidugi, erinevalt 50ndate praktikast pidi kohalik "isevalitseja" arvestama, et keerukamaks muutunud maailm eeldas ka mõningast asjatundmist. See sidus Vaino käsi (*vt Toome 2007, 23*). Toome välistab 80ndail aastail edutamise ainult selle pärast, et keegi „oli lõpetanud Marksismi-Leninismi Ülikooli või oli ustav parteilane. Ei, ta pidi olema enne ennast rahvale näidanud, valik oli juba professionaalsuse põhjal“ (*op. cit., 23*).

Eestimeelsetest juhtidest vabanes Vaino kas jõuga või "edutamisega". Vaino manöövreid toetas Bruno Saul. Viisi, kuidas Eesti NSV Plaanikomitee esimehest Gustav Tõnspojast tehti üleöö ENSV Rahvakontrolli komitee esimees, on värvikalt meenutanud Hindrek Meri, kelle oli enda juurde kutsunud äsja Keskkomitees ametist lahti tehtud Tõnspoeg. „Ta oli endast väljas, istus kirjutuslaua taga rusutud moel, pea longus, silmavaade ekslev. [---] Hetke pärast suunas ta pilgu minu peale, silmad vesised ja ütles: „Tulin keskkomiteest Vaino juurest, ta võttis mind esimehe kohalt maha““ (*Meri 2008, 370*). Saul lähedast kolleegi kaitsta ei üritanudki. Vaino plaanide osaline, üleolevalt esinev, äärmiselt enesekeskne mees Bruno Saul oli äsja ülendatud Valter Klausoni asemel Ministrite Nõukogu esimeheks. Lillemäe on kirjutanud, et Saul lakanud siis teda tervitama, vaadanud teda „ülevalt alla kui

kana kõhna vihmaussi“ (*Lillemäe 2008, 142*).

Et punast kangast kokku hoida, pandi Nõukogudemaal lipud rändama

Foto: E. Kapstas / EFA.383.0.117309

„Rahvakontrolli tähtsus majanduse suunamisel oli tühine, seal tegeldi põhiliselt kõikvõimalike kaebuste läbivaatamisega ja tasendusmaksete määramisega“ (*Meri 2008, 370*). Meri iseloomustuse kohaselt „Tõnspoeg armastas oma tööd ja oma kolleege ning sai aru, et just sellel ametikohal saab ta olla kõige kasulikum Eesti rahvale ja majandusele. Küsisin, mida talle ette heideti. Mitte kui midagi, öeldud, et niisugune on Keskkomitee otsus. Küsisin, kas Bruno Saul ei püüdnud teda kaitsta ja kuulsin vastuseks, et Saul vaikis“ (*Meri 2008, 370*). Tõnspoja puuduseks loeti just eelkõige Eesti tuleviku silmas pidamine, tema asemele pandi Vaino soosik, EKP Keskkomitee tööstusosakonna juht ning tulevane Moskva käepikendus IME „uputamisel“ Valeri Paulman (*Paulman 2010, 98*). Viimane asus kohe Hindrek Merit lahti kangutama (*Meri 2008, 430–431*).

Olgu meenutatud, et 1988. aastal – Vaino Väljase partei etteotsa seadmise järel – naasis Tõnspoeg praktiliselt oma vanale tööle.

Tegelikuks Eesti industrialiseerimiskavade peakoordineerijaks, EKP KK tööstussekretäriks pandi Venemaa-estlane Vladimir Kão. Võimekad administraatorid Saul ja Kão esindasid mõlemad tehnokraatliku bürokraadi tüüpi. Ei saa öelda, et Saulil oleks kultuurinärv päriselt puudunud, kuid tema vaatenurgast oli Eesti siiski osa suurest üleliidulisest ehitustandrist. Oma eelkäijat peaministri ametikohal, Venemaa-estlast Klausonit, on ta ise loomustanud kui töökat tehnokraati, kes Eestile võõraks jäänud kultuurikurdina tõrjus kõiki kultuuriga seotud rajatise või nende esteetilise poolega seotud tühiseidki lisakulutusi (*Saul 2006, 158*).

Klausoni, Vaino ja teiste tegevuses muutus nähtavaks Venemaa-estlaste ohtlikkuse see külg, mis polnudki alati otseselt seotud Kremli truu teenimisega, vaid Eesti-identiteedi- ja haridusvaegusega. Viimane oli olnud bolševistliku haldusmudeli tõhususe alustingimus. Vaino peamise soosiku – Vladimir Kão taoliste jõhkardite (just nii teda väga üldiselt mäletatakse) ainsaks eesmärgiks oli kiire karjäär. Selle nimel oli ta valmis Moskvale demonstreerima ülimalt teenistusvalmidust ükskõik millist laadi koloniaalpoliitika läbisurumisel. Energilise Kão pingutuste toel valmis NLKP Keskkomitee täiesti salajane otsus kompleksse keemiatööstuse ja energiahiiglaste rajamiseks Eestis. Ellurakendatuna kaasneuks nende plaanidega Virumaa totaalne üleskaevamine ja keskkonna pöördumatutu hävitamine hiigelterritooriumil. Esialgu jäid need plaanid peamiselt vajalike investeringute puudumise taha (*Meri 2008, 333–334*). Eestimaa õnneks võeti Vladimir Kão mastaapse riigivargusega vahele ja Vainol tuli ühe usaldusaluse teenetest loobuda (*Graf 2008, 88*).

Oma roll selles "õigluse võidus" oli peaminister Sauli ja Kão vahelisel konkurentsil. Kui Kão tohutu haardega kavasis poleks õnnestunud tollal tõrjuda, siis Hindrek Meri hinnangul oleks nn fosforiidisõda ja koos sellega palju muudki olnud juba suuresti kaotatud (*Meri 2009, 333–335*). Meri hinnangul Bruno Saul Eesti huvisid esiplaanile ei seadnud ega pidanud majanduse taga demograafia probleeme tähtsaks. Arnold Rüütli õnnestus koos-

töös Hindrek Meriga peatada plaan põlevkivi aastatoodangu kahekordistamiseks ja uue elektrijaama rajamiseks Peipsi kaldale, mis oleks tähendanud umbkaudu 150 000 võõrtöölise sissetoomist (*Rüütel 2001, 43*).

Käbini ühe soosiku Rüütli suunamine EKP KK sekretäri ametist valitsusse ning seejärel "edutamine" (nagu Bruno Saul seda iseloomustab) Ülemnõukogu presiidiumi esimeheks lõplikult kõrvale tõrjutud Käbini asemele, oli jälle tüüpiline tõrjumine edutamise teel. Selles ametis oli Rüütel küll EKP KK büroo liige, kuid tema positsioon jättis ta võimaluseta tegelikku poliitikat mõjutada. Seda kogesid mitmedki, kes meenutavad Rüütli head tahet, valmisolekut aidata, kuid väga piiratud suutlikkust midagi ära teha (*Põldroos 2013, 243*). Uusimate juhenditega kooskõlas pandi Minitrite Nõukogu aseesimeheks umbvenelane Anatoli Tregubov (*Meri 2008, 366*). Viimast on Kraft meenutanud kui tõelist tagurlast ja pealekarjajat (*Laos 2017, 197–199*). Ka nõudnud Vaino „Eesti maarajoonide etteotsa tandemit: üks eestlane, üks venelane“ (*Graf 2008, 112*). Võimalik, et lisaks Moskvast tulnud eeskirjadele toetas seda ka Vaino isiklik kogemus, sest just maarajoonide sekretärid olid vastu seisnud tema "valimisele" EKP etteotsa. Ametiredelil tõusid nüüd ka need mitte-eestlased, kes „oleksid pidanud oma ametialaste oskuste ja kõlbelise taseme tõttu rajoonikomiteest üsna kaugelt mööda käima“ (*Graf 2008, 113*). Vaino „soovitas mõnegi ülikooli rektorile võtta prorektoriks venelane“ (*Graf 2008, 116*). Hoogustunud venestamise küünilisus ilmestus tõigas, et ENSV 40. aastapäeva tähistamise aktusel ei kõlanud sõnagi eesti keelt (*Allik 2016, 171*).

Väljase poolt Teatrite Valitsuse juhiks tõstetud Jaak Alliku hinnangul jäid Vaino aja esimesed aastad 1978–80 vähemalt kultuuripoliitika „peenähälestamisel“ mingiks üleminekuperioodiks. (*Allik 2016, 116–117*). N-ö päris-eestlasteta (ilma kvaliteedimärgita) ei saanud kultuuri haldamises ja elanike ideoloogilise töötlemise valdkonnas läbi. Ideoloogiajuhiks seati TPI haridusega keemik Rein Ristlaan, kes oli silma paistnud EKP KK kaubandusosakonda kindla käega juhtides. Vaino oleks kindlasti eelis-

tanud sellele kohale kedagi teist, aga venelase ideoloogiajuhiks tõstmisega poleks Moskva Laanemäe arvates ilmselt nõustunud (vt *Laanemäe 2013*).

Ristlaan vastas bolševistliku kaadriavaliku peittingimusele. „Eesti keele sorava valdamise kõrval ei sidunud tehnokraati eesti vaimueluga miski (isiklikud sidemed, demokraatlik kultuurikäsitlus, respekt vaimuinimeste vastu jne), mis oleks võinud saada Kabiniväljase sula-aastatele lõpu tegemisel“ (*Laanemäe 2013, 199*) ja Vaino korralduste-käskude ellu viimisel moraalseks takistuseks. Samas vähendas Ristlaane harimatus kõiges, sh ka marksistlik-leninliku õpetuse tundmises, aga samuti olematu kultuurikompetents tema tõsiseltvõetavust isegi alluvate seas EKP Keskkomitees (*Laanemäe 2013, 236*). Vaino tõstis esile tema „kristalset ustavust, mis on kõige tähtsam“ (*Laanemäe 2013, 236*).

Ülikõva hääl, pealekarjumine, vaibale kutsutute alandamine, vastuvaidlemise talumatus asendas argumentatsiooni ja dialoogi (*Laanemäe, 2013, 236; Kurg 2012*). Pugejatüüpi natuurile iseloomulikult ründas Ristlaan valikuliselt. Nii piirdus Ristlaan Alliku korrale kutsumisel vaid „kümnete halvustavate või ründavate märkustega“ (*Allik 2016, 173*). Režiimi haarde nõrgenedes maksid puudused, mida Vaino võimutäiuse tingimustes ei adunud, karmilt kätte.

Vastupanu ja mittenõustumine

Vainost EKP esimese sekretäri tegemine oli äratanud üldist nõrdimust pea kõigis ühiskonnakihtides (*Lillemäe 2008, 132*). Bruno Sauli hinnagul oli see loomulik. Karl Vaino määramine esimeseks sekretäriks, olevat olnud „sügav poliitiline ja parteiline viga. See oli vastuolus igasuguse parteikaadri edutamisega“ (*Saul 1996, 281*). Sellest veast „tekkis kohe konflikt keeletaustal, suhtumise taustal, arusaamade taustal ja see polnud enam Eesti-keskne – see, mis jäi maha Johannes Käbinist“ (*op. cit., 181*).

Vaino edutamisel oli just bolševistlikku laadi silmakirjalikkuses ilmseid tehnilisi puudujääke. Kuid Vaino-laadse aparatšiku Eesti peasatraabiks seadmine oli sümptom. Kommunistliku ideoloogia

ja bürookraatliku valitsemise degradatsioon oli jõudnud staadumi, kus fassaadist enam palju ei hoolitud või tõelisi plaane ei saanud enam küüniliste mängudega varjata. Režiimi kriis peegeldus selleski tõigas, et nn kodueestlaste või siin enam kodunenud Venemaa-eestlaste seast osutus raskeks leida neid, kellest saanuks NLKP lõpuni usaldusväärne tööriist. Koloniseerimispoliitika, mis juba loomult oli Eesti-vastane, võttis vormid, mille järgimise sai usaldada vaid inimesele, kes ise ja kelle perekond koguni põlgas kõike eestlikku. Avalikkuse tauniv suhtumine tüüpilise nõukogude aparatšiku vurfiga mehikesse ei olnud teadmata ka Vainole endale. Büroo ühe istungi järel laskunud Vaino Jaak Allikuga usalduslikku vestlusse. „Lõpuks viis Vaino mind oma üheksanda korruse kabineti akna juurde, kust paistsid uduses Tallinnas Estonia ees sibavad pisikesed inimesed ning küsis retooriliselt ja kurvalt: „Miks nad meid küll ei armasta?““ (Allik 2016, 173)

Just selle pärast ei armastagi! (August 1991)

Foto: Daniel Märtmaa isiklik kogu

Toome kinnitusel hoiti kõigel ja kõikjal silma peal, kuni selleni, et KGB informeeris Moskvat oma kanalite kaudu siinsete asjadesuhete tegelikust seisust, ka sellest, kes on kes parteis. „Oli välis-

tatud, et EKP KK ja tema juht Vaino saaksid väga kaua aega olukorda ilustada. Nii et nad valdasid teemat üsna hästi“ (*Toome 1996, 528*). NLKP ammuste tavade kohaselt hoidis KGB silma peal ka EKP tipus sellel, kes kellega isegi privaatsemalt läviv (saunas käib, perekondlikult suhtleb jne). Kuna KGB uus peamees Karl Kortelainen oli Vaino lähim liitlane, siis oli jälitamise organiseerimine lihtne. Toome hinnangul oli repressioonihimulise, stalinistliku meelsusega Kortelaineni (*Toome 1996, 532*) tööks ka Väljase ümber koonduvate parteitöötajate, st opositsiooni hajutamine. Üsna mitmeid teateid on sellegi kohta, et Vaino Väljasega (kes oli ju väga kõrge aukandja) tema Eestis veedetud puhkuste ajal suhelda julgenuid hoiatati, et nad NSV Liidu suursaadikust eemale hoiaksid! (*Laanemäe 2015, 176*). Arnold Rüütel, kes oli põhjendatult veendunud, et Kadrioru loss on pealtkuulata, pidas kõik olulised nõupidamised roosiaias. Nn fosforiidisõjas Vaino poliitikat vastustav EKP Rakvere rajooni sekretär Ülo Niisuke on meenutanud, et tema „jälgitamise tugevdamiseks vahetati välja Rakvere rajooni julgeolekuvolinik. Majas, kus ma elan, seati naabruses asuvasse korterisse minu jutuajamiste ja kohtumiste pealtkuulamiseks vastav aparatuur.“ (*vt Niisuke*)

Samas hoolitses Vaino intriigide eest, saavutas, et ustavad parteiliidrid hoidsid teda tippnomenklatuurisiseses suhtevõrgustikus levivate juttude, meeloludega jne kursis (*vt Lillemäe 2008, 121*).

Lenini-Stalini aegadest pärit karistamine nn fraktsioonilise tegevuse eest (tollal mahalaskmisega) välistas igasuguse organiseerunud opositsiooni. Sulale järgnenud režiimi leevendumine soodustas küll üsna ilmselt nomenklatuuri privileege nautivate sauna- ja jahiseltskondade väljasopistumist ja kooskäimist. Ühise spordiharrastuse põhine nomenklatuurirühmitus on saanud koguni "Käärriku kamarilja" sildi. (*Laanemäe 2013, 228–229*). Üsna ilmselt olid eriilmelised survegrupid kuju võtmas. Lillemäe nendib, et kalal-jahil oli „võimalik luua, mis toimetusele kasuks tulid“, ja et „lobitööl oli normaalseks tegutsemiseks suur tähtsus“ (*Lillemäe 2008, 113*). Kuid sedalaadi kohtumistest pole jälgi, et nende põhjal kujunenuks ka tegusad poliitilised salongid.

Bruno Saul tõstab esile, et 60ndatel aastatel kuju võtnud "saunakultuuri" raames poliitikasse majandusellu jne puutuvaid küsimusi juba arutati. (Saul 2006, 154). Saul paneb poliitikapelglikkuse üksnes 50ndate aastate hirmuõhkonna järelkajade arvele, kui „iga seltskondlikku kokkusaamist võis siis tõlgendada rahva-vaenuliku natsionalistliku ilminguna“ (Saul 2006, 155). Kuni režiimi kokkuvarisemiseni jäi ettevaatlikkus ka mõttekaaslaste seltskonnas püsima. EKP üks progandapealikuid Peeter Sookruus on meenutanud, et nooremate aparaaditöötajate lävimise sidusaineks sai ühine ülikooliaeg ja lähedus. „Suuremate ülemustega sellist lähemat suhtlemist polnud. Eks Eesti käekäik oli jutuks ja mureks alatihti, kuid need mõttearendused ei toimunud õhustikus, kus oleks tajutud end teistele vastanduva grupitunnuse alusel rahvuskommunistide või teadlikult liberaalidena (see veelahemuutus nähtavaks pärast Väljase tulekuga kaasnenud EKP selget kursimuutust – rohkem näoga Eesti poole)“ (vt Sookruus 2014). Milline oli niisuguste kooskäimiste laieneva vabaduse mõju mittenõustuvate meeleolude levimisel, teabevahetamisel jne, see vääriks uurimist.

Sedalaadi atmosfääris on loomulik, et tippnomenklatuurse venaskonna vahelisi suhteid iseloomustatakse harva kui usalduslikke. „Aastate jooksul kujunes meil Tõnspojaga ühine arusaam Eesti majandusest, mis oluliselt tööd kergendas. Ma usun, et me usaldasime teineteist ka päevapoliitilistes küsimustes, mis tegelikult oli selles süsteemis üsna harukordne“ (Meri 2008, 325). Haruharva, kui tuntakse üksteist aastakümneid, kogetakse, et EKP aparaadis oli kõrgema positsiooniga töötajaid (nagu Aksel Tamm kinnitas Olaf Utti silmas pidades), kellega võis „rääkida kõigest“ (Tamm 2012, 63). Teiste sõnadega, juba objektiivselt oli totaalsele kontrollile allutatud ühiskonnas vähegi organiseeritud vastupanu või parteisisese teisitimõtleamise arendamine ohtlik ettevõtmine. Aparaadis valitses „kõige rähgem bürokratism ja hirm, et mis ütlevad ülemused“ (Lillemäe 2008, 134). Samas jälgiti Moskvast väga täpselt, millised olid Eesti parteilise ja propagandistliku kirjasõna meeleolud. Eriti valvsad olid eesti keelt valdavad mitte-eestlastest parteiaparatsõikud (Lillemäe 2008, 132, 165). Kaks-

keelsed muidupalgalised tegid NLKP KK-le vägagi detailseid regulaarseid ülevaateid. Väiksemategi kõrvalekallete puhul läkitati Eestisse komisjonid (*Lillemäe 2008, 99–102*). Nagu tippnomenklatuuri kuulunud Indrek Toome sõnastas, oli „1917. aastast üles ehitatud süsteem vaimu mahasurumise süsteem, kõik oli väga peenelt välja töötatud selle nimel, et ehitada üles hirmumehhanism“ (*Toome 2011, 13*).

Vaino isevalitsemise püüdlikkuses on jälgitav teatav dünaamiline kõver, millel oli mõju vaikiva mittenõustumise ja vastupanu spiraalse teisenemise dialektikale. Erinevalt Stalini aja praktikatest, kui erimeelsetelt nõuti tingimusetata alistumist, on sõnake "tagasi-tõmbumine", millega Laanemäe Vainole vastuhäaletanute taktikalist taandumist iseloomustas, tähelepanuväärne (*Laanemäe, 2013, 195*). Taktikaliselt tähendas see Vaino poolt vähemalt esialgu allaandmise märkidega leppimist. Ka kultuurielu survestamises oli ta, nagu Jaak Allik on meenutanud, esialgu ettevaatlik.

Vaino püüdlikkuse kulminatsiooniks oli 80ndate aastate algus, kui Moskvast saadi uued juhendid, mille sisust ta teavitas, nagu konspiratiivsetes organisatsioonides tavaks, üksnes käskude vahetuid elluvijaid. Parteitöökogemusega Tõnu Laagi mulje kohaselt kulmineerus reaktsioon 1982. aastal (*Laak 1990, 78*). Aksel Tamme kogemuses omandas tsensuur sel ajal märatsuslikud jooned. „Ideoloogilised häälendamised (silmas on peetud nn andropovštšinat – RR), jõudsid imperiumi ääremadele kiiresti ja ühemõtteliselt“ (*Tamm 2012, 127*). Seejärel algas nõudmiste ebamäärastumine. „Seoses peasekretäride kiire vahetumisega tekkis ideoloogias teatav segadus, heitlemine ühest äärmusest teise“ (*Laak 1990, 78*), mille tagajärjel muututi iseseisvamaks.

1980. aasta sügisel toimunud noorsoorahutused ja sellele järgnenud 40 haritlase protestikiri olevat Olaf Kuuli käsitluses kaotus, mis Vainosse ebakindlust sisendanud (*Kuuli 1999, 145-147*). Kuid Rüütli hinnangul see Vainot oma poliitikat muutma sundida ei suutnud (*Rüütel 2001, 42*). Pigem kasutanud Vaino seda ette-
käändena venestamise tõhustamiseks (*Udam 1993, 11*). Nähta-

vasti peegeldavad mõlemad tähelepanekud taktikamuutust venestamises. Nõukogulikust vaatenurgast oli igasugune avalikuks saanud protest kohalike haldurite halva töö märgiks. Sedalaadi protestide kordumine kahjustanuks Vaino karjäärilootust Moskvas juba pöördumatult. Mitmed käsitlused osutavad, et Vaino tundis end toimetavat nagu ümberpiiratu (vt Graf, 2008; Roiko-Jokela ja Graf 2004). Üks kohalike meeoleolude arvestamise peegeldusi oli eestlastesse varjamatult põlgusega suhtunud EKP teise sekretäri Lebedevi asendamine vähemalt väliselt tolerantsema Georgi Aljosišiniga (Laanemäe 2013, 41; Laanemäe 2015, 152).

Gustav Tõnspoe hoidis ikka Eesti, mitte Moskva poole

Foto: Ülo Josing / ERR 00052777

Hirm (ja sellega kaasnev lõimitamine Vaino ees) istus parteinomenklatuuri tippudes väga sügaval lausa laulva revolutsioonini. Indrek Toome sõnade kohaselt oli Keskkomitee büroo „Vaino käpa all“ (Toome 1996, 531). Vainole ei juletud kuni 1987. aasta detsembrini avalikult vastu astuda ka siis, kui tema otsused tekitasid raevu. Tõnspoja vallandamise protseduurist 28. mail 1987 kujunes alandav farss. Tõnspoja ameti üle võtnud Valeri Paulman muidugi tänas Vainot parteilise usalduse eest. Meri süda aga „oli sees lõhkemas, uhke ja alati sirge seljaga Gustav Tõns-

poeg istus kühmuvajunult, näost punane“. [---] „Meie, Tõnspoja kolleegid, olime kui lambakari, sõnatud ja tegutsemisvõimetud. Selliseks oli süsteem meid kujundanud“ (*Meri 2008, 430*). Toome, Udami jt meenutuste kohaselt oli alles 1987. a lõpul ilmne, et eestlastest tippnimeklatuur ja parteiaparatuur oli valmis Vainost avalikult distantseeruma. (*Udam 1993, 10; Toome 1996, 531*)

Vastupanu mustreid

Vastupanukultuuri kontseptsiooni sisukus toetub sotsiaalsete suhete ajaloolisuse ja keerukuse arvestamisele. Modernsesse domineerimisse on alati kaasatud kultuur, selle avaras tähenduses (normid, väärtused, teadmised). Igasuguses erimeelsuses põrkuvad väärtused, tõepretensioonid, st ka erinevad kultuurid (poliitilised kultuurid, teaduskultuurid jne). Erimeelsuste, vastasseisude, mittenõustumiste mustreid ja seega ka nende vastupeegelduste (mittenõustumise avaldumine, protestid jne) viisid ja vormid on valdkonnakultuuri spetsiifilised. Samas on nad ka režiimispetsiifilised.

Ajalooliselt on mõttevahetuste eesmärgiks ühiselu mõistuspärastamine ja tulemuseks võimu legitimeerimine. Ideokraatiliselt (kvaasireligioossete) ning salapoliitikaist läbi imbunud suletud ühiskondades põrkab igasugune mõistuspärastamise katse varjatud eeldustele ja tõemonopolidele. Viimaseid kaitstakse teabemonopolidega ja repressioonidega erimeelsete vastu. Okupeeritud Eestis kehtestatud režiim oli peaaegu täielikult välistanud ühiskondlike suhete nn lepingulise mõistuspärastamise, st ühise arusaama tekkimise sellest, kuidas on õiglasem, mis kasulikum jne. (*vt Niisuke 2011*).

Autoritaarne valitsemiskultuur saab vastupeegelduse vastupanukultuuris. Vaikiva nõustumise kõrval omandavad olulise koha vastupanu peidetud vormid, nagu omapoolne teabe varjamine, käskudest/normidest vaikimisi mittehoolimine, käegalöömine (sabotaaž selle väga mitmesugustes vormides) jne. Ülemad ei usalda alluvaid milleski ja alluvad petavad ülemaid kõiges.

Mida ideologiseeritum ja strateegilisema kaaluga mingi valdkond oli, seda kompromissitum oli Moskva pretensioon tõe monopolile (tõde on võim!). Koloniaalpoliitikat toetavat venelaste rahvusliku ülimuslikkuse doktriini ning selle pseudoteaduslikke õigususi polnud võimalik vaidlustada. Avalike valedega nõustumist käsitleti üheselt kui lojaalsustesti õnnestumist. Seega ei saanud NLKP venestamispoliitilised salajuhendid juba põhimõtteliselt olla vähegi diskuteeritavad ja seda mitte ka kõige kõrgemal foorumitel. Kuid Laanemäe meenutuste kohaselt „ei läinud kõik parteitöötajad brutaalse venestamispoliitikaga kaasa“ (*Laanemäe 2013, 200–201*). Vaino Väljase "kaader" EKP aparaaditöötajate seas (Väljas ise venestamisotsuse heaks kiitnud EKP KK bürool ei osalenud) püüdis otsust arutlusteemaks tõsta. Isegi nii ettevaatlik vastuseis põhjustanud aga Vaino raevuhoo (*Laanemäe 2013, 200–201*). Täna teame, et mitte just vähestele pingutustele ja investeeringutele vaatamata polnud vähematki edu vene keele eestlaste poolt teiseks emakeeleks tunnistamisel (*vt Tomusk 2018*). Selle peamine põhjus polnud muidugi vaid saboteerimine, nagu seda nähti Vaino kontoris (*Graf 2008, 117*). Avalik, ohutule süüdanud üldine häälestus pani piduri sellegi keeleoskuse omandamisele, mille arendamisest võinuks tõusta praktilist tulu.

Venestuskriitiline 40 kiri – katse astuda avalikku dialoogi parteiga – oli oluline uuendus vastupanu mustreis. Erinevalt mitmetest dissidentide koostatud protestidest seisid kollektiivsel pöördumisel (mis tegelikult oli protest) reaalsete inimeste, nimekate kultuuritegelaste allkirjad. Pöördumist ei ilmutatud emigrantlikus pressis, vaid protesti avalikustamist taotleti Eesti ja NSV Liidu parteipressis! Veelgi tähelepanuväärsem oli, et kirjaga liitus kuus EKP liiget, kellest kaks – Aira Kaal ja Ita Saks – olid teenekad parteiveteranid. See tõik ei lubanud kirja niisama tuimalt olematuks vaikida. Võimumasina üks peamisi võtteid, EKP liikmete manipuleerimine eraldiseisva kuuleka "orduna", nende vastandamine n-ö reakodanikule, oli kaotanud aluse. Aira Kaalu, Ita Saksa ja Marju Lauristini osalemine välistasid pöördumise lihtsalt antikommunistlikuks propagandaks kuulutamise. EKP aparaadis ja algorganisatsioonides tehtud "selgitustöös" mõistsid EKP apa-

ratsikud "nõukogudevastase provokatsiooni" kõige karmimalt hukka. Samas ei usaldatud enamikule neist anda lugeda hukka mõistetavat kirja! EKP Keskkomitee liige Valter Udam on sunnitud nentima lollitamist. Pärast kutset Valgesse majja kirja ette ei loetud, „õeldi, et sellele ei ole alla kirjutatud vabariigi tuntumad esindajad, vaid mõned teisejärgulised intelligendikesed“ (*Udam 1993, 10*). Et tippametnike, parteiaparaadi ja lihtliikmete staatuse vahel oli ületamatu kuristik, et partei võim on tegelikult aparaadi omavoli, see polnud kunagi olnud saladus. Et parteialgorganiatsioonide tasandil püüti allakirjutante ahistamist pehmedada (sisuliselt keelduti represseerimisest), siis selleski peegeldub EKP juhtkonna isolatsioon (*vt Kiin, Ruutsoo, Tarand 1990*). Isegi protestikirja vormiga nõustumata toetasid mitmed aparaaditöötajad eravestlustes kirja peamisi nõudmisi (*vt Gustavsson 1984*). Teadaolevalt üritasid mõned EKP KK liikmed, nagu Kaljo Kiisk, allakirjutante eest Valges majas kosta (*Laasik 2011, 455*). Haritlaste kiri ei tekitanud partei tippudes küll avalikku lõhet, aga selle osaliste kimbutamine diskrediteeris niigi silmakirjalikku ja ebapopulaarset EKP juhtkonda rängalt.

Kui EKP aparaadis, kõnelemata selle juhtkonnast, ka oli kirja tõlgendamises "erimeelsusi", siis tollal tuli neid hoolega varjata. Karl Vaino kasutanud kirja autorite vastu vallandatud tagakiusamist oma huvides – venestamise hoogustamiseks ja selle vastase parteisisese opositsiooni maine kahjustamiseks (*Udam 1993, 11*). Rahvuskommunisti reputatsiooniga Käbinile anti käsk korrale kutsuda esiluuletaja ja üks mittenõustumise sümbol Paul-Erik Rummo, kes oli keeldunud oma luule tsenseerimisest ja võttis kirjastamisvalmis luulekogu „Saatja aadress“ tagasi. Käbin sai rolliga hakkama (olevat kasutanud kirja hindamisel "õigeid väljendeid"). Tänamatusse rolli (aga sedalaadi osatäitmistesse sattumine kuulus parteitöö juurde) astus ka Lauristini "kasvatama" kohustatud liberaali mainega Indrek Toome. Tema kasvatuslik kohtumine Lauristiniga kujunes lihtsalt farsiks (*vt Toome 1996, 529*). Teisiti ei saanudki aga juhtuda, sest igasugune sisuline aruelu valedede ja küünilisusele rajatud EKP poliitika üle oli võimatu (*vt Lauristin 1996, 589*). Parteilihtliikmete "avalik hukka-

mine" ja saladokumendi olemasolu paratamatult kõneks võtmine andis võimaluse muuta kõneaineks tabustatud teema – venestamine. Neljakümne haritlase kiri, mis sai ka poliitpäevadel "provokatsiooniliste küsimuste" innustajaks, kallutas "kasvatamisena" kavandatud ürituste atmosfääri hoopis partei poliitikat ründavasse suunda (*Graf 2008, 106; Laanemäe, 2013, 234*). Rahvas oli kogunud julgust, ärganud vastupanuvaim kandis vilja. „Põrgates eesti rahva enamuse poolt üsnagi selgelt ilmutatud tõrksusele ja antpaatialle, tõmbusid Valge maja jäiga liini pooldajad mõnevõrra tagasi“ (*Graf 2008, 106*).

Majandusvaldkond kujunes Moskva koloniaalpoliitika tõrjumise keskseks areeniks. Just Vaino võimutsemise aastail allutati Eesti totaalselt Moskva ametkondade röövpoliitikale. „Kõike seda, mille vastu toonane [sõjajärgne] Eesti juhtkond võitles, püüdis Karl Vaino meil suunistena rakendada“ (*Udam 1999a, 204*). Kohustusele oma tegevust Eesti NSV võimudega kuidagi kooskõlastada lubati Moskval nüüd läbi sõrmede vaadata. Kuid kuna majandamisotsustel on mõõdetav negatiivne mõju keskkonnale, sotsiaalsfäärile jne, siis tekkis väljavaade apelleerida elementarsele mõistuspärasusele. Eksperthinnangute toel näis Moskva arendatud koloniaalmajanduse vastustamine olevat siiski mõeldav. Sellest, kuivõrd suudeti Eesti huvid tõlkida impeeriumis tekkivate kahjude või saamata kasude keelde, st ainsasse Moskvas kuidagigi mõistetavasse keelde, sellest annab oma mälestustes hea ülevaate Hindrek Meri. Laulva revolutsiooni ajal internatside leeriga liitunud Valeri Paulman tõdeb, et mitmete naabritega võrreldes kaitsesid Eesti eksperdid Moskvas meie rahva huve meelegindlalt (*vt Paulman 2010*). Kuid igasuguse ökonomikaga vastuolus olevaid plaane oli tihti võimatu tõrjuda, sest nende eesmärk oligi Eesti venestamine! Kinnituse sellele sai üks eksperte Juhan Sillaste otsesõnu, kui ta püüdis spetsiaalselt Andropovi juhendite kohaselt EKP Keskkomiteesse majandusintegratsiooni osakonda juhtima suunatud Valeri Paulmanniga vaielda. Loksale hiiglasliku laevatehase rajamise ebamajanduslikkust põhjendades kukkus ta läbi. Valeri Paulmann vaatas mulle „sügavalt silma ja lausus: „Saa aru, küsimus pole majanduslik,

me peame Eestit internatsionaliseerima““ (Sillaste 2009, 170).

See, mis nad tahavad, ei lähe läbi (15. mai 1990)

Foto: EFA.204.0.254719

Kui Rüütel, Meri, Sillaste jt tõstavad esile tõrjesõja edulugusid, siis Valter Udami üldistus viitab ka minnalaskmisele. „Loomulikult oli raske pidurdada Moskvast peale surutud protsessi. [---] Hiljem oli tagantjärele tarku palju, kuid neil aastail, mil kaalukaasil oli eestikeelse elanikkonna säilimine ülekaalus oma maal, oli vastupanu minimaalne“ (Udam 1999a, 204). Selle põhjuste vaatlemisel jääb Udam küll üldsõnaliseks (vt Udam 1993, 4–5).

Kindlasti pole asjakohane Udami nägemus, nagu puudunuks ohutunne, „ei suudetud märgata, kuhu Eestimaa tegelikult läheb“ (*Udam 1999a, 204*). Tervikprotsessidest puudus Eestis muidugi ülevaade, Moskva täpsemad venestuskavad jäid Vaino-Sauli saladusteks. Kuid toimuvat ei saanud kuidagi mitte märgata! Kindlasti teati, mida arvab Eesti rahvas. Vaikiv mittenõustumine võib olla isiklikult säästlik ja edukas pika vinnaga muutuste kontekstis (keelepoliitika), kuid ära tundes, et Moskva suuri plaane on keeruline väärata, panustati väiksemate kahjude tõrjumisele.

Üsnagi unikaalseiks Eestimaa kaitsmise tugipunktideks kujunesid partei rajoonikomiteed, eelkõige põllumajanduslikes piirkondades (*vt Niisuke 2011*). Mäletatavasti olid just maakohtade parteisekretärid need, kes vastustasid 1978. aasta suvel Karl Vaino EKP etteotsa seadmist. Vaino tulekuga algasid, nagu Udam seda meenutab, maamehele rasked ajad. Tõnurist oli Eesti põllumajandust püüdnud väljakurnamisest säästa nii palju kui suutis. Moskvast tulnud käsulaudu edastanud ta Udamile (ja ilmselt ka teistele rajoonide parteisekretäriledele) korraldusega neid ignoreerida. Selgituseks lisanud ta, et „kui ma annaksin sulle, Valter, edasi kõik Moskvast tulnud juhendid, siis arvaksid sa, et ma olen hulluks läinud. Ma ei vahenda sulle mitte enam kui 10 protsenti Moskva korraldustest“ (*vt Udam 1999b*). Moskva käskude vahel manööverdamise või nende valikulise täitmise tegi võimalikuks tõik (nagu Udam seda rõhutab), et nii EKP põllumajandusosakonnas kui ministeeriumis olid kolleegideks vaid eestlased ja töökeeleks oli eesti keel. Ja sellest hoiti ministeeriumis hoolega kinni. Seal valitsenud eesti vaim, st vajaduse korral oli asutud ringkaitsele (*vt Udam 1999b*). Kui ka kellelegi said osaks süüdistused ideoloogilistes vigades, nagu see juhtus näiteks Udamiga, siis neid tõrjuti eelkõige viidetega headele töötulemustele. Ja need olid ülemuste silmis kõige kaalukamad argumendid. Põllumajandus ja toiduainetega varustamine (kriis selles võttis katastroofi ilme) oli äärmiselt tundlik valdkond. Moskvast teati, et puhtpoliitilised kaadrivahetused mõjuvad toodangule reeglina halvavalt.

Valter Udam avab Pärnu-Kihnu praamiliini (juuli 1987)

Foto: H. Soodla / EFA.375.0.140887

Kaalukaks osutus kohalike parteijuhide vastuseis koloniaalmajandusele kriitilistes piirkondades, nagu seda olid Virumaa ja Harjumaa. Parteisekretäride, sisuliselt omavalitsuste juhtide positsioonivalik polnud mitte niivõrd maailmavaateline, kuivõrd pragmaatiline. Keeldumine kooskõlastusest, mida omavalitsuselt pidi küsima, oli üks keskseid võtteid keskkonda reostavate rajatiste tõrjumisel. Keskkonna säästmisest lähtuv argumentatsioon, millele oli aluse pannud kaitsetsoonide ja loodusparkide rajamist tagant tõuganud Eesti Vabariigi vaimu edasi kandev Edgar Tõnurist, sai meie vastupanukultuuri tõhusaks vundamendiks. Tolle aja ühe kangema kaelaga parteisekretäri Ülo Niisukese mälestuste põhjal võib koostada terve vastupanuvõtete kataloogi (*vt Niisuke 2011*).

Salastatult toimivas ja repressiivse poliitikaga ühiskonnas sai üheks vastupanu viisiks salajane vastutöötamine EKP salajase poliitika avalikustamise näol (poliitilise kultuuri sümmeetria!). Eesti pagulaste valimine salajase vastupanu partneriteks oli muidugi üsna suur risk. Aga arvukad ja üsna täpsed ülevaated majan-

duslangusest, venestamisest jne, mis ilmusid pagulasväljaannete kõrval ka Soomes, tekitasid KGBs ja EKP juhtides tõsist ärevust. Välismaad näis kodumaalt varustavat terve Valgele majale ligi pääsev korrespondentide võrk (vt *Kiin, 2008, 322*). Arvukad paljastuskirjutused said arenduse Sirje Sinilinnu peitnime all ilmunud monogoraafias „Viro ja Venäjä“ (1984). Eestist saadetud materjalide põhjal koostatud raamatu kokkupanijaks oli Juhan Kristjan Talve (vt *Kiin, 2008, 324; Kiin 2018, 155–156 ja 159–160*).

Veelgi suurema skandaali tõi kaasa 1978. aastal NLKP Keskkomiteest täitmiseks suunatud detailse juhend-dokumendi avalikustamine. See sai tuntuks venestamiskavana (vt *Kiin, Ruutsoo, Tarand 1990*). Teated dokumendist ja selle praktilis-poliitilistest meetmetest said "salanõulastele" teatavaks suuresti just EKP aparaadist imbunud teabepudemete põhjal. Kuid salastatud juhendit ei lekitatud siiski mitte EKP aparaadist, nagu seda arvati EKP Keskkomitees (vt *Laanemäe 2015, 205; Graf 2008, 48; Graf, Roiko-Jokela 2004, 113*) ja vahel on arvatud ka ajakirjanduses. Venestamiseprogrammi lekitamise Rootsi pagulaslehtedesse korraldasid partei realiikmed. Oma panuse andis Heliloojate Liidu parteisekretär helilooja Raimo Kangro (vt *Ruutsoo 1997*). Partei saladokumentide avalikuks saamise järel süvenes EKP juhtkonnas niigi patoloogilised mõtted võtnud kahtlustamismaania. Karl Vaino korraldusel reglementeeriti igasugust töödokumentide kasutamist veelgi rangemalt. Iga vähegi oluline partei toimetamisi peegeldav juhis, seda ka aparaadi madaltasemel, sai pealdise/griffi *salajane*. Salastamismaania küündis sellise äärmuseni, et isegi EKP aparaaditöötajatele tehti kättesaadavaks (paljundati) üksnes vahetult nende tööülesandeid puudutavad lõigud (vt *Graf, Roiko-Jokela 2004, 113; Graf 2008, 48*).

Teise, ehkki väiksemat mõõtu paanika tekitas Rootsi pagulas-kirjastuses Peeter Gustavssoni nime all 1984. aastal ilmunud paljastusteos „Tänapäeva mured Eestis“. Raamatu, mis valas valgust intriigidele EKP-s, kirjutas võimude poolt diplomaatilisse teenistusse usaldatud (ja hiljem koguni KGBga koostöös kahtlustatud)

Tiit Made. Teos toetub eelkõige isiklike suhete kaudu kogutud teabele. Ulatuslikumate järelduste tegemine üsnagi fragmentaarse materjali, pealegi isiklikest suhetest (kaebamised-karistamised) pingestatud olukirjelduste ja hinnangute alusel, ähvardab mitte ainult ebaõiglusega, vaid moonutab ohtlikult ka kogupilti. Seetõttu on nii repressiivse režiimi toimetamise kui ka sellele vastupanu osutamise rekonstrueerimine isikute tasandil väga delikaatne ettevõtmine.

Kultuurivallas küpsenud visa ja oskuslik vastupanu Moskvast tulnud kavadele on iseseisev ning väga ulatuslik teema. Moskva ettekirjutustest möödahiilimistehnikatest – isiklike tutvuste kasutamisest, EKP juhtkonna ja Kremli üksteise vastu mängimise viisidest, tsensorite ülekavaldamistest jne – on arvukalt meenu-tusi. Vastuseisust "vennasrahvaste" kohati madalakvaliteedilise aga propagandistlik-sovjetiseeriva sisuga repertuaari pealesuru-misele, mis võttis rohkem või vähem organiseeritud ilme, on kirju-tanud Jaak Allik (*vt Allik 2016, 99–100*). Raamatukirjastuslikus vastupanus oli akumulieeritud väärtuslikku kogemust aga juba nii kaua, et seda võiks iseloomustada "vastupanu süvakultuurina". Ligi kolm kümnendit meie kirjastamisvõimalusi vägagi mõjukalt positsioonilt kaitsnud Aksel Tamm on resümeerinud: „Oli asju, mida kirjastustegevus Eestis alates viiekümnendate aastate lõpust endale ei lubanud. Kõigepealt ei lastud venestamisel üle pea kasvada“ (*Tamm 2012, 170*).

Kuid Vaino taolise tükika võimu juurde pääsemisega kaasnesid paradoksaalsed kõrvalmõjud. Valter Udami vestluskaaslased, kelle arvamust ta refereerib, on osutanud, et sel määramisel oli postiivnegi tähendus, mis kõlavat küll „rohkem kui saatuse iroonia“ (*Udam 1999, 204*). „Nimelt Vaino ei lugenud eesti keeles, ta ei tundnud eesti kultuuri, seetõttu oli meie ideoloogia-ala kaadril võrdlemisi suur iseseisva tegutsemise vabadus. Vaino rääkis üldises plaanis internatsionalismist, kakskeelsusest, "vanema venna" suurest abist jne. Ta ei sekkunud üksikute konkreetsete probleemide lahendamisse. Teda ei huvitanud, millise raamatu avaldamine või näidendi lavaletoomine ära

keelata jne“ (*Udam, 1999, 204*). Muidugi, neid asutusi, kes olid seatud valvsust üles näitama, oli niigi jalaga segada (*vt Tamm 2012*). Vaino ajal ideoloogiasekretäriks seatud Rein Ristlaan (tema kandidatuuri olevat toetanud ka Väljas!), on Eesti ajalukku läinud lausa kurikuulsana. Kuid tõik, et Vaino ise päev-päevalt kätt kultuuripulsil ei hoidnud ja personaalsete vaenlaste otsimisega ei tegelenud, aitas nähtavasti töömeeleolu säästa.

Välise survestuse üldiseks tulemuseks on õppimisvajaduse suurenemine, kogukonna loominguks kasv. Ettevaatlikult üldistades võib öelda, et nii ajaloolistel kui sotsioloogilistel põhjustel olid eestlaste väljavaated tõhusaks vastupanuks suurimad just vaimuelus. Kõige piiratumad olid need majanduse valdkonnas.

Vastupanu ja režiimi süvenev kriis

Hegemooniline domineerimine, mille roll Stalini-järgses okupatsioonirežiimis oli kasvanud, hakkas juba enne perestroikat libisema nn lepinguliste suhete poole. Sedalaadi poliitika mitmed printsiibid sõnastati nn Kadari perioodil 1956. aasta ülestõusu järgses Ungaris: *kes ei ole meie vastu, see on meie poolt*. Libisemise üldisemaks põhjuseks oli, et Andropovi surma järel kadus ka Moskvas ind ja üha enam andis tunda režiimi üldisema mahakäimisega kaasnev *pakazuhha*. Teiste sõnadega, vaikivast mitte-nõustumisest, mitmepoolsest kohanemisest, minnalaskmisest jne, said üldtuntud poliitilised praktikad (*vt Ruutsoo 2015*). Ühiskonnaelu siirdus n-ö ooterežiimi. Vastupanu peamiseks strateegiliseks tingimuseks on see, et säilitatakse võimalus vastupanuks!

Näib omavat jumet seisukoht, et "avalik arvamus", meie rahva protestimeelsus oli üks tegureid, mis sundis Vainot, keda võis vaevata tõsiasi, et eesti rahvas teda ei armastanud, Moskva plaanide elluviimisel manööverdama, ja tugevdas rahvuskommunistide positsioone (*Graf 2008, 116*). Poliitpäevade (mille eesmärk oli "rahva" ja nomenklatuuri lähendamine) kulg kinnitas, et n-ö loomalik hirm võimu ees oli eestlastes taandumas. Üha enam

kasutati EKP büroo liikmete nurka ajamise võimalust provokatsiooniliste küsimustega (*Graf 2008, 106; Laanemäe, 2013, 234*). Ilmselt andis Laanemäe, Järve jt ettepanek poliitpäevade korraldamiseks (mille eest nad Moskvas kiita said), hiigelriigis ja kogukondlikus, juba moderniseeruva poliitilise kultuuriga Eestis vastupidise tulemuse. Poliitpäevadel sai ilmseks seegi, millised EKP juhid on vähemalt talutavad, milliseid mitte mingil tingimusel kuulda-näha ei soovita, ja kes ka ise eelistasid varjus püsida (*vt Laanemäe 2013, 222-223*). Et tollastest tegelastest oli Arnold Green rahva hulgas vast kõige populaarsem, sellega arvestati ka EKP KK büroos (*Meri 2008, 368*).

Ajakirjanduses perestroika tõttu üha enam jõudu koguval “vastalisusel” oli suutlikkust murendada ka EKP tipu seni näilist monoliitsust. Vastuolude kasvu, sisulist mõttevahetust, mis oleks kuidagigi võimaldanud maa peale tulla, püüti EKP juhtkonna kõige neostalinistlikumate liikmete poolt siiski veel küüniliselt maha suruda. Iseloomulik on EKP Keskkomitees nn teoreetilisel seminaril ajakirja „Aja Pulss“ toimetaja Lillemäe poolt 1987. a lõpukuudel kogetu. Küll Moskva trükistele toetuva, aga nõukogude majanduse USA omale lootusetut allajäämist konstateerinud ettekande järel ründasid Kortelainen, Ristlaan ja Co Lillemäed kui väärinfo levitajat. „Enamik seminarist osavõtjaid mõistis, et hädad maa majanduses tõsi ja tulevik on tume. Ometi vaikiti, kuigi ootasid, et keegi vast ütleb mõne toetava sõna. Olin nõrdinud. Kui seminar-õppus lõppes, tulid Arnold Green, Väino Rätsep ja veel paar ärksama mõtlemisega meest minu juurde ja surusid vaikides, aga tunnustavalt kätt“. (*Lillemäe 2008, 143*). Kindlasti ei jäänud need solidarussžestid märkamata, ja ehkki Kortelaineniga avalikult tüli kiskuda ei soovitud, ei tõmbunud Väino ja Co pahameele osaks saanust ka eemale!

Mitmeti keeruliseks ja aegavõtvaks ülesandeks osutus Väinole EKP aparaadi madalamate tasemete ametnike väljavahetamine. Nimelt oli Väljas sinna kutsunud arvukalt n-ö oma inimesi, nagu Priit Järve, Jaak Kaarma, Jaak Adamson, Aare Laanemäe jt, kelle Tartus ülikoolis omandatud hariduslik taust toetas avaramat ja

demokraatlikumat maailmakäsitlust. Nimetatud olid enamasti ka Alliku teo- ja mõttekaaslased *Tartu Kevade* päevilt. „Teha seal [EKP aparaadis] karjääri, et siis kõrgemale jõudes võib-olla tõesti mõningaid asju targemini ja paremini korraldada. Omast kohast oli see ju täiesti inimlikult mõistetav ja arukas eesmärk“, täpsustab/selgitab Allik (*Allik 2016, 111*). "Aruka eesmärgi" poole pürgimise võimalused, nii palju kui valitsev ideoloogia (juba loomult sovjetiseeriv ja tasalülitav) seda põhimõtteliselt võimaldas, tühistusid Väljase minema kihutamisega (*Allik 2016, 111*). Kuid tegeliku elu, praktilise poliitika ja vastupanu võimaluste vaatenurgast oli just nende, madalama astme võimulülide ja kultuuripraktikute koostöö edasikestmisel (vastupanukultuur!) tuleviku suhtes kaalu.

Rohujuure taseme vastupanu edukuse eelduseks sai laiapärgajalisem koostöö, rahvuskultuuriline solidaarsus, mis kaasas ka EKP aparaadi. Nagu Aksel Tamm on meenutanud, võis ka EKP kultuuriosakonna juhi Olaf Utiga *kõigest rääkida*. Ristlaane (eriti just Vaino võimutsemise algusaastail õilmitsenud) jõhkutsemine viis EKP aparaadi „ajudest tühjaks jooksmiseni“ (*Laanemäe 2013, 225*). Frustreeritult taandus 1981. aastal teatrijuhtide ja EKP aparaadi vahelisi pingeid maandanud Jaak Allik. Samas pakkus Vaino ajastul üha laienev onupojapoliitika karjäärivõimalusi põhimõttelagedatele aga venestuspüüdlikele aferistidele (*Laanemäe 2015, 52*), mis omakorda teravdas vastuolusid EKP aparaadis. EKP masinavärgis eneseteostust otsinud noorema põlve "nukk-võllide" nagu Toomas Leito, Tõnu Laak, Peeter Sookruus jt toimetamistest on jäänud (ja seda vastavalt igapähe isiklikele kogemustele) üsna erinevaid ja vastolulisi meenutusi. Millegipärast liituvad EKP aparaadiga suhelnute meenutustes kõige ebameeldivamad, pealekaebamise, tsenseerimishimu, valvsuse näitamisega jne seotud seigid eelkõige aparaadi ideoloogia-sektorite venekeelsete töötajatega (*Lillemäe 2008, 165*). Võimaliku valikulisuse mäletamise kõrval peegeldub selles midagi objektiivset – stalinistliku tiiva esiletõus EKP-s, milles etnilisel teguril oli keskne koht. Samas, nagu Teet Kallas on meenutanud, siis pärast seda, kui sealt ükshaaval lahkusid kaks Kirjanike Liidu liiget (Ants Saar ja Olaf Utt), oli uute ja noorte Tartus koolitatud

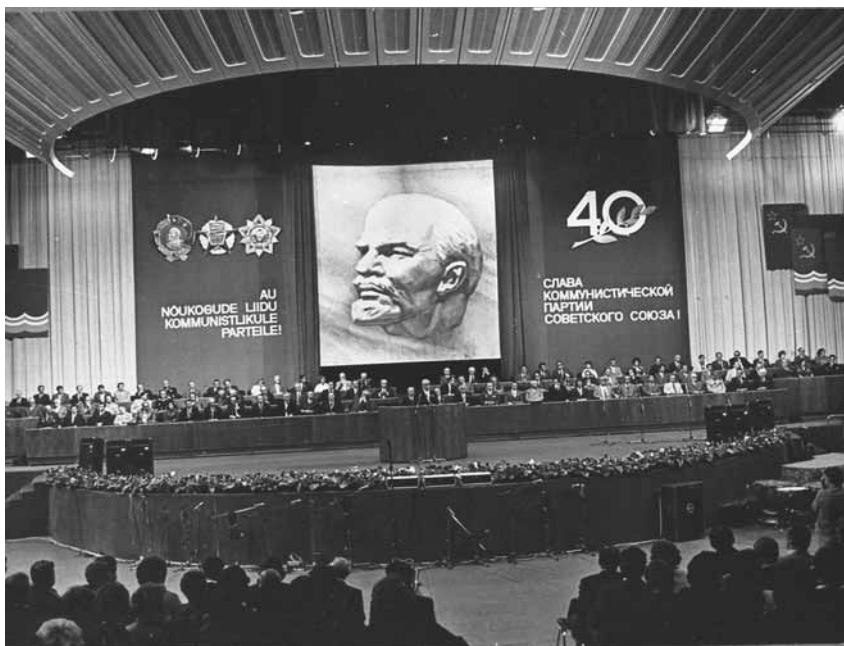
meestega (Tiit Koldits, Jaak Kaarma, Jaak Viller jt) mitte ainult võimalik, vaid päris tõhus asju ajada“ (vt *Kallas 1999b*).

Mittenõustumine (segatud hirmuga) hakkas end ilmutama isegi tippjuhtide erasuhtluses. Erandlikult usalduslikus (seejures keskkomitee ruumides!) mõttevahetuses pihtis muidu polkovniku detsibellidega ideoloogiasekrär Rein Ristlaan Teet Kallasele äkki väga vaikselt häälel (vestlus leidis aset ilmselt 1987. aasta teisel poolel) oma kõhklus. „Selles oli kibestunud veendumust ja veel midagi. Lootusetust ehk. Ma ei tea, kui lauaservale surutuks oma rahvast pidas tegelikult mees, kes oli sel ajal just selles ametis, kus ta oli“. (Vt *Kallas 1999a*)

Muidugi peitus sisenduses, et „tuleb olla ettevaatlik“ eelkõige õigustus oma keelaja-käskija rollile Vaino käsualusena. Lisaks rääkis Ristlaan ka eluloo "mustast plekist", mis oli ju partei tippudes avalikuks saladuseks, et ta pole kunagi olnud komsomol! Seejärel teavitas Ristlaan Kallast, et on silmanud Moskvas aadressilipikuid, millel Eesti nõukogude vabariigist oli juba saanud autonoomne vabariik, ANSV! (*Kallas 1999a*). Moskvas küpsevaid, salajas hoitud plaane kirjanikule avalikustades, enda komsomoli mittekülmumist rõhutades andis Ristlaan olulisi signaale, et on juba valmis vahetama poolt!

Kirjeldatud seik ei olnud Vaino positsioonide nõrgenemise sümptomina ilmselt juhus. 1986–1987 sai Ristlaane "teine mina" ka ühele tema otsesele käealusele, Valter Udamile nähtavaks. Ristlaan, kes ilmselt Vaino korraldusel oli sunnitud lavastama Udami süüdistamise ideoloogilistes vigades, pani ette mängida juba kindlalt vastupanukultuuri juurdunud mängu (sedalaadi tehnikat kasutati ka *40 kirja* osaliste kaitsmisel). „Ristlaan oli keerukas ja salakaval natuur, kuid meie vahel valitsesid head suhted. Ta kutsus mind vaibale ja bürool anti mulle keretäis. Ise jälgis ta toimunut kõrvalt ja püüdis kaelakohtulikku süüdistusi vältida“ (vt *Udam 1999b*). Hiljem tulnud Ristlaan Udami juurde ja õlale patsutades sõnanud, et „sina, Valter, oled parteisisene dissident“ (*op. cit.*). Muidugi peegeldasid kirjeldatud seigad mitte ainult

Ristlaane head poliitilist haistmismeelt, vaid väga mitmeid ja perestroika hoovustes kiiresti muutuvaid perspektiive. Täisvenestunud Vainot võimule upitades oli Moskva põhjusega kartnud, et kodueestlasi, st päris eestlasi ei saa usaldada.

ENSV 40. Siin ei kõneldud tol päeval sõnagi eesti keelt (Linnahall 1980)

Foto: EFA.309.0.128099

Vastupanukultuur ja laulev revolutsioon

Post-stalinistlikku tüüpi okupatsioonirežiimi konstrueerimise üheks kaalutluseks oli ressursisäästlikkus. (Stalini-aegne vangidest ja valvuritest kokkuseatud režiim on hukutavalt ressursikulukas). Nn Ivan Kåbini-aja ümber kasvamine Johannes Kåbini ajaks peegeldas bolševistliku režiimi vältimatut degradeerumist modernset ühiskonda imiteerivaks normaalsuseks. Baltimaades kujundatud režiimi aluseks olnud võimukultuur erines oluliselt impeeriumi muudes osades (Kesk-Aasias jm) kujunenust. Et anneksioonirežiim oli Baltimaades arenemas hegemoonise domi-

neerimise suunas, st arvestama ajaloo, säilitama kohalikke koloriiti (sh kultuuriautonomiat), et okupatsioonirežiimi kohalikke sakraale kohustati piiririigis hoidma fassaadi jne, neil tõikadel on meie lähiajaloo mõistmisele/lahtimõtestamisele keskne seletuslik kaal. "Kohaliku keele" tunnustamisel suhtlusvahendi ja täisväärtusliku hariduskeelena, põliselanike kaasamisel võimurasinasse, st meie kollektiivse mälu valikulisel püsimisel, oli otsustav tähtsus põliskogukonna (eestlaste) hegemoonilise positsiooni säilitamisel.

Eesti lähiajalugu ootab uurijaid. Võimu käsitlemine domineerimise hegemooniline loogikana võimaldab väljuda vastupanu ja kollaboratsiooni tühjast abstraktsioonidest ning "rahva" ja "partei" sisutust vastandamisest. Asümmeetrilistegi võimuhete tuumaks jääb kõiki osapooli hõlmav vajadus kohanduda ja õppida. Sedakaudu said Ivanitest Johannesed.

Vaino-aja poliitika tuum polnud lihtsalt venestamine, vaid Eesti rebolševiseerimine, st jõudu koguva algatuslikkuse ja iseorganiseerumisvõime väljajuurimine. Tehniliselt teostati seda bolševiseeritud venelikkuse pealesurumisega. Forsseeritud migratsioon keskendus Eesti ühiskonna destabiliseerimisele, bürokratlite ettekirjutuste tulv oli suunatud õpivõime halvamisele. Režiimi repressiivsus ahendas algatusruumi miinimumini ja piiras kohanemise loomingulisust. Kohanemisel on oht omandada ka karjerismi või käegalöömise kuju. Eriti siis, kui rängalt repressiivsed perioodid kestavad pikemalt.

Vaino võimutsemine jäi kommunistliku režiimi agoonia etapiks. Sakraalile võimutäiuse andmine oli katseks naasta degradeeruva režiimi näiliselt kestlikuma vormi, stalinismi tunnustega režiimi juurde. Vaino kehtestatud režiimi pealetungi pidurdamise vaatenurgast oli 60–70ndate aastate kohanemispraktikail ja seal talletatud strateegiline kaal. Impeeriumi Balti-nurga alustsivilisatsioon oli säilitanud loovuse, õpisuutlikkuse kui võime suhet võimuga (*võimuga* Foucault' tähenduses) oma kasuks pöörata. Vastupanukultuuri tuuma kujundasidki Käbini EKP peameheks olemise ajal

juurdunud praktikad (nn normaalsus). Sula-aastail sündinud solidaarsuspõhisel poliitilisel kultuuril, loovail vastupanumustreil, kogunenud inimkapitalil, organisatsioonilistel oskustel jne oli Vaino-aja režiimile vastuseismises keskne roll.

Nn stagnatsiooni aastad on kinnitus tõigale, et sunnitud kohandumine ei ole allaandmine, sest sellega ei kaasne subjektsuse hävimine, vaid keerustumine. Kohandumine on kogemuste talletamine, oskuste omandamine vastupanuks. Vaikiv nõustumine ei ole leppimine. Kohanemine on õppimine, iseorganiseerumispõhine teisenemine, oskuste omandamine, võtete väljatöötamine oma kogukonna ehitamiseks formaalse "peremeesühiskonna" (mis võib olla sisuliselt ka kaugelt madalamakvaliteedilisem) elukorralduse raamidesse. Koolidirektor Mauruse aegade kogemus, oluline ajalooline kapital eesti asja ajamisest vene keeles ja saksa seltsis polnud ajaloomälust kuhugi kadunud. Vene keele koha oli nüüd küll võtnud sovjetlik uuskeel, saksa seltsiks aga oli organisatsiooni paroodia – nimetusega kommunistlik partei. 1988. aasta kevad ei olnud ärkamine nõidusunest. Mimikriseerunud rahvuskommunismi agendaks sai nüüd avalikult majanduse, sotsiaalse jne elu mõistuspärastamine. Perestroika ja glasnost, st avaliku ruumi teke, dialoogi sügenemine ühiskonna ellu, lõi võimaluse vastupanukultuuri programmiliseks sisustamiseks. Rahvuskommunistide rolli võisid tõusta need administraatorid, kes olid säilitanud elava sideme meie kogukonnaga ja kelle identiteedis oli olnud püsiv koht regionaalseil, etnokultuurilistel ja üldinimlikel väärtustel.

Kirjandus

Adamson, Karl 2011 = Karl Adamson'i 1935–20. elukäik enda poolt kirja panduna 2010.–2011. aastal. Käsikiri. Koopia Rein Ruutsoo valduses.

Allik, Jaak 2016. Kihnu Jõnnist Savisaareni. Pool sajandit teatrivaatamist. Kunagisi arvustusi ja tänaseid mõtisklusi. Tallinn.

- Foucault, Michel 2011. [1982]. (Toimetaja Marek Tamm). Teadmine, võim, subjekt. Valik räägitust ja kirjutatust. Tallinn: Varrak.
- Graf, Mati 2012. Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991. Tallinn: Argo.
- Graf, Mati. 2008. Kalevipoja kojutulek. Tallinn: Argo.
- Graf, Mati, Roiko-Jokela Heikki 2004. Vaarallinen Suomi. Suomi Eestin kommunistisen puolueen ja Neuvosto-Viron KGB:n silmin. Jyväskylä: Minerva.
- Gustavsson, Peeter 1984. Tänapäeva mured Eestis. Stockholm: Välis-Eesti & EMP.
- Jansen, Ea 1991. Natsionalismist. Looming, nr. 3, 1991, 380–390.
- Jefremenko 2015 = Ефременко Д. В. 2015. Посттравматическая Россия. Социально-политические трансформации в условиях неравновесной динамики международных отношений.; СПб: Центр гуманитарных инициатив.
- Kallas, Teet 1999a. Proovisõidud mälu paadis, Postimees, 23. oktoober.
<http://www.cl.ut.ee/korpused/segakorpus/postimees/1999/1999.10.23>. (kuvatud 10. dets. 2012).
- Kallas, Teet 1999b. Proovisõidud mälu paadis, Postimees, 11. september/[htbin/1art-a?/99/10/09/varia.htmX](http://www.postimees.ee/99/10/09/varia.htmX) kolmas. (kuvatud 10. dets. 2012).
- Kallas, Teet 2011. Aeg. Mälestused I. Tallinn: Faatum.
- Kalnačs, Benedikts 2016. 20th Century Baltic Drama: Postcolonial Narratives, Decolonial Options. Bielefeld: Aisthesis Verlag.
- Kiin, Sirje 2008. Juhan Kristjan Talve teekond põranda alt

põranda peale.

Raamatus: Juhan Kristjan Talve Tekstid 1983– 1997. Tallinn: Tammeraamat, 319–327.

Kiin Sirje, Ruutsoo, Rein; Tarand, Andres 1990. Neljakümne kirja lugu. Tallinn: Olion.

Kurg, Kalle 2012. Lendav Looming. Ajakirja Looming 1000. numbri ilmumise puhul.

Sirp, 13. detsember 2012.

Kuuli, Olaf 1999. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn.

Laak, Tõnu 1990, Intervjuu Ene Hionile 21. november 1989.

Raamatus:

Ene Hion (koostaja). Kes on kes Eesti poliitikas. Tallinn: Olion, 76–87

Laanemäe, Aare 2013. Kümme aastat Valges majas. Tallinn: Argo.

Laanemäe, Aare 2015. Ussipesa Tõnismäel ja teisi meenutusi. Tallinn: Argo.

Laasik, Andres 2011. Kaljo Kiisk. Ikka hea pärast. Tallinn: Hea Lugu.

Lauristin, Marju 1996. Intervjuu Maris Makkole. Raamatus: Mart Laar, Sirje Endre, Urmas Ott. Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Tallinn: SE&JS, 586–607.

Laos, Mati 2017. Jüri Kraft: härra seltsimees minister. Tallinn: Ekspress Meedia.

Lendvai, Paul 2008. Ungari ülestõus 1956. Revolutsioon ja selle tagajärjed. Tallinn: Sinisukk.

Lillemäe, Vambola 2008. Adraseadjana kolmel ajakirjanduspõllul. Tallinn: Maalehe Raamat.

Meri, Hindrek 2008. Tagasivaateid veerevast vagunist. Tartu: Ilmamaa.

Meri, Lennart 1988. Kas eestlastel on lootust? Raamatus: Mall Jõgi (koostaja). Eesti NSV loominguliste liitude juhatuste ühispleenum 1.–2. aprillil 1988. Tallinn: Eesti Raamat, 164–166.

Niisuke, Ülo 2011. Ajad ja inimesed. Rakvere: Rebellis.

Ohmann, Valdur 2005. Gustav Naani kaebekiri ЕКР Keskkomiteele, Tuna nr. 3, 96–104.

Paulman 2010 = Паульман, Валерий 2010. Исповедь «ревизиониста из Прибалтики». Таллин.

Pohla, Vello 2017. Elu lugu, aja lugu. Raamatus: Valdur Topaasia, Ants Miidla (koostajad).

"Hüdra viimased poisid", Anija vald ja Tallinna Reaalkool.

Kehra: MTÜ Kehra Raudteejaam, 73–82.

Pohla, Vello 2016. Inimese mõõde, kultuur ja poliitika. Tallinn: Argo.

Pällin, Aare 2018. Aare Pällini uuringute keskusest. 31. märts 2018

Põldroos 2012. Mees narrimütsiga [memuaarid]. Tallinn: Kunst, 2013.

Roots, Harry 2000. Eesti bürokraatia järjepidevus ja uuenemine. Tallinn: Sisekaitseakadeemia.

Ruutsoo, Rein 1997. Ühe saladuse lõpp, Kultuurimaa, nr. 11(27), 19. märts 1997.

Ruutsoo, Rein 2015. Laulva revolutsiooni peaproov, Õpetajate leht, 16. okt. 2015.

Ruutsoo, Rein 2018. Teatri võim ja võimuteater, Akadeemia nr.

3, 526–542.

Rüütel, Arnold 2001, Tuleviku taassünd. Tallinn: ILO.

Saul, Bruno 1996. Intervjuu Maris Makkole raamatus: Mart Laar, Sirje Endre, Urmas Ott. Teine Eesti. Eeslava. Eesti iseseisvuse sünd 1986–1991. Intervjuud, dokumendid, kõned, artiklid. Tallinn: SE&JS, 271–291.

Saul, Bruno 2006. Meie aeg. Tallinn. Maalehe kirjastus.

Sillaste, Juhan 2009. Mineviku mustad kastid: perestroika laborandi mälestused. Tallinn: Varrak.

Sinilind, Sirje 1984 [= Juhan Talve] Viro ja Venäjä. Huomioita Neuvostoliiton kansallisuuspoliitikasta Virossa 1940–1984. Alea-Kirja: Jyväskylä.

Stöcker, Lars Fredrik 2017. Networks of Resistance and Opposition during the Cold War Era. New York, London: Lexington Books.

Taagepera, Rein 2018. Eesti poliitika 100 aastat. Tallinn: Post Factum ja Riigikantselei.

Tamm, Aksel 2012. Ütle, tsensor, milleks sulle käärid. Keelamise lood. Tallinn: Kuldsulg.

Tomusk, Ilmar 2018. Kas rahvuskeelte koht on jälle ajaloo prügikastis? Sirp 22. juuni 2018.

Toome, Indrek 1996. Intervjuu Maris Makkole. Raamatus: Mart Laar, Sirje Endre, Urmas Ott. Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Tallinn: SE&JS, 523–548.

Toome, Indrek 2007. Intervjuu Jaak Roosaarele. Raamatus: Sepp, Ene (toim). 2007. Peaministrid. Eesti Vabariigi poliitiline lähiajalugu. Esinemised Akadeemias Nord 2004–2006. aastal. Indrek Toome, Edgar Savisaar, Tiit Vähi ... jt. Tallinn: Akadeemia Nord,

13–38.

Udam, Valter 1993. Taasiseseisvumise raske tee ehk Vene Impeeriumi lagunemise algus (meenutusi). Tallinn: ILO.

Udam, Valter 1999a. Elust endast: mälestusteraamat; Vastutus: publitsistlik näidend. Tallinn: ILO.

Udam, Valter 1999b. Intervjuu Rein Ruutsoole ja Ilkka Alane-nile. Rein Ruutsoo valduses.

Vahre, Lauri 1999. Meenutusi kadunud maailmast, ehk, Keskkoolist, ülikoolist, matkadest, malevast, väljakaevamistest ja muust aastail 1875–1984. Tallinn: Avita.

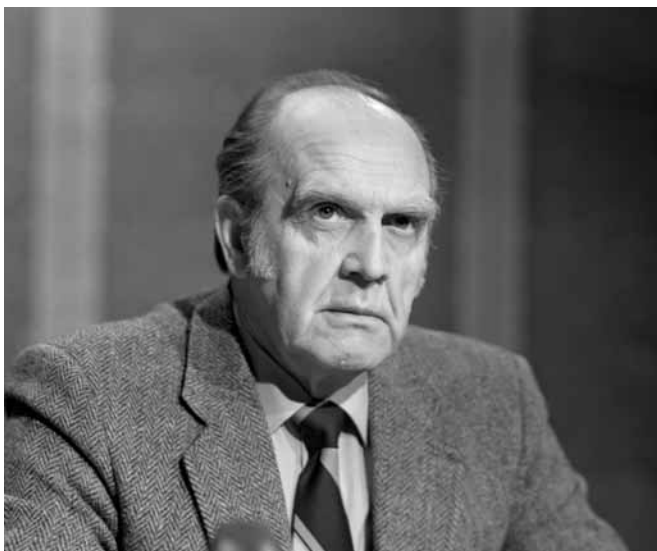
Eestimaa Laul '88. Kõik ei mahugi väljakule

Foto: Ülo Josing / ERR 00030904

Juubelilaulupeol 28. ja 29. juunil 1969 ei mahu kõik koorid lavale

Foto: Ants Nilson / TMF 1331:18

Arnold Green: „Küll oli üks ilus pidu see meie rahva juubelilaulupidu!“

Foto: Peeter Sirge / ERR 00069092

Andres Adamson

ajaloolane, Phd

KUIDAS EESTI NSVd VALITSETI

Selline teema võib näida lahtisest uksest sissemurdmisena või lausa banaalsusena. Asi peaks ju selge olema. On väga palju – liiga palju, et neid siinkohal loetlema hakata! – sellekohaseid mälestusi ja arvamusi, samuti teemakäsitlusi n-ö üldteostes – Eesti ajaloo ülevaadetes, mitmesugustes teatmikes, isegi õpikuis. On lausa sellise nimega raamat – kadunud Kalju-Olev Veskimägi „Kuidas valitseti Eesti NSV-d“. See on väga huvitav, kuid ajaloolase vaatepunktist arvukate tõsiste puuduste ja vigadega, liigselt sarkasmile ja anekdootlikkusele üles ehitatud käsitlus ning hõlmab vaid tosinat sõjajärgset aastat, otseselt hilisstalinistlikku perioodi.

On ka tõsiteaduslikke töid. Nimetama peab eelkõige kahte autorit. Kolme aasta eest õnnetult hukkunud Indrek Paavle uuris oma 2009. aastal kaitstud doktoritöös kohaliku halduse sovetiseerimist Eestis, kuid jõudis muuhulgas tegeleda ka Nõukogude õigusaktide klassifikatsiooni ja ENSV seadusandluse formaalse poolega, parteialorganisatsioonide rolliga valitsemises jne.

Olev Liivik kaitses aastal 2014 doktoritöö ENSV Ministrite Nõukogust 1940–1953. Tema sulest on teisisgi uurimusi nomenklatuurist, ENSV valitsuse rahvuslikust koosseisust jne, mis üldiselt piirduvad samuti sellesama hilisstalinistliku perioodiga. Hiljuti ilmunud teatmeteoses „Valitsused ja riigimehed“ on seda käsitlust siiski lühidalt ja rohkem mehaaniliselt kui sisuliselt laiendatud kogu nõukogude ajale.

Loetletud uurimustele on iseloomulik mingi kitsama alateema või lühema ajaperioodiga piirdumine, nende detailsem käsitlemine. Sest veel kord – üldistuste tasemel näib ju kõik niigi selge olevat. Välja on kujunenud küllaltki lihvitud narratiiv, mis enamasti kirjeldab toimunut, kuid ei selgita paljusid aspekte. Märksõnadega selgitades: parteiline juhtimine (sh otsustusõiguse koondumine EKP KK 1. sekretäri, büroo ja KK aparaadi kätte); nn demokraatlik tsentralism ehk range käsuliin ülalt alla; Moskva kontroll Eestis toimuva üle (nõukogude aja lõppedes väideti esialgu propagandistlikult ja/või ennastõigustavalt, et lausa tordiretseptide kinnitamiseni välja); selleks muuhulgas EKP KK 2. sekretäri institutsiooni, alul ka ÜK(b)P KK Eesti büroo ning kogu perioodil KGB ja selle eellaste kasutamine (kusjuures ka üks kohaliku KGB osakondi allus otse Moskvale); üleliiduliste ministeeriumite koloniaalpoliitika ja olulisemate tööstusettevõtete allutamine otse neile; vabariigi juhtkonna kontrollile mitte allutatud sõjaväebaasid koos kõigi neis toimuvate sigadustega; massimigratsioon ja venestamispoliitika; osalt nn juunikommunistidest, st algselt üldse mitte kommunistidest juhtkonna asendamine EK(b)P KK VIII pleenumi järel põhiliselt venemaaestlastega ja Karl Vaino

ajal osalt lausa venelastega, jne.

Vladimir Kõo ja Karl Vaino. Orden sulle, teened mulle

Foto: Georgi Tsvetkov / ERAF.2.2.3153

Kõik see on ju põhijoontes tõsi, kuid lähemal vaatlusel sageli vaid asjade, sündmuste ja protsesside välispind, vahel ka asjaosaliste eneseõigustused. Ehkki n-ö konkureerivat narratiivi vähemalt siinpool Peipsit ja Narva jõge olemas ei ole, jäävad üles nii – kuidas seda nüüd öeldagi – filosoofilisemat laadi küsimused kui ka puhtpraktilised vastuväited, vastupidised näited.

Esmalt see, et kusagil seadustes-määrustes kirja pandu oli Nõukogude Liidus alati tingliku loomuga, tegelikkus ei pruukinud olla ligilähedaseltki sama. Enamgi veel, see õigusaktide tinglikkus oli teada ka nende kehtestajatele endile, see oli eeldustes ja arvestustes sees. Keegi ei võtnud ju tõsiselt näiteks Nõukogude Liidu konstitutsioonides kuulutatut, mida siis rääkida alamatest aktidest. Kui olud aga 1980. aastail muutusid, omandas see *de iure* kuulutatu suure tähtsuse ka *de facto*. Sest formaalselt olid välja kuulutatud isegi põhilised inimõigused ja kodanikuvabadused, liiduvabariigi suveräänsus ja õigus liidust lahkuda jmt.

Formaalne, dokumente järgiv lähenemine võimu toimimisele ei seleta niisiis kaugeltki kõike ja viib sageli täiesti eksiteele.

See toob meid järgmise momendi juurde. Olud ju muutusidki aeg-ajalt. Nõukogude aeg Eestis polnud sugugi ühesugune algusest lõpuni, selles olid erinevad, erineva sisu ja õhkkonnaga perioodid, millega ka võim ja valitsemiskorraldus pidid kohanema. Juba osundas, et asja formaalsel küljel oli seejuures vähem tähtsust. Peamine murrang saabus juba stalinismi hukkamõistuga. Rohkem ideoloogilises plaanis jäi stalinistliku režiimi taastamise või selle mõnede komponentide taaskasutamise võimalus küll alles, kuid peamine – mitte juhuslikud ja ajutised, vaid alalised terroristlikud valitsemismeetodid ja regulaarsed kaadripuhastused – oli nüüd pöördumatult möödanikku jäänud. Juba hilisstalinistlikul perioodil oli enam-vähem taastekinud Venemaa ajaloos nii tavaline teenisaadli kiht – nomenklatuur, partei- ja nõukogude bürokraatia –, totalitarism asendus selle kihi võimuga autoritaarse valitsemiskorralduse kattevarjus. Meil siin lisandus sellele võõrriigi sõjalise okupatsiooni mõõde. Ideoloogia oli küll endiselt oluline, sest sellega õigustati nomenklatuuri võimu, kuid määravaks said nüüd poliitikakäänakutes eelkõige olud, puhtpraktilised vajadused ja mured – ning vastuolud ja konkurents tippjuhtkonnas endas nii keskuses kui "kohtadel".

Nõukogude aega võib periodiseerida õige mitut moodi, küll puhtpoliitilisest, küll majanduslikust, sotsiaalpsühholoogilisest vm vaatepunktist, sõltuvalt isegi mistahes konkreetsest hetkevajadusest. Näiteks periodiseeris Äripäev hiljuti seda ühes artikliseerias nii: sõja järel esmalt tööstuse aastakümme – seejärel põhiliselt kuuekümnendail massimigratsiooni kümnend (see jääb Eesti NSV Rahvamajandusnõukogu eksisteerimisaega ja ongi faktiliselt tõsi) – seitsmekümnendad kui plaanimajanduse kümnend (aga vabalt võiks seda ka limiitide, fondide, defitsiidi või stagnatsioonikümnendiks nimetada) – ja kaheksakümnendad perestroika aastakümme (mis peab samuti faktoloogiliselt paika, sest pere-

stroika kavandamine ja ettevalmistamine algas ammu enne Gorbatšovi, meil siin nt mitmesuguste eksperimentide korraldamise kaudu, nagu kergetööstuse osaline, järkjärguline ja õnnestunud üleviimine turumajanduslikumale alusele ning pigem ebaõnnestunud, kuid millegipärast retrospektiivis endiselt positiivselt sildestatud katse agrotööstuskompleksidega).

Öösärgid vaateaknal. Poliitikavankrit pidi vedama ka kergetööstus

Foto: Rein.Välme / Eesti Kunstimuseum 52020:26 FV 283:26

Nõukogude aja perioodid Eestis ei kattu seejuures oma alguse, lõpu ja osalt ka sisu osas samalaadsete perioodidega keskväimu tasemel ega isegi mitte teistes Balti vabariikides. Näiteks ei olnud Lätis stalinismi perioodil samasugust poliitilist puhastust kui meil VIII pleenumi näol, see tuli alles sulaajal, 1959; Leedus polnud seda aga üldse, seal jäid juunikommunistid põhimõtteliselt võimule või võimu ligi kuni oma hääbumiseni loomulikel põhjustel. Keskväimu surve, tsentraliseerituse tase, venestamispoliitika aktiivsus jne olid erinevad mitte ainult periooditi, vaid ka liidu-

vabariigiti, sõltuvalt ka kohalikest oludest, protsessidest ja sündmustest, mitte ainult Kremli suvast. Näiteks võis sõjajärgse jõulise relvastatud vastupanu ja katoliku kiriku näol legaalse opositsiooni ventiiliga Leedu juhtkond lubada endale suuremat kõikumisamplituuti Moskva suuniste suhtes kui Eesti. Isegi märksa venestatumas Lätis oli sisulist autonoomiat esialgu enam, põhjuseks eelkõige juhtkohtadel olnud isikud. Isikute rolli juurde ajaloos tulen tagasi, enne veel paar üldisemat märkust.

Post-stalinistlikus Nõukogude Liidus ja vähemal määral niisiis ka ENSV-s kehtinud ülitsentraliseeritud valitsemiskorraldust võib demokraatliku tsentralismi asemel vabalt kutsuda tsentraliseeritud anarhiaks. Tegemist oli Venemaal traditsioonilise, ka tsariajal ja tänapäeval üsna samalaadsena püsinud nähtusega. Otsustusõiguse näiline delegeerimine aina kõrgemale viis selleni, et kõrgemates võimuešelonides jagus iga üksikküsimuse üle arutamiseks ja otsustamiseks aina vähem aega ja tähelepanu. Sest teisiti pole see puhtfüüsiliselt võimalik. Kõrgem võim teostas ennast seetõttu vaid episoodiliselt, kampaanialikult või eksemplaarselt ja ignorantset, mitte alati, üleüldse ja tõhusalt. Tegelikud otsustustasandid olid ja on enamasti allpool. Juba Nikolai I märkis oma valitsusaja lõpul resigneerunult, et Venemaad valitsevad lauaülemad.

Võimuteostuse kaootilisust lisas see – ka nõukogude ajal –, et isegi valitsuse tasandil ei olnud mitte mingisugust ühtsust, ühiseid eesmärke, ei Moskvas ega Tallinnas. Ministrite nõukogud ei pidanud koonduma parlamentliku vastutuse ees, iga minister suhtles teda kureeriva ametniku või ametnikega partei keskkomitees. Siin kohapeal olid lisaks ka ametkondlikult rohkem kui üks tasand ja vastavad ministriumid: üleliiduline, liidulis-vabariiklik, vabariiklik. Tugev isiksus sai selle oma kasuks pöörata, endale eriidigusi, vabadusi ja fonde „välja rääkida“, olgu ametlikud parteilisi-riiklikud suunised ja formaalse ülemuse suhtumine milline tahes. Ministrite nõukogud ei moodustanud tervikut ka sel põhjusel, et

olid juhitamatud oma suuruse, ülepaisutatuse tõttu. ENSV "valitsuses" oli selle lõpus, Indrek Toome ministrite nõukogu esimeheks oleku aja alul, umbes 65 liiget, nagu Indrek Toome ise väljendus, võib-olla isegi rõhuga sõnal *umbes*. Seetõttu oli ka ENSV valitsuses oma juhtgrupp alul büroo, hiljem presiidiumi nime all, millele lisandusid ministrid vastavalt päevakorrale. Ouline oli selle jutu juures see, et mitte mingisugust jõulist tsentraalset juhtimist muus kui kõmisevate deklaratsioonide, kampaaniate ning valikuliste repressioonide jm hirmutamis-aktsioonide mõttes ei olnud ei ENSV-s ega Nõukogude Liidus. Pigem võiks väita, et võimu teostati nappide vahendite sageli suvalise jaotamise teel.

Oktoobriparaad Valgas 1940

Foto: ERM Fk 2810:38

See viib meid kesk võimu traditsioonilise nõrkuse juurde Venemaal, mida alati on maskeeritud despootlike julmuste ja ägeda propagandaga. Võim ei saa juba definitsioonikohaselt olla tugev, kui puudub selle legaalse rahuliku üleandmise mehhanism ning võimuvahetused on saadetud kui mitte lausa verest ja vägivallast või sisulisest riigipöördest, riigi juhtkonna ja arengusuuna vahe-

tusest, kui mitte otsekohe, siis peatselt selle järel. Nii on see Venemaal alati olnud, pea ühegi erandita viimase poole tuhande aasta jooksul. Nii oli ka nõukogude ajal ja nii on praegu. Kas ei järgnenud sealsele viimasele võimuvahetusele, Jeltsini taandumisele samuti võimu ümberjagamine, varasema leebe autoritaarsuse asendumine Putini märksa karmima režiimi ja uute inimestega, saadetuna valikulistest repressioonidest? Isegi väikest võidukat sõda oli vaja – teist Tšetšeeni sõda pean silmas, mitte Gruusia, Ukraina või Süüria oma. Ja kas keegi teab, kuidas selgitatakse Putini järeltulija?

Jeltsin ja Putin ei sobi siiski päriselt võrdluseks, sest Venemaa pole Nõukogude Liit. Venemaa kasutab küll taas avalikult imperiaalseid sümboleid ja retoorikat, kuid nüüd ehitatakse seal mistahes nimetustele ja siltidele vaatamata varasema paljurahvuselise ja konglomeraatse, ka kohalikele eliitidele lisaks piitsale präänikut pakkunud impeeriumi asemel sisuliselt unitaarset rahvusriiki. Eelmisel kahel korral, kui seda üritati (pean silmas venestusperioode tsaariaja ja nõukogude aja lõpus), järgnes peagi impeeriumi lagunemine, sest impeeriumid ei saa juba puhtpõhimõtteliselt olla rahvusriigid. Nüüdne katse toimub siiski märksa homogeensemal etnilisel põhjal.

Samas, just ENSV sobiks vastupidiseks näiteks, sest siin toimusid juhtkonnavahetused aastatel 1950, 1978 ja 1988, ja need olid kõik Moskva dikteerimisel. Esimesel juhul kasutas Ivan Kabin küll oskuslikult ära Andrei Ždanovi surmale 1948 järgnenud "Leninigradi süüasja" järellainetust siin, kunagi osalt Ždanovi poolt välja valitud ja nüüd võimutipus oma protežeerija kaotanud juhtkonnanaga Eestis, Nikolai Karotamme vaenulikke suhteid paari ÜK(b)P KK Poliitbüroo liikmega ning mõne pürgija üliagarust, et võim enda kätte haarata, seejärel aga vabanes kiiresti ka oma liiga innukatest trügijatest toetajatest, mis võimaldas tal järgmised. Moskvast toimunud võimu- ja suunavahetused üle elada. Ent määrav oli siiski Moskva soov siin puhastus läbi viia. Käbinil

õnnestus jääda võimule ligi kolmeks aastakümneks, mille vältel ta ise muutuvate oludega pidevalt kohanes, evolutsioneerus ägedast stalinistist mõõdukaks rahvuskommunistiks. Kuni enam ei suutnud Moskva muutuvate nõudmistega piisavalt kohaneda.

Teisel juhul seisneski asi võib-olla – Olev Liiviku oletusel – rohkem selles, et Käbin oli ajale jalgu jäänud, muutunud segavaks või tüütuks siinse nomenklatuuri ülakihile, kuni paarisajale isikule, kelle ametisemääramine nõudis Moskva kooskõlastust. Ja Kreml kasutas selle rahulolematuse või ükskõiksuse omades huvides ära, vahetas liiga isepäise Käbini kuuleka tehnokraadi Karl Vaino vastu. Sageli on väidetud, et Käbin nägi oma järglasena Vaino Väljast, kuid sellega oli, nagu oli – Käbin võis erinevates seltskondades rääkida mida tahes, kuid tema ego oli nii suur, et võimalik on ka täiesti vastupidine tõlgendus: et mingisuguse enda järeltulija tegelik edasiasitamine oli tema puhul enam vähem välistatud. Et tema Karl Vainot ja tole killamehi ei sallinud, ja vastupidi, ja miks, see on isejutt. Just selleks ei sallinudki. Kümme aastat hiljem oli ajale selgelt jalgu jäänud juba Karl Vaino, kuid võimuvahetus toimus siiski Moskva diktaadi järgi. Vaino Väljas sai Eestis kadunud poja või lausa messia vastuvõtu osaliseks, kuid polnud ju kohaliku juhtkonna oma valik.

Kuid see kohalik juhtkond, milles justkui oleks pidanud elama nõukogude võimu rohkem kui nelja aastakümne vaim ja järjepidevus, keda oli võõrvõimu poolt justkui hoolega valitud ja sõelutud, osutus võimaluse kerkides oma enamuses lojaalseks mitte kesk võimu, vaid oma maa ja rahva suhtes. Juba ainuüksi see asjaolu väärab minu jutu alguses kirjeldatud narratiivi. Ja ka mitte mingisugust ühtset ENSV aega muus kui nimetuse, sildi ja võõrvõimu fakti mõttes pole olemas olnud. Kuid see vihjatud isikute- ja isikutegruppide omavaheliste suhete ajalugu kesk võimu ponnistuste taustal alles ootab uurimist. On hetkel alles ja osaliselt memuaristika faasis.

Kullamaa valla Maidla kolhoosi punavor „Esimene vili riigile!“ (1950)

Foto: Eesti Põllumajandusmuuseum

Leivasaba Jõhvi Leivatehase juures (1980ndate II pool)

Foto: Jaak Eelmets / ERM Fk 2971:4577

Orissaare mudilaste maimarss

Foto: Orissaare Ajaloo Toimikond

Saarlased suurel maal Balti ketis

Foto: E. Raun / Saaremaa Muuseum

Ülemnõukogu sisehoovi murdnud Lössenko mängib Leninit (15.05.1991)

Foto: Tiit Veermäe / EFA.204.0.254730

ÄRGU OLGU NEIL SIIA ENAM IIALGI ASJA!

Foto: Heidi Maasikmets / ERR 00017931

Tõnu Anton

EV Ülemnõukogu liige, Põhiseaduse Assamblee juhataja

KOLM EESTILE MÄÄRAVA TÄHTSUSEGA RIIGIMEEST

Alliksaare hästituntud luuletuses on read „Ei ole mõttetult elatud aegu. Mõte ei pruugigi selguda praegu. Vähemat, rohkemat olla ei võinuks.“

Minu arvates on filosoofist luuletaja leidnud nõksu, kuidas jõuda minevikust tulevikku mõistlikult. Aja kulgemise ja selle tunnetamise mõistmiseks on Alliksaare luuleread sama head kui paksuks kirjutatud monograafiad.

1940. aasta suvel alanud võitlust okupatsioonivõimuga tuleks enamasti tunnustada kui võitlust Eesti iseseisvuse taastamiseks. Polnud ju esmatähtis Nõukogude Liidule kahju teha, kätte maksta,

vaid hoida alles lootus ja võimalus iseseisvast Eestist. Alates 1940. aastast on tegusid, sündmusi ja kangelasi, mida ja keda me peaksime tundma. Täieliku ja imelise võiduga kroonitud iseseisvusvõitluse mittetundmine on rahvustunnete näljutamine. Nii kaoks meil ja tulevastel põlvedel võimalus saada jõudu oma rahva suurimast edust.

Kas Gorbatšovi peale saab loota? (november 1987 Tallinnas)

Foto: ERAF.2.2.3806.1

Otsustavad sündmused algasid 1980ndate lõpus. 1987. aasta märksõnad on: fosforiidisõda, loomeliitude ühispleenum, Hirvepargi rahvakoosolek, muinsuskaitse liikumine, ettepanek Eesti isemajandamisele üleminekuks, Võru meeleavaldus. 1988. aastal Rahvarinne, ERSP, muinsuskaitsepäevad, juunikuu öölaulupeod. Selgelt oli tunda, et suured muutused on õhus, et midagi peab juhtuma. Veel polnud selge, kas ees ootab vabanemine või repressioonid.

Sellises olukorras asendati Gorbatšovi initsiatiivil Karl Vaino Vaino Väljasega. 17. juunil oli Lauluväljakul sinimustvalgete lipude all 150 tuhat inimest. Saadeti delegaate Moskvasse partei-

konverentsile, tervitati ja avaldati toetust Väljasele, kelle eesti-meelsus andis lootust, et ees on vabanemine, mitte repressioonid. Mõne ööpäevaga jõudis rahvas sellise eneseteadvuse ja väarikuseni, milleta poleks iseseisvumine olnud võimalik.

Samal ajal otsustati Moskvas muuta NSV Liidu konstitutsiooni selliselt, et võtta liiduvabariikidelt igasugune õigus iseotsustamisele. Tean, et Arnold Rüütel ja Ülemnõukogu Presiidiumi mitmed töötajad mõistsid, et pärast konstitutsiooni muutmist oleks Eesti taasiseseisvumise lootus kadunud. Nõukogude Liidu ja liiduvabariikide konstitutsioonides küll kinnitati, et liiduvabariigid on suveräänsed ja võivad vabalt liidust välja astuda, kuigi tegelik olukord oli hoopis midagi muud. Ometi pakkusid need kahepalgelised konstitutsioonisätted kõige selgemat võimalust ja kõige kõvemat kaitset. Nende sätete konstitutsioonist kõrvaldamine olnuks võrdne lootuste purunemisega.

Oktoobris-novembris andsid 860 tuhat Eesti inimest allkirja konstitutsiooni muutmise vastu. Vaino Väljas avaldas selget toetust rahva nõudmistele – Eesti peab saama suveräänseks rahvusriigiks, kus riigikeel on eesti keel. Arnold Rüütli eestvedamisel valmistasid töögrupid Kadriorus Ülemnõukogu erakorraliseks istungjärguks erakordse sõnumiga eelnõusid. Üldtuntud on suveräänsusdeklaratsioon. Vähem tähelepanu on saanud samale istungjärgule esitatud teised eelnõud: otsus NSV Liidu konstitutsiooni muutmise vastu, Eesti konstitutsiooni muutmine ja resolutsioon liidulepingust. Nelja nimetatud akti tuleks vaadata koos ja miks mitte koondpealkirjaga suveräänsusdeklaratsioon.

Otsuses NSV Liidu konstitutsiooni muutmise vastu märgiti, et poliitilise süsteemi reform on võimalik „ainult radikaalse demokratiseerimise teel, liiduvabariikide suveräänsuse olulise suurendamisega“. Seega polnud otsuse kohaselt eesmärgiks Nõukogude Liidu lõhkumine või Eesti väljaastumine. Otsuses tehti ettepanek, et NSV Liidu konstitutsiooni muutmine võib toimuda vaid kõigi liiduvabariikide heakskiidul. Pole kahtlust, et enneolematu vastasseis ja ettepaneku põhimõttelisus pidi Moskva siduma keeruliste probleemidega, andma Eestile aega ja uusi võimalusi.

Seaduses Eesti konstitutsiooni muutmiseks sätestati, et Nõukogude Liidu seadused jõustuvad Eesti territooriumil pärast nende registreerimist. Seejuures anti Ülemnõukogule õigus peatada või määrata kindlaks ükskõik millise Nõukogude Liidu normatiivse akti rakendamise ulatus, kui selle aktiga rikutakse Eesti NSV suveräänsust või on reguleeritud küsimusi, mis Eesti konstitutsiooni kohaselt on Eesti võimkonnas või ei arvestata Eesti iseärasusi. Deklaratsioonis seletati suveräänsust kui Eesti terviklikku ja jagamatut võimutäiust oma territooriumil. Seega tunnistas Eesti liidusuhteid vaid niivõrd, kuivõrd need on Eesti rahvusriiklusega kooskõlas. Selline hulljulge samm oli riskantne riigiõiguslik avang määramaks Eesti kohta uuenenud NSV Liidus. Resolutsioon liidulepingust vaid kinnitab sellist järeldust.

Rahvas ütleb oma kindla sõna (16. november 1988)

Foto: Arnold Riiutli isiklik kogu

16. novembri suveräänsusotsuseid on rünnatud väitega, et need seadsid eesmärgiks põlistada Eesti kuulumine Nõukogude Liitu. Selline etteheide ei arvesta, et iseseisvuse poole liikumise oli võimalik vaid samm-sammult ja iga uut positsiooni kindlustades. N-õ eelsalk varjas lõppeesmärke ja püüdis võimalikult kaua otsida tuge „perestroikast“. Novembris 1988 polnud veel üldsegi

selge, millised võimalused iseseisvumiseks avanevad ja kas Eesti riikliku iseseisvuse taastamine on lähiaastatel üldse võimalik. Liidulepingu väljatöötamise ettepanek esitati iseseisvuse saavutamise võimaluse säilitamiseks, mitte vastupidi. Lahkuda oli võimalik ainult muutunud NSV Liidust. Igati püüti vältida seda, et Moskva kasutab jõudu ja lõpetab igasuguse liikumise iseseisvuse poole. Ja taas alliksaarelikult: vähemat, rohkemat olla ei võinuks.

Kuni 16. novembrini oli reaalne võim parteiorganite käes. Seejärel said erakorralise istungjärgu suveräänsusotsused sündida vaid partei eestimeelse, piisavalt tugeva osa heakskiidul. Toeks Arnold Rüütli eestvedamisele pidi Vaino Väljas suveräänsusotsuste vastuvõtmiseks veenma saadikuid nende otsuste vastavuses rahva põhjendatud nõudmistele ja partei poliitikale. Istungjärgu erandliku juhatajana ja hääletamisel kõigile arusaadava eeskujuga tagas Vaino Väljas võimatuna näiva ülesande täitmise. See oli imeline hetk, mis viis rahva enneolematu ülevuse seisundisse. Paljudel olid pisarad silmis, sooviti üksteisele, ka võõrastele õnne. Enamus tajus äsjaseid otsuseid Nõukogude Liidust lahku löömisena, Eesti iseseisvuse taastamise algusena. Kauaõpitud kunst lugeda ridade vahelt andis selguse, mis toimub.

Vaino Väljas oli neil hetkedel küll rahvuskangelane, kuid küllap ta mõistis, et tema ise ja Eesti on globaalse ulatusega orkaani võimuses. Et pöördelised otsused ja rahva tahe, arusaam olukorrast viivad NSV Liidu lagunemiseni või repressioonideni. Moskva otsus alustada repressioonidega toonuks lisaks kannatustele ja võimalikele ohvritele kaasa ka igasuguse iseotsustamisõiguse kaotamise. Ülemnõukogu istungjärk oli pöördeline sündmus ka lõhenevale parteile. Võim läks märkamatu, ühe päevaga üle Ülemnõukogule ja Arnold Rüütlile.

Rahva tahte, rahvuslike huvide ja ajaloolise võimaluse mõistmine; täielik, selge ja avalik toetus rahvale; isiklik panus iseseisvusliikumisse; partei ja isikliku võimu vastutustundlik loovutamine – need on teod, mis loevad, mis teevad Vaino Väljasest mõjuka riigimehe.

16. novembri tippetk. Väljas näitab Ülemnõukogule eeskju (1988)

Foto: Tiit Veermäe / EFA.204.0.151189

Hoolimata Moskva vastusammudest jätkas Eesti eesotsas Arnold Rüütliga liikumist riikliku iseseisvuse kursil. 12. novembril 1989 tunnistas Ülemnõukogu, et 1940. aastal Eesti okupeeriti, et Eesti astumine NSV Liitu oli õigustühine. Veebruaris 1990 toimusid Eesti Kongressi valimised ja märtsis I istungjärg, kus otsustati, et Eesti tuleb taastada õigusliku järjepidevuse alusel. Nädal hiljem valiti Ülemnõukogu viimane koosseis, kus selge ülekaalu said iseseisvusmeelsed. Mõned nädalad hiljem pakkus Gorbatšov Eestile eristaatust uuenenud NSV Liidus, kuid 18. detsembril teatas Arnold Rüütel Moskvas Rahvasaadikute Kongressil, et ei kirjuta liidulepingule alla. Sellega algas iseseisvusvõitluse viimane, kõige raskem osa.

Jaanuaris 1991 tuli Lätil ja Leedul taluda Moskva relvastatud

aktsioone, oli hukkunuid. Tänu Rüütlike ja Vene NFSV Ülemnõukogu esimehele Boriss Jeltsinile õnnestus Eestil selles vägivallalaines sõjalise jõu kasutamist ja hukkunuid vältida. Jeltsin suutis resoluutse tegutsemisega peatada Eesti, Läti ja Leedu iseseisvusmeelsete juhtide võimult kõrvaldamise. 19. augusti riigipööre Moskvast tõi maanteedele ja Tallinna soomusmasinad. 20. augustil sai Ülemnõukogu siiski vabalt koguneda ja alustada tööd. Arnold Rüütel ja valdav osa Ülemnõukogu liikmetest mõistsid, et Ülemnõukogu tegevuse lõpetamise reaalse ohu tõttu tuleb välja kuulutada Eesti riiklik iseseisvus. Kiirkorras peeti läbirääkimisi Eesti Kongressi esindajatega, et saada üle suurematest erimeelsustest. Lahendus leiti napolisõnalisel otsusel Eesti riiklikust iseseisvusest: kinnitada Eesti riiklikku iseseisvust; taotleda diplomaatiliste suhete taastamist; moodustada Ülemnõukogu ja Eesti Kongressi delegaatidest põhiseaduse väljatöötamiseks assamblee; viia uue põhiseaduse järgi parlamendivalimised läbi 1992. aasta jooksul.

Iseseisvusotsuse sellise sisuga ei suutnud leppida mitmed poliiti-

Andrus Öövel, Toomas Kork, Edgar Savisaar äreval ajal (1990)

Foto: Albert Truuväärt / EFA.204.0.258987

kud, sealhulgas ka Edgar Savisaar. Kokkulepe Eesti Kongressi ja Ülemnõukogu vahel nõudis mõlemalt poolelt põhimõttelisi järeleandmisi. Moskva sõjaline oht ja vajadus lahendada liigteravad sisevastuolud olid erimeelsustest kaalukamad. Hoolimata Savisaare leppimatusest iseseisvusotsuse sisuga, oli ta üks Eesti mõjukamatest riigimeestest. Just tema suutis luua üle-Eestilise rahvast ühendava organisatsiooni, millela on väga raske ette kujutada võidukat teed 20. augustini. Millela ei saanuks toimuda iseseisvusliikumise tähtsaimad massiüritused, sh ülemaailmset tähelepanu pälvinud Balti kett. Just Savisaar suutis tänu oma uskumatule töökusele, analüüsivõimele, suurele eneseusaldusele ja sihikindlusele püstitada nii Rahvarinde kui ka valitsuse juhina eesmärgid ja tagada nende saavutamise.

Boriss Jeltsin ja Arnold Rüütel Toompeal (13. jaanuar 1991)

Foto: Tiit Veermäe / EFA.204.0.260813

Iseseisvusotsuse vastuvõtmine ei toonud iseenesest Eestit maailma riikide kaardile. Karmis tegelikkuses oli vaja Venemaa aktsepti. Arnold Rüütel suutis selle saada.

Jeltsin tunnustas 24. augusti seadlusega Eesti riiklikku iseseisvust

ja kutsus maailma riike üles tegema sama. Pean seda akti poliitilise tähenduse mõttes võrreldavaks Tartu rahuga. Boriss Jeltsin aitas seega Eestit kolmel korral: 13. jaanuaril Tallinnas, Moskva riigipöörde nurjamisega ja 24. augustil.

Arnold Rüütli teeb Eesti suureks riigimeheks kõigutamatu, järjekindel töö täieliku, ohvriteta võidu saavutamiseks. See võit on samavõrra magus kui 1940. aasta kaotus on kibe. Tasakaalukus, rahumeelsus ja lõputu kannatlikkus veenmaks liikuma edasi samm-sammult aitas rahval võita kõige uhkemat võimalikul viisil.

Vähemat, rohkemat olla ei võinuks.

Täname Teid, president Arnold Rüütel Eesti imelise võidu eest! Soovin Teile ja proua Rüütlile rõõmu, tervist ja hulganisti helgeid päevi!

Ahitektuurinäitus 1979. Bruno Saul ja Mart Port, peatage Lasnamäe!

Foto: Elmar Köster / EFA.349.0.111232

Arno Almann

Sotsiaalteadlane, PhD, EBS rektor

KOLME RIIGI SÕNUM MAAILMALE SAI KUULDAVAMAKS

Sissejuhatuseks soovin avaldada tunnustust ja tänu kõigile neile, kes ajalookonverentsil esinesid ja oma mõtted selle kogumiku kaante vahele toimetasid. Eriline tänu kuulub aga konverentsi eestvedajatele Lehte Hainsalule ja Rein Järlikule, kelle tahe ja sihikindel tegutsemine võimaldab kogumiku lugejatel koos autoritega tagasi vaadata aega, mis on möödunud, meenutada sündmusi, mis on toimunud, ja hinnata tegusid, mis on tehtud.

Ajalugu on tagasivaade ja möödunu jõuab meieni kas kirjapandud ajaloona või meie mälus säilinud ajaloona. Samas võib kirjutatud ajalukku jääda valgeid laike, ning pahatihti võib kirjutatud ajalugu

ka ümber ja üle kirjutada. Samuti pole inimese mälu kuigi kindel ajalooallikas, sest mälu ajas tuhmub ja sündmuste voolu võivad tekkida augud. Ja nii juhtub sageli, et kirjutatud ajaloo valgeid laiike või mälus tekkinud auke täidavad müüdid, ja mida pikem aeg meid sündmustest lahutab, seda iseseisvamat elu need müüdid elama hakkavad. See on ajaloo ilu, kuna müütides kujutame sündmusi just sellistena, nagu soovime neid näha, ja võime end paigutada kas sündmuste keskmesse või tagaridades vaatlejaks. Kui ajaloo uurijatel õnnestub kirjutatud ajaloo valgeid laiike täita või mälus kustunud sündmusi taastada, liiguksime ajaloolisele tõele lähemale. Paradoks on selles, et see kõik toimub ajaloo ilu arvel – tõde saab suuremaks, kuid ilu jääb vähemaks.

Ajaloo ilu hoidmise nimel on põhjust küsida, kas valgeid laiike ongi vaja täita ja neid katvaid müüte lõhkuda? Kindlasti ei ole sellele küsimusele ühest vastust. Kui me aga soovime, et ajalugu teeniks ka tänapäeva, siis tasuks esmalt hinnata, kui tugeva signaali vaadeldav ajaloosündmus meile tänasesse päeva saadab.

Pea kuu aega tagasi viibisid USAs kolme Balti riigi presidendid, kes kohtusid ka Donald Trumpiga ning allkirjastasid ühiselt deklaratsiooni Eesti, Läti ja Leedu iseseisvumisest saja aasta möödumise ja riikidevahelise partnerluse uuendamise puhul. See meie jaoks oluline sündmus pälvis meedias küll vähest tähelepanu, kuid omab rahvusvahelises poliitikas suurt kaalu ja sisaldab olulise sõnumi rahvusvahelisele kogukonnale. Kahtlen, kas see sündmus oleks ületanud uudisekännise, kui Leedu, Läti ja Eesti presidendid oleksid kohtunud Valges majas USA presidendiga eraldi ja iseseisvalt.

Selle kohtumise taustal tahangi ma oma käsitluses liikuda tagasi kakskümmend kaheksa aastat ja tuua teieni mõned killud Balti Riikide Nõukogu tegevusest aastatel 1990–1992.

President Arnold Rüütli mitmetes esinemistes kordub mõte, et „[---] väikeriik võib panustada suurde poliitikasse juhul, kui ta teeb koostööd nendega, kellega tal on ühiseid väärtusi“.

Pidulik allkirjastamise hetk (12.05.1990)

Foto: Daniel Märtmaa isiklik kogu

Balti Riikide Nõukogu asutamine on üks näide sellest, kuidas väikeriigid võivad anda oma panuse suurde poliitikasse, sest toona liitsid meid samad eesmärgid, huvid ja väärtused. Tõsi – aastatega on meie riikide eesmärgid teisenenud, huvid sageli lahknenud, kuid jagame ühiseid põhiväärtusi. Just see ühine väärtusmõõde peaks meie riigi juhte ja poliitikakujundajaid sagedamini kokku tooma, ja mitte ainult USAs, vaid alati, kui arutatakse Euroopa Liidu tulevikku ja tehakse otsuseid, mis puudutavad kasvõi regionaalset majandusintegratsiooni kui uueneva ja tuleviku Euroopa alust.

Euroopa Liidu tulevikuvaate ühisel sisustamisel ja selle esitamisel peaks Balti Riikide Nõukogu aastate taha ulatuv tegevus kogemuslikku väärtust pakkuma.

Balti riikide toonased juhid Arnold Rüütel, Anatolijs Gorbonovs ja Vytautas Landsbergis asutasid Balti Riikide Nõukogu Tallinnas 12. mail 1990 aastal. Tahan siinkohal väita, et see akt oli tänase konverentsi peategelase Arnold Rüütli ja tema toonase Kadrioru meeskonna initsiatiiv ja teostus. Balti Riikide Nõukogu edasist

tegevust järgnevatel aastatel toitis kollektiivne mõistus ja kandis vastastikku toetav, erimeelsusi austav ja tolereeriv koostöö.

Ajaloosündmus saab mõistetavaks kui me vaatleme seda taustsüsteemis. Eesti suveräänsusdeklaratsiooni vastuvõtmisest 16. novembril 1988 oli möödunud siis pea poolteist aastat. Leedus ja Lätis oli sarnased deklaratsioonid vastu võetud vastavalt 18. mail 1989 ja 28. juunil 1989. Eesti NSV Ülemnõukogu oli andnud 12. novembril ajaloolis-õigusliku hinnangu 1940. aasta sündmustele ja kuulutanud toonased õigusaktid tühisteks. Antud akt on oluline seetõttu, et sellega määrati Eesti iseseisvuse taastamise tee õigusliku järjepidevuse alusel. 24. detsembril 1989 aastal oli NSVL rahvasaadikute kongress andnud hinnangu MRP-le. 2. veebruaril oli Eesti kõigi tasemete rahvasaadikute täiskogu deklareerinud Eesti iseseisvuse taastamist õigusliku järjepidevuse alusel, mis oli selge sõnum nendele, kes märtsis valisid Eesti uut ülemnõukogu, ja ka nendele, kes taotlesid kohta valitavas ülemnõukogus. 23. veebruaril võttis volitusi peatselt maha paneva ülemnõukogu presiidium vastu otsuse „Ettevalmistusest riiklikuks iseseisvumiseks“, milles muuhulgas taotleti läbirääkimise alustamist Nõukogude Liiduga, pöörduti Saksamaa taasühendamise rahvusvahelise nõupidamise poole ettepanekuga lugeda Eesti nõupidamisest osavõtjate hulka ning taotleti ka osavõttu Euroopa Julgeoleku ja Koostöö nõupidamisest iseseisva riigina. Kõigi nende sõnumite üleandmiseks ja järjepidevateks arenguteks oli poliitiline õhustik väga pingeline. 24. veebruaril olid alanud Eesti Kongressi valimised ja Kongressi esimene istungjärk peeti 11. märtsil. Nädal hiljem toimusid ülemnõukogu valimised, ja ainult päev pärast esimesele istungjärgule kogunemist, 30. märtsil, võttis Eesti NSV Ülemnõukogu vastu otsuse Eesti riiklikust staatusest.

Seega oli antud start kahe Eesti ajaloos olulist rolli mänginud esinduskogu võidujooksule, mille alguses polnud veel päris selge, kuhu joostakse, kuid oluline oli, et teisest kiiremini joostakse.

Põhijoontes sarnane olukord (teatud erisustega küll) valitses ka Leedus ja Lätis. Leedulased üllatasid ennast ja naabreid sellega,

et deklareerisid ennast 11. märtsist alates iseseisvaks riigiks ning tegid sellega „kingituse“ Gorbatšovile, kes päev hiljem, s.o 12. märtsil, valiti Nõukogude Liidu presidendiks. Oma uut staatust määratles Läti 4. mail 1990. aastal sarnaselt Eestiga, kes vormistas selle neli päeva hiljem.

Raskel ajal on sõprus eriti väärtuslik

Foto: Daniel Märtnmaa isiklik kogu

Balti riikide sündmused andsid uut hoogu Nõukogude Liidu lagunemisele, mille algust oli kuulutanud Eesti suveräänsusdeklaratsiooni vastuvõtmine 16. novembril 1988. On oluline märkida, et meie tänased sõbrad ja liitlased olid toona Gorbatšovi poolel. Mõistetav oli nende mure mitte niivõrd Nõukogude Liidu tuleviku pärast, vaid enda tuleviku ebamäärasuse pärast, et kui suur

tuumariik peaks juhtumisi suure pauguga laiali lendama. President Bush tunnistas otse, et tal on Leedust kahju, kuid tema valik on Gorbatšov. Ameerika Ühendriikide senaatoritel, kes külastasid sellel ajal Eestit, polnud samuti midagi julgustavat meile öelda. Vastupidi – meid noomiti ja hoiatati tõsiselt, et me ei kiigutaks Gorbatšovi uutmispoliitika paati. Raske öelda, kas see oli nende kindel lootus või naiivsus, kui nad uskusid, et Nõukogude Liidust saab peatselt demokraatlik riik, kust soovijad saavad lahkuda nagu härrasmeeste klubist. Tuge polnud loota ka meie põhjanaabitelt. Meenub president Koivisto murelik ilme, kui me temalt meie iseseisvumise taotlustele toetust küsisime, ja pettumushetk, kui me seda ei saanud. Tõdegem, et selline ebamäärasus ja ettevaatlikkus isegi suurriikide poolt saatis meie iseseisvuspüüdlusi kuni Eesti riikliku iseseisvuse taastamiseni augustis 1991 ja selle tunnustamiseni Venemaa poolt 24. augustil 1991. See kinnitas ajaloos tuntud tõde, et väikeriikide saatus on peenraha suurriikide poliitikas.

Samas lisas iga järgnev päev kinnitust, et Gorbatšovi uutmispoliitika on ummikus ja jõud tema ümber sunnivad teda alustama tagurpidisõitu. Autojuhid teavad, et sõidu õppimisel on tagurpidi sõit üks keerulisemaid harjutusi. Väga halvasti tuleb see välja aga neil, kes tavasõitu ei valda ja isegi teed ei tunne. Gorbatšovi sunniti alustama taganemist 3. aprillil 1990, kui lajatati lauale kaks NSV Liidu seadust. Esmalt „Liiduvabariigi NSV Liidust väljastumisega seotud küsimuste lahendamise korrast“ ja samal päeval „Erakorralise seisukorra õigusrežiimist“. Polnud ju vaja suurt tarkust mõistmiseks, et nende seaduste vastuvõtmise ajendiks olid Baltikumi sündmused. See oli tõsine ohumärk, sest polnud teada, mis sellele veel järgneb ning kui tõene võib olla see, et vägivaldale rajatud riik pingeid täis õhustikus pöörab kirja pandud seadusesätteid ka täitmisele.

Selles olukorras oli äärmiselt oluline, et Balti riigid, kes olid veduriks Nõukogude Liidu lammutamisel, tegutseksid edaspidi koos ja saadaksid oma sõnumeid välja ühiselt. Nagu eelpool öeldud, käidi Balti riikide koostöö formaat välja Tallinnas. Üllatavalt kiiresti saadi selleks nõusolek esmalt Lätilt ja seejärel Leedult. Koostöö formaalseks aluseks valiti 1934. aastal Genfis

sõlmitud Balti riikide üksmeele ja koostöö leping, mis ajaloolise tõe huvides tollal küll hästi ei toiminud, kuid uutes oludes oli sobiv ja kergesti Selles olukorras oli äärmiselt oluline, et Balti riigid, kes olid veduriks Nõukogude Liidu lammutamisel, tegutsesid koos ja taastatav.

Vastavasisuline deklaratsioon antud koostöölepingu renoveerimisest ja uutes oludes sobiva koostöövormi leidmisest, kirjutati alla Tallinnas 12. mail 1990. aastal.

Tuleb tunnistada, et Balti Riikide Nõukogu, kuhu kuulusid ülemnõukogude esimehed, alustas oma tegevust väga jõuliselt ja oli kogu tegutsemisaja vältel ülimalt operatiivne, produktiivne ja tema sõnumid olid selged ja lakoonilised.

Nii näiteks juba esimesel istungil 12. mail 1990 võeti vastu Balti Riikide Nõukogu ühisavaldus Euroopa Julgeoleku ja Koostöö nõupidamisest osavõtu kohta ja saadeti kiri Gorbatšovile ja Bushile.

Ajavahemikul 12.05.90 – 5.12.92 võeti Balti Riikide Nõukogu poolt vastu 96 dokumenti. Vytautas Lansbergis on need koonandanud, toimetanud ja Vilniuses 1996. aastal välja andnud kogumikus „*Together. Council of the Baltic States. 1990–1992. Documents*“. Eestis on mõned nendest dokumentidest avaldatud Riigi Teatajas ning enamus on käesoleva ettekande autori isiklikus arhiivis ja ootavad selle ajalooajaloo uurijaid.

Tänase ettekande maht ei võimalda kõiki neid akte põhjalikult käsitleda. Tooksin esile nende otsuste, pöördumiste, deklaratsioonide ja erinevatele isikutele ning institutsioonidele saadetud kirjade olulisemad sõnumid, mis võiksid teenida Balti riikide koostöö ühishuvisid ka tänasel päeval.

Balti Riikide Nõukogu kõiki dokumente läbivateks sõnumiteks oli see, et Balti riigid tegutsevad koos, neil on ühine ja vääramatu huvi taastada oma riikide iseseisvus ja vajadusel seda ka jõuga kaitsta. Teiseks pidas Balti Riikide Nõukogu oluliseks otsida ja leida liitlasi ja seda mitte ainult omakasu huvides, vaid ka partnereid vajadusel toetades.

Tooksin siin välja Balti Riikide Nõukogu kohtumise B. Jeltsiniga 27. juulil 1990. Meenutagem, et Venemaa oli siis vaid 10 päeva tagasi, s.o 12. juulil vastu võtnud oma suveräänsusdeklaratsiooni, mis toona veel toimivat Nõukogude Liidu keskväimu tugevasti raputas ja oli üheksale liiduvabariigile, kes taoliste otsusteni polnud veel jõudnud, väga selgeks märguandeks tegutseda. Balti Riikide Nõukogu ja Venemaa presidendi kohtumise avalduses märgiti, et algavad kahepoolsed läbirääkimised poliitilistes, õiguslikes, majanduslikes ja tehnilistes küsimustes, ning pooled ei esita läbirääkimistel eeltingimusi. See tähendas, et Nõukogude Liiduga läbirääkimised asendatakse Venemaaga peetavate läbirääkimistega ning lauale võib asetada kõik poolte poolt vajalikuks peetavad teemad.

19. oktoobril 1990 toimus Tallinnas Balti Riikide Nõukogu ja Põhjamaade Nõukogu ühine istung. Põhjamaade hoiak Balti riikide püüdluste suhtes oli sellel istungil äärmiselt ettevaatlik ja toetus aimatav vaid fantaasiat appi võttes. Ühisistungi lõppedes tegi aga Balti Riikide Nõukogu omalt poolt julge avalduse, milles avaldatakse toetust kõikidele riikidele, kes ei olnud tunnustanud Balti riikide okupeerimist ja iseseisvuse likvideerimist 1940. aastal. See tekitas mõningase paanika mitme Põhjamaa riigi esindajas, kes juhtumisi sellel päeval Tallinnas olid.

Balti Riikide Nõukogu pidas vajalikuks kaasa rääkida ka suures poliitikas. 5. septembril 1990 tehtud avalduses „Saksa probleemi eelseisva välispoliitilise reguleerimise ja Helsinki protsessi arengu puhul“ märgitakse, et Saksamaa taastamine on lõplik samm Teise maailmasõja tagajärgede likvideerimisel, ja toonitatakse, et Nõukogude Liidul pole selles protsessis õigust Balti riikide nimel rääkida. 1. detsembri 1990. aasta avalduses taunitakse Nõukogude Liidu ärvardusi ja nõutakse resoluutselt Nõukogude Liidu vägede väljaviimist Balti riikidest. 5. oktoobril 1991 teeb Balti Riikide Nõukogu avalduse tuumarelva leviku piiramise lepinguga ühinemise kohta, avaldades sellega veelkordset survet Nõukogude Liidu vägede väljaviimiseks Balti riikidest.

Täna on keeruline hinnata, kui suurt rolli mängis Balti Riikide Nõukogu NSV Liidu lagunemise protsessis. Ühes võib olla aga

kindel – Balti riikide ühine ja sihikindel tegutsemine aitas murendada müüti vägivallale rajatud impeeriumi demokratiseerimisest, testis usaldust ja ausust riikidevahelistes suhetes, näitas, et ka väikeriigid oskavad rääkida ja peavadki kaasa rääkima suures poliitikas, ning tõestas väärtustele rajatud riikidevahelise koostöö mõjusust, tõhusust ja tulemuslikkust.

Ajaloosündmuste kirjelduste ja kronoloogia kõrvale tuleb lavale tuua vähemalt sündmuse peategelased. Balti Riikide Nõukogu ajaloos olid peategelased Arnold Rüütel, Anatolijis Gorbunovs ja Vytautas Landsbergis. Kuna mul oli võimalus ja õnn osa võtta peaaegu kõikidest Balti Riikide Nõukogu istungitest, siis arvan, et võin omalt poolt ka peategelasi iseloomustada. Balti Riikide Nõukogu istungitel energiline ideede genereerija ning Balti ühtsuse kirglik toetaja oli Vytautas Landsbergis. Samas oli tavaline, et ta oma mõtteid mõnikord lõputult ümber formuleeris, parandas, asendas, tõlkeid vaidlustas jne. Istungite vaheajal armastas ta mängida klaverit, kuid paraku polnud nõukogu istungist osavõtjad tema talendi kõige suuremad austajad ning Gorbunovs hoolitses hiljem selle eest, et ruumidest, kus nõukogu istungit peeti, oli klaver ära viidud. Anatolijis Gorbunovs oli meisterlik istungite juhataja. Oli nauditav vaadata, kuidas ta valdas ja järgis kokkulepitud protseduure, pakkus kompromisse ega lubanud kellegi domineerida. Tema juhtimisel kujundati asjalik ja tõine õhkkond aruteludeks. Arnold Rüütel kui koostööidee arhitekt oli Balti Riikide Nõukogus autoriteet tänu oma suurele kogemusele. Samas on Arnold Rüütli harvanähtav võime olla lepitaja ja läbirääkija erinevatel seisukohtadel olevate poolte vahel. Seda rolli pidi ta täitma korduvalt.

Neile kolmele suur tänu.

Kolm iseloomu, üks eesmärk ja üks tee

Foto: Arno Almanni isiklik kogu

Balti poliitikud Vilniuses (1991)

Foto: Toomas Volmer / EFA.204.0.168743

Andra Veidemann

poliitik ja etnoloog,

Ühiskondliku Leppe Sihtasutuse juhatuse esimees (2003–2006)

KAS ÜKSKORD LEPIME KOKKU NIIKUINII?

Konverentsi programmi vaadates tunnen teatavat kahetsust, et perioodist pärast 8. oktoobrit 2001, mil Arnold Rüütel töötas Eesti Vabariigi Presidendina, õieti ettekannet polegi. Minagi saan siinkohal peatuda vaid ühel valdkonnal president Rüütli ametiajast, mis minu meelest on samuti jäänud siiani piisava tähelepanu ja analüüsita. Ometi võib minu poolt käsitletavas olla ehk midagi õpetlikku tänasele Eesti poliitikale, ja tulevikukski.

Alustaksin tsitaadiga sotsiaalteadlaste pöördumisest, mis ilmus 23. aprillil 2001 ja mida tuntakse „Kaks Eestit“ nime all: „Kui me ei suuda ületada riigi ja moraali kahestumist, siis oleme läbi-

kukkunud riik ja kaduv rahvas.“ Kadumist on meile ennustatud mitme sajandi vältel. Kuid välise surve kiuste oleme siiski suutnud ellu jääda. Kas aga suudame seda omaenda vabas riigis? Hädasti oleks vaja oluliselt kriitiliste valupunktide kaardistamist. Seni, kuni suur osa aurust läheb väljapoole suunatud illusoorse klantspildi loomisele Eestist kui edukast ja kõrgelt arenenud riigist, pole võimalik sotsiaalsetele probleemidele vastu seista. Kuni on olemas objektiivne, teaduslik analüüs sellest, mis meie riigis tegelikult toimub, seni ei ole võimalik, et nimetatud avalikku pöördumist hakkaks oma huvides keegi ära kasutama, näiteks valitusskoalitsioon. Pöördumises sisalduv kriitika oli suunatud kogu toonasele Eesti poliitikale ja poliitilisele eliidile tervikuna.

Kuid küsimus ei ole nimedes, vaid süsteemis ja põhimõtetes. Eesti on kahestumise nõiaringis, kust tuleb välja murda. Riigi Presidendi funktsioon niisugustel hetkedel on täita riigi ja ühiskonna ühendaja rolli, või me olemegi liivakastivabariik – sellisele ohule osutati „Kaks Eestit“ pöördumise lõpus.

Viis aastat hiljem, 25. aprillil 2006 kirjutab Eesti Päevalehes sotsiaalteadlane Tõnis Saarts artikli pealkirjaga „Kiri, mis muutis Eestit.“ Selles ütleb ta järgmist: “See kiri mõjus toona paraja pommina. Poliitikud tajusid seda isikliku rünnakuna, rahvale pakkus „Kahe Eesti“ pöördumine äratundmisrõõmu, sest kõik see, mis selles pöördumises seisis, oli juba teada ja ka tuntud.“

Saarts tõdeb, et ta ei nõustu sellega, nagu oleks sotsiaalteadlaste üritus läbi kukkunud, nagu mitmed teisedki ettevõtmised. Autori arvates polnud viie aasta sees tõepoolest midagi oluliselt muutunud, kuid pöördumise suurimaks teeneks loeb Saarts asjaolu, et sotsiaalteadlased tõid vasakpoolsuse välja vaikimisspiraalist. Pärast „Kahte Eestit“ ei pidavat enam keegi silmi peast häbenema, kui julgeb enda kohta öelda, et on vasakpoolne või sotsiaaldemokraat. Aga võta näpust! 2018. aastal – eriti, kui jälgida sotsiaalmeediat, leiab *sots* taaskord oma koha negatiivselt sildistatult. Saarts osutab sellelegi, et „Kaks Eestit“-pöördumine muutis Eesti poliitilise diskursuse tunduvalt ideoloogiakesksemaks,

kui see oli olnud varem.

2018. aastal võime aga tõdeda, et neid põhjusi oli ilmselt siiski rohkem. Kindlasti oli üks oluline roll täita siin liitumisel Euroopa Liiduga, mille vormistamiseks oli referendum tulemusel saadud „jah“-hääld toonase Eesti Vabariigi Presidendi Arnold Rüütli teene selles mõttes, et tema esinemised ja kõned olid julgustavad ja optimistlikud. Teine protsess, millest on olnud oluliselt vähem juttu, on Ühiskondliku Leppe protsessi käivitamine. Mõlemad, nii Euroopa Liiduga liitumine kui ka Ühiskondliku Leppe protsess on otseselt seotud Arnold Rüütli isikuga.

Meenutagem, et otsekui vastuseks sotsiaalteadlaste pöördumisele, mille kohaselt peaks Vabariigi Presidendi institutsioon olema see, mis aitaks siluda sotsiaalseid ja poliitilisi vastasseise ühiskonnas, töötab Arnold Rüütel oma inauguratsioonikõnes 8. oktoobril 2001. aastal rahvalt saadud mandaadi alusel teha kõik endast oleminev, et vähendada kuristikuks paisunud lõhet erinevate sotsiaalsete kihtide, poliitiliste jõudude, institutsioonide ja võimutasandite vahel. Ta viitab vajadusele taastada laialdane sotsiaalne dialoog, mis peaks viima ühishuvi väljaselgitamisele, mida omakorda krooniks ühiskondlik kokkulepe erinevates poliitikates. Nagu näeme, oli Ühiskondliku Leppe protsess juba selgelt väljendatud äsja ametisse asutunud Vabariigi Presidendi kõnes.

7. aprillil 2002. aastal väljendas mittetulundusühingute ümarlaua suurkogu resolutsioon samuti vajadust seesuguse leppe järele. Kolmandat sektorit esindavad organisatsioonid rõhutasid avaliku äriilma ning mittetulundusühingute vahelise kokkuleppe koostamise ja vastuvõtmise vajalikkust, mis oleks aluseks kodanikuühiskonna väljakujunemiseks Eestis. Kuid ärgem unustagem inimest, keda meie hulgas enam ei ole, nimelt suurettevõtjat Aadu Luukast, Suurettevõtjate Assotsiatsiooni asutajat ning selle juhatuse pikaagest esimeest, kes juba 2001. aasta lõpus asus aktiivselt toetama ühiskondliku leppe protsessi. Tema nägemusel pidid osalema leppe sõlmimisel nii tööandjad kui ka töövõtjad, nii erakonnad kui ka kolmanda sektori ehk mittetulunduslikud organi-

satsioonid. Aadu Luukas oli tegelikult seda ühiskondliku leppe ideed viljelnud juba mõnda aega, lähtudes Iiri Vabariigi kogemusest. Meie väike kuid töökas meeskond Ühiskondliku Leppe Sihtasutusest käis tookord Iirimaal, tutvumaks, kuidas seal ühiskondlikke leppeid sõlmiti. Kuid olgu öeldud, Iirimaa kokkulepped olid reeglina seotud makromajandusega – lepped töandjate ja töövõtjate vahel. Meie ühiskondliku leppe kontseptsioon oli Iirimaaga võrreldes ambitsioonikam, olles suunatud olulisel määral ka sotsiaalsete küsimuste lahendamisele.

Kadrioru Lossi Jäakeldris peeti tuliseid vaidlusi, mis kuhugi ei viinud

Foto: Timo Aava 2016 / Tallinna Linnaplaneerimise Ameti Muinsuskaitse osakond

20. veebruaril 2003 kirjutasid erakondade, töandjate ja töövõtjate, ülikoolide ning kolmanda sektori organisatsioonide esindajad Kadrioru lossis alla Ühiskondliku Leppe Memorandumile. Selles lubasid 39 allakirjutanut valmistada ette Ühiskondlik Kokkulepe ning seejärel see ka sõlmida. Allakirjutamine leidis aset enne Riigikogu valimisi ja on olnud ridamisi mõjukaid poliitiku-uid, kes on viidanud sellele, et memorandumi allakirjutamisega kasutati ära valimiseelset olukorda, sest seesugustele algatustele

oli väga raske öelda „ei“. Memorandumile kirjutati alla kas suurema või väiksema heameelega. Hiljem olukord mõnevõrra muutus, mis ei jätnud mõjutamata ka protsessi edaspidist kulgu.

Ühiskondliku Leppe Sihtasutus kutsuti ellu President Arnold Rüütli poolt ning registreeriti ametlikult 10. aprillil 2003. aastal. Sihtasutuse loomise eesmärgiks oli korraldada Ühiskondliku Kokkuleppe sõlmimist, mis toetuks avalikkusele ja mille arutelu toetuks omakorda ekspertidele. Ühiskondlik Kokkulepe sai esimesed allkirjad 20. oktoobril 2003. aastal. Ääremärkusena tasub siinkohal mainida, et avaliku sektori organisatsioonidest ühe, koguni nende lipulaevaks peetud Avatud Eesti Fondi juhataja Mall Hellam esines Leppe allkirjastamise eelõhtul Eesti Televisiooni uudistesaares „Aktuaalne Kaamera“ pöördumisega kõigi Leppe võimalike osapoolte poole, kutsudes üles seda Lepet mitte allkirjastama.

Ja kui järgmisel päeval kogunes siiski 38 osapoolt allkirjastamiseremooniale Estonia Talveaeda, siis suur osa meediast oli kogunenud sinna nimelt selleks, et veenduda, kas keegi üleüldse julgeb kohale tulla. Julges küll. Kuid tõsi on, et nende hulgas ei olnud enam memorandumile alla kirjutanud Res Publica esindajat, Reformierakonna esindajat ja Keskerakonna esindajat. Ehk teisisõnu, Res Publica oli sel ajal peaministripartei ja kaks meie suuremat erakonda samuti loobusid andmast oma allkirja sellele Leppele.

22. detsembril 2003. aastal andsid Kadrioru lossis toimunud pidulikul tseremoonial veel üksteist organisatsiooni allkirja ning hiljem oli liitujaid veelgi. Ellu oli kutsutud ka leppeosaliste foorum, mis käis koos regulaarselt ja mille juhatajaks valiti Peeter Kreitzberg.

Lisaks sellele, et Ühiskondliku Leppe Sihtasutus suhtles paljude organisatsioonide esindajatega otse – maakondlikke visiite oli kümneid –, oli sihtasutusel ka tookord veebis üks väljaarendatuid ja eeskujulikuid kodulehekülgi, sisaldades ulatuslikku

informatsiooni, mis kinnitas sihtasutuse tegevuse täielikku läbi-
paistvust ning kättesaadavust kogu ühiskonnale, alates dokumen-
tatsioonist, sündmuste kajastamisest, koosolekute päevakordadest
ja ülevaadetest kuni sihtasutuse töötajate palganumbriteni välja.

Ometi sellest kõigest jääb väheseks, kui ei ühine selle protsessi
iseloomustamise, tutvustamise ja ka innustamisega meediaorgani-
satsioonid. Meedia rollile ühiskondliku leppe protsessi pidurda-
mises – või mõne meelest ebaõnnestumiseski – tahaksin pöörata
suuremat tähelepanu. Vaatamata väga vähestele uurimustele, mis
üldse on keskendunud ühiskondliku leppe protsessile, kaitsti ome-
tigi Tartu Ülikoolis 2005. aastal üks bakalaureusetöö Kerli Nurga
poolt. Töö juhendajaks oli tol ajal dotsendina töötanud Triin Viha-
lemm. Töö pealkiri oli „Eesti Päevaleht ja Postimees kui Eesti
Ühiskondliku Kokkuleppe representeerimise näited Eesti ajakir-
janduses“. Avalikkuse jaoks on meedia oluline kanal demo-
kraatlikus ühiskonnas toimuvate tähtsate sündmuste ja protsesside
kajastajana ning Ühiskondlikku Leppe Sihtasutus eeldas ja ootas
loomulikult, et meedia ka täidab selle rahvusliku aktsiooni repre-
senteerimist, ühtlasi teostades sel viisil oma integreerivat toimet
ühiskonnas.

Piimakarja manala parlamendi ees (2015)

Foto: Eesti Põllumajandus-Kaubanduskoda

Toetudes paljudele rahvusvahelistele ekspertidele, aga ka kodumaistele meedia asjatundjatele ja uurijatele, kinnitab selle töö autor, et kodanikuühiskonna üheks kõige olulisemaks vahendajaks on avatud, vaba ja mitmekesine meedia ning mõeldes eesti ajakirjanikele, kes näevad ennast pigem mõjutajate kui vahendajatena, tekib küsimus, kuivõrd meie ühiskonnas aset leidnud olulised sündmused ja protsessid, mille eesmärgiks on üldise heaolu parandamine – näiteks, nagu seda oli Ühiskondlik Lepe – saavad üldse vahendatud objektiivselt ning kuivõrd on representatsioonid mõjutatud ajakirjanike isiklikest arvamustest, sümpaatiatest ja antipaatiatest ning varjatud poliitilistest eelistustest.

Olgu veel kord alla kriipsutatud meedia üks olulisi funktsioone demokraatlikus ühiskonnas, milleks on ühiste arusaamade kujundamine sotsiaalse sidususe parandamise eesmärgil, mis tugevdab omakorda kodanikuühiskonda. Uurimuse autor vaatles tollel, 2003. aastal ilmunud 94 artiklit (51 Postimehes, 43 Eesti Päevalehes). Mõlema päevalehe Ühiskondlikku Lepet puudutavate uudiste osakaal ajalehtede esiküljel artiklite koguarvuga võrreldes on täiesti marginaalne. Postimehe esiküljel leidub kaks artiklit, millest ainult üks on lehekülje keskele paigutatud uudisloona. Selles teatatakse hoopis (?), et Siim Kallas koostab nädalaga uue ühiskondliku leppe (*sic!*). Eesti Päevalehe ainsaks esiküljeväärseks uudiseks on väike, ühele veerule mahutatud artikkel hinnangulise pealkirjaga „Lepe liiga üldine“.

Ühiskondlikku Lepet puudutavate artiklite pealkirjade ülevaatest selgub, et kõige neutraalsemad olid need Eesti Päevalehes. Tasakaalustatud sisuga pealkirju eristati 14, mida on pisut rohkem kui kriitilisi hoiakuid sisaldavaid pealkirju (12). Postimehes seevastu domineerivad kriitilise iseloomuga pealkirjad, tasakaalustatud pealkirju on üksnes neljandik.

Kokkuvõttes jõutakse järeldusele, et valimisse kuuluvatest artiklitest on kriitilise alatooniga pooled artiklitest ning positiivsetest vaid viiendik. Postimehes vastavalt on kriitilisi artikleid 26 protsenti ja positiivse alatooniga 12 protsenti, Eesti Päevalehes kriiti-

lisi vastavalt 21 protsenti ja positiivseid vaid 8 protsenti.

Ühiskondliku leppe idee suhtes oldi suhteliselt positiivselt meelestatud, Leppe enda sõlmimise protsessi suhtuti aga negatiivselt. Sihtasutuse enda tegevuse suhtes oldi marginaliseerival positsioonil. Artiklites, kus asutuse tööd siiski käsitleti, oldi enamasti neutraalne.

Uurides Leppega seoses välja toodud negatiivseid argumente, selgus, et ülekaalukalt peeti sobimatuks Leppe teksti (kokku 32-s artiklis). Siinkohal luban ma endale täienduse. Nimelt, Leppe teksti viimistlus kõigi osapoolte vahel oli minu kui Sihtasutuse juhi üks pingelisemaid ja keerulisemaid tegevusi. Kokkuleppe saavutamine teksti osas ja seda eriti poliitiliste jõududega, kestis sisuliselt viimase momendini. Peab tunnistama, et Keskerakond oma esindaja näol saatis piltlikult öeldes 25. tunnil oma parandused. Me püüdsime neid kuidagi teksti sobitada, kuid lõpptulemuseks jäi ikkagi see, et sellele leppele alla ei kirjutatud.

Teise suure negatiivse aspektina toodi välja argument, et Ühiskondliku Leppe koostajate ning erinevate valdkondade esindajate vahel puuduvat konsensus. Konsensuse saavutamine aga oligi ju Ühiskondlikku Kokkuleppe protsessi eesmärk. Märgetagu, et see kõik iseloomustab ühiskondliku leppe protsessi esimest aastat. Ilmselt oli mõnevõrra eksitav selle protsessi nimetamine Leppeks. Nimelt, *lepe* on juriidiline dokument, millele antakse konkreetsed allkirjad, *kokkulepe* oleks viidanud selgemalt protsessile. Aga kuna eksisteeris üldine negatiivne taust, siis küsimus sellest, et miks „lepe“, aga mitte „kokkulepe“ – see leidis väga paljudes artiklites kajastamist.

Kui vaadata lähemalt, kes neid artikleid kirjutasid, siis ootuspäraselt olid need toimetuste endi töötajad, ajakirjanikud, aga need, keda küsitleti, olid valdavalt poliitikud. Kordagi ei teki kahtlust, et kajastamist mõjutab vajadus intriigi ja konflikti järele, mitte aga valgustuslik-integreeriv lähenemine. Samal ajal oli ühiskondliku leppe üheks eesmärgiks just kodanikuühiskonna ja poliitikute omavaheline koostöö, dialoogi taastamine. Ajakirjan-

dus aga keskendus poliitikute arvamustele. Kolmanda sektori esindajad said sõna väga harva, kui üldse.

Tooksin siinkohal ühe iseloomuliku näite 2003. aasta Eesti Päevalehest. See on Tuuli Kochi artikkel, mis oli pealkirjastatud „Luukase õnnetu evangeeliumitegu“, millest võis lugeda järgmist: „Mühlsi juhitud suhtekorraldusfirma Hill & Knowlton on viimastel päevadel pakkunud korduvalt ajalehele arikleid hiljuti Leppelle alla kirjutanud organisatsioonide juhtidelt. Eesmärk oli ju lihtne, luua foon, mis näitaks leppes kõrvale jäänuid negatiivses valguses ja paneks nad ümber mõtlema. Viimati pakkus arvamustlugu Teenistujate Ametiühingu Keskliidu juht Toivo Roosimaa. Kuna artikkel tuli samuti Hill & Knowltonist, oli selgelt tegemist Mühlsi ja Ühiskondliku Leppe Sihtasutuse suunatud artikliga.“ Kui vaatame aastasse 2018, siis näeme, kuidas ühe suhtekorraldusfirma omanik aga määrati lausa ministriks. Niisiis, ajad on muutunud. Tol ajal Hill & Knowlton'ilt lepingu põhjal saadav toetus oli Eesti Päevalehe toimetuse poolt selgelt häbi-märgistatud.

Kokkuvõtvalt. Eesti trükimeedia representeeris Ühiskondlikku Lepet mitte kui riigi ja ühiskonna vahelist lepet, vaid kui poliitiliste jõudude vahel sõlmitavat kirjalikku dokumenti. Ilmnes ka, et trükimeedia representeerituses nimetati Lepet vähe legitimeeriks ja ebapiisavalt legitimeerimiseks omistati ka Leppe eestvedajatele, keda ma juba algul nimetasin.

Trükimeedia nimetas valjuhäälselt Ühiskondliku Leppes seotud küsimusi mõttetuteks, üldsõnalisteks, ja eliitikeskseteks. Leppe idee enda olemus jäi tähelepanuta. Poliitikute kõrval ei saanud sõna kolmanda ja erasektori esindajad, mistõttu laiem kodanikkond oli kogu protsessist välja jäetud. Seda, et ühiskondlik lepe on ennekõike riigi ja kodanikuühiskonna vahelise koostöö alus, ei olnud selgelt välja toodud. Veel võib kokkuvõtteks öelda, et ühiskondliku leppe sõlmimise teemat esitleti ja vahendati negatiivses valguses.

Ja kui nüüd otsida vastust küsimusele – mis ilmselt jääb retooriliseks – „kas me lepime ükskord kokku niikuinii?“, siis võib vas-

tus olla jaatav üksnes juhul, kui ka meedia tajub oma rolli, mis tal demokraatlikus ühiskonnas tegelikult on, sõltumata omanike komertshuvidest, et ta mitte ainult ei erista, lahuta ega vastanda, vaid täidab ka ise platvormi rolli, millel kokkusaajad võiksid leida ühise keele.

Ja – *last not least* – enne uusi katseid sõlmida mingeidki laiapõhjalisemaid kokkuleppeid, tasub läbi vaadata leppe sõlmimiseks koostatud nn roheline raamat, mis saadeti peaaegu et kõigile asjast huvitatutele. Muuhulgas said selle *rohelise raamatu* kõik Eesti raamatukogud. Selle koostajateks olid eesti parimad asjatundjad, ühiskonnateadlased ja teised akadeemilised tegelased. Lisaks *rohelisele raamatule* tuleks ette võtta ka Ühiskondliku Leppe Sihtasutuse aastaraamatud, teemafoorumiteks publitseeritud materjalid ning lõpuks 2006. aastal jätkatud ning tänini ilmuv „Eesti inimarengu aruanne“. Neis käsitletud probleemide ring püsib kahjuks jätkuvalt aktuaalne.

Tartu on tõusnud Emajõe kaitsele (19.05.2018)

Foto: Aldo Luud / ÕL / Scanpix

Jüri Trei

diplomaat, kultuuritegelane

EESTI RIIGI TAASTULEK VÄLISPEEGLIS

Austatud president Rüütel, proua Ingrid Rüütel,
lugupeetud 20. Augusti Klubi liikmed,
lugupeetud kuulajad!

Kõigepealt sooviksin tänada austava kutse eest osaleda ja ürituse toimkonda mõtte eest selline ajalookonverents korraldada. Ühtlasi lubage õnnitleda kõiki siinolijaid meie riigi juubeliaastal ning president Rüütlit läheneva juubelitähtpäeva puhul.

Täna, meenutades Eesti Vabariigi taassünni lugu, meie ülemnõukogu tegevust ja paljusid teisi meie riigi sünni- ja taassünniloos

olulist rolli omanud institutsioone ja inimesi, ei saa me mainimata jätta neid, kes meie riigi ja rahva saatuse jaoks olulistel aegadel oskasid ja tahtsid tegutseda ning julgesid seda tohutut vastutusekoormat enda kanda võtta. Kahtlemata on Arnold Rüütel üks erendamaid isiksusi, kes aastatel 1988–1991 koos oma nõunike ja rahvasaadikutega pidi selgitama ning kaitsma meil toimuvat, eriti just Ülemnõukogu poolt vastu võetud otsuseid.

Sama selgitustööd tegid meie loomeliitude esindajad, akadeemikud ja ametnikud peale Moskva ka liiduvabariikides ning paljudes välisriikides.

Eelmänguna riigi taastamisele tuleks kindlasti mainida muinsuskaitse liikumise algust, loomeliitude juhatuste ühispleenumi dokumente 1. ja 2. aprillist 1988 ning Rahvarinde sündi.

Pleenumi materjalid avaldati ajalehes Sirp ja Vasar, ajalehe tiraaž tõusis üle 90 tuhande ja seda loeti nii kodus kui väliseesti seltskondades. Nende tekstide tõlkimist, paljundamist ja levitamist teistes liiduvabariikides ning välismaal tuleb kahtlemata pidada hea meeskonnatöö näiteks, kodanikujulgust nõudvaks tegevuseks.

Kaliningradis, kui aprilli lõpunädalatel 1988 Balti Teatrikevade etenduste vaheaegadel neid materjale levitasime ja tutvustasime, küsiti vargsi, et kas tegu on põrandaaluse kirjandusega. Eesti oli oma tegemistes jõudnud kolleegidest ette.

Loomulikult ajas meie tegevus ja otsustusjulge/kindlus Moskva keskvõimu ärevusse. Äärmiselt oluliseks tuleb pidada Arnold Rüütli ja tema meeskonna poolt ette valmistatud Balti riikide ülemnõukogude esimeeste kohtumist 12. mail 1990 Tallinnas, kus otsustati taastada 1934. aastal Genfis sõlmitud Balti riikide üksmeele- ja koostööleping.

Peatuksin lühidalt ajalool, et mõista meie hilisemaid tegemisi. Teine maailmasõda ja selle järel suurriikide vahel sõlmitud kokkulepped said saatuslikuks paljudele väikeriikidele. Nii ka Eestile. Osa eestlasi põgenes Läände, lootes peagi koju naasta, teistel polnud kuhugi põgeneda ja nemad jäid kodumaale, kus tuli kohaneda uue võimu ja elukorraga. Eesti riigi järjepidevust jäid

Läänes hoidma meie diplomaadid, seal tegutses eksiilvalitsus, tegevust alustasid eesti koolid ja Eesti Majad ning nende juures erinevad organisatsioonid. Ilmusid eestlaste ajalehed, korraldama hakati ülemaailmseid kultuuripäevi ESTOsid. Kodumaal, vaatamata massilisele arreteerimisele, küüditamisele ja väga tugevale ideoloogilisele survele, tuli edasi elada ja tegutseda. Peeti lauluja tantsupidusid, loomeliitude ja erinevate ühenduste kaudu korraldati baltlasi ühendavaid ettevõtmisi, kuhu – jah, tõsi ta on – võimude nõudmisel tuli kutsuda ka Valgevene või Vene NSV Kaliningradi oblasti esindajaid. Näitena nimetaksin Balti teatrikevadeid, tudengilaulupidusid, spordivõistlusi, kunstinäitusi jne). Side muu maailmaga oli peaaegu olematu ja toimus ikka läbi Moskva. 1986. aastal alanud (Gorbatšovi) *perestroika* ja *glasnosti* uutmistuultes selgus, et vanamoodi enam ei saa, kuid ka uutmoodi veel ei osata või ei taheta või ei juleta.

Ja juhtus sama, mis 1917. aastal, kui eestlased esimestena said aru, et tuleb kiiresti tegutseda. Petrogradis, Tartus ja Tallinnas nõuti Eestile autonoomiat, eestikeelset asjaajamist ning kooliharidust. Meie välisdelegatsiooni liikmed Poska, Vilms, Seljamaa kohtusid Petrogradis välisesinduste juhtidega, selgitasid Eestis toimuvat ja meie nägemust, kuidas olukorda lahendada. Välisdelegatsiooni ülejäänud liikmed aga suundusid Stockholmi ja Helsingi Euroopasse Eesti asja ajama. 70 aastat hiljem ajalugu kordub. Tõsi, Petrogradi asemel on nüüd Moskva, kus – nagu varem öeldud – rahvasaadikud peavad selgitama ja kaitsma meil toimuvat ja Eesti NSV Ülemnõukogu poolt vastu võetud otsuseid.

Toon ühe näite sellest ajast. Keskvõim, otsides oma staatusele pidepunkte, oli saatnud kutsed liiduvabariikide kultuuriministritele ja loomulikult ka meie ministrile. Nii Moskvasse kui Alma-Atasse kultuuriministrite järjekohtumisele keeldus aga minister Lepo Sumera minemast. Kultuuriministeeriumi muusika- ja teatriosakonna juhatajana soovitasin tal ikkagi sõita. Minister sai selle peale pahaseks ja nagu karistuseks otsustas saata mind. Kokkuleppel ministriga tegin aga Moskvas pressikonverentsil ametliku avalduse, et Eesti viibib kohal vaid vaatlejana.

Ajaleht Pravda kirjutas nagu ikka *neppravdu*, kuid Izvestija teatas lugejaile, et Eesti on sellel kohtumisel vaatlejana ja mingitele kokkulepetele alla ei kirjuta. Olukord oli selles mõttes kriitiline, et mitmed meie professionaalsed teatrid ja kultuurikollektiivid olid valmistunud välisesinemisteks, vajasime välispasse, samuti olid meie kümnest kutselisest teatrist kaheksa osalemas üleliidulises teatrieksperimentis jpm. Tänu sellele õnnestus meil ainukesena liiduvabariikidest nendel segastel aegadel säilitada oma teatri- ja kontsertasutuste võrk ja kindlasti veel palju muudki kultuurile olulist ning vajalikku. Moskvas suhtuti meisse küllaltki halvasti. Ametlikel kohtumistel ja õhtusöökidel anti mõista, et oleme natsionalistid, omakorda rõhutasid seda suhtumist Moskva keskajalehtedes ilmunud süüdistused. Minister Gubenko ründas meid kolleegiumil ja ajakirjanike ees väitega, et vene kultuurfestival Tallinnas *Slavjanski Venok* (Slaavi pärg) tuleb ära jätta, kuna Eesti vihkab venelasi ja vene kultuuri. Selgitasin, et vaatamata raskele olukorrale otsustasime EV kultuuriministeeriumi kolleegiumiga juba kuu aega tagasi eraldada selle ajaloolise festivali korraldamiseks suurema summa. Jäänud ajakirjanike ees piinlikku olukorda, teatas minister Gubenko pomisedes ja vabandades, et teda on valesti informeeritud ning Moskva peab sel juhul rahaliselt panustama samas mõõdus kui Eesti.

Keskajalehtedes avaldatud süüdistustele ja laimule otsustasime siiski vastata. Meie loomeliitude ja akadeemikute protestikiri läkitati NLKP Keskkomiteele, ajalehele Pravda ja Sovetskaja Kultura (sellest võiks kunagi rääkida eraldi loo). Selle taustal on huvitav ära tuua Moskvale järgnenud Alma-Ata kohtumine ning Nazarbajevi suhtumine Eestisse ja meie juhtidesse. Nähes, et kohtumise nimekirjas on Eesti esindaja, pöördus ta kohalolijate poole: „Näen, et Eesti on siin. Ma tervitan Eestit. Tean, et Moskva teid pigistab, ei anna naftat, sütt jne. Kui vaja, aitame teid. Olete vastu võtnud oma keeelseaduse, meie võtame ka.” Tema paremal käel istunud NSVL kultuuriministri Gubenko näol oli paras imestus ja ehmatus. Sama oli märgata nii mõne teise, meie suhtes varasemalt ebaviisakalt käitunud kultuuriministri näol. Aga järgneval pidulikul õhtusöögil ei sõimanud mind enam keegi

natsionalistiks, nii mõnigi tuli kätt suruma ja eestlastele kiitust avaldama.

Neil õhtusöökidel ja napsitamistel hakkas lekkima, et Moskvast on tulnud käsk Eestile välispasse enam mitte väljastada. Las nad seal siis iseseisvuvad ja ajavad asju oma keeles. Sellele info tõttu sai käivitatud kiire operatsioon *Passid*, et meie teatrite ja teiste kultuurikollektiivide ning loomeliitude liikmete välispasid Moskvast salaja ära tuua. See meil ka õnnestus, aga see on jälle eraldi lugu. Enne meie ärasõitu tuli Nazarbajev minu juurde ja palus edastada parimad tervitused Arnold Rüütlile ja Hardo Aasmäele ning kogu Eesti rahvale.

Eestlastel tekkis praktiline vajadus sõlmida püsivaid rahvusvahelisi kontakte, mis ei oleks enam Moskva kontrolli all. Loomeliitude Kultuurinõukogu otsustas 4. oktoobril 1988 asutada Eesti Instituudi (ametlik tegevusluba saadi alles järgmises aprillis), mis algul põhines vabatahtlikul töö ja sõprade toetusel. Eesti Instituudi (EI) eesmärk oli kultuuri- ja haridusalaste välissuhete arendamine ning Eesti tutvustamine välismaal.

Esimestel aastatel oli EI tulevastele Eesti diplomaatidele olematu kasulavaks, samuti varivälisministreeriumi rollis. EI info- ja kultuuripunktid tegutsesid mitmel pool Lääne-Euroopas ja Skandinaavias, tutvustades meie ajalugu ja selgitades toimuvat. Neist mitmest kasvasid juba hiljem, diplomaatiliste suhete taastamise käigus välja Eesti Vabariigi saatkonnad.

Seetõttu, kuni välisriikidega diplomaatiliste ja konsulaarsuhete sisseseadmiseni, peeti otstarbekaks avada mitmetes riikides info- ja kultuurikeskusi. Selle tegevuse tulemusel õnnestus saada mitme riigi – Taani, Rootsi, Austria, Saksamaa, Soome, jt – toetus ning tunnustus.

Konkreetsete näidetena sellest ajast nimetaksin järgmist:

Kopenhaagen – Balti Informatsioonikontori avamine 19. 12. 1990. Kohal 5 Põhjamaad + 3 Balti riiki, toimus välisministrite kohtumine. Taani riik otsustas eraldada ruumid kõigile kolmele – Eestile, Lätile, Leedule. Vastutasuks pidid 3 Balti riiki eraldama

Taanile samaväärsed ruumid. Eesti esindajana alustas tööd Arvo Jürgen Alas, kellest hiljem sai Eesti suursaadik Taanis, Norras, Islandis.

Rootsi-Eesti Sõprusühing asutati 22. sept. 1990. Ühing hakkas vastutama selle eest, et arendada sidemeid Rootsi ja Eesti vahel kultuuri, kaubanduse, turismi, teaduse, hariduse, keskkonna, poliitika, religiooni, spordi ja teistes vastastikust huvi pakkuvates valdkondades. Rootsi-Eesti Sõprusühingu juhatus kinnitas EIK (Eesti Informatsioonikontor Rootsis) põhikirja. Selles nähti ette kontaktide ja informatsiooni vahendamine ja määrati 9-liikmeline EIKi juhatus (3 inimest Eestist). Põhikiri võeti vastu 11. veebruaril 1991. Eesti esindaja oli Aadu Must. Juulist 1991 vahetas tema välja Margus Laidre, kes 7. novembril 1991 andis üle diplomaadi volikirja.

Eesti kultuuripunkt Soomes alates 25. veebruarist 1991 Tuglase Seltsi ruumides (selts ise oli 1982 loodud Soome-Nõukogude sõprusühingu raames). Rahastamine käis kavalalt läbi Soome haridus- ja kultuuriministeeriumi. Esimene töötaja oli Kulle Raig.

Pariisi infopunkt alustas tööd jaanuaris 1991 ning detsembris avati juba saatkond, kus avatseremooniast võtsid osa Arnold Rüütel ja Lennart Meri. Asjurina alustas tööd Malle Talvet.

Saksamaal alustas 1991. aastal tegevust Balti Infobüroo eesotsas Tiit Matsulevitšiga.

Kõige kiiremad ja kuumemad päevad olid kahtlemata peale Moskvas toimunud riigipöördekatset 24.–29. augustil 1991, kui Eesti, Läti ja Leedu välisministrid üheskoos tegutsesid diplomaatiliste suhete taastamisel (protokollil allkirjastamisel) Islandi Vabariigis, Taani Kuningriigis, Norra Kuningriigis, Saksamaa Liitvabariigis, Rootsi Kuningriigis, Soome Vabariigis.

Vilniusesse lähetati EV Valitsuse esindajana Mart Tarmak. Selles meeskonnas töötas ka Valvi Strikaitiene. Lätis määrati suursaadikuks Leili Utno 17. juunil 1992. Mõlemad naised olid varem seotud Eesti kultuuriseltside/keskuste tööga ja määrati hiljem meie esimesteks suursaadikuteks. (1. juulil 1992 andis Strikaitiene

Arnold Rütli allkirjastatud volikirja üle Leedu Vabariigi Ülemnõukogu esimehele Vytautas Landsbergisele).

Kui varem käis kogu kultuuri välissuhtlus läbi Moskva, siis nüüd tekkisid juba otsesidemed ja kontaktid. Ühe näitena võiksime tuua kokkulepped, mis sõlmiti meie teatrite, kunstikollektiivide, lavastajate ja solistide esinemisteks välisriikides. Samuti suundusid mitmed meie lavastajad, õppejõud, interpreedid tööle ja õppima välisriikidesse (Mikk Mikiver, Eino Baskin, Eri Klas, Peeter Lilje, Tiiu Randviir, Toomas Edur, Age Oks, Indrek Laul jpt). Komiteed, ministeeriumid, kõrgkoolid said võimaluse sõlmida oma esimesed otselepingud välisriikidega.

ESTO 1989 peeti Austraalias esimest korda kodueestlaste ja siinsete loomeliitude esindajate ning muusikakollektiivide osavõtul.

Eesti-Ameerika laulupidu Laulusillad oli juulis 1991.

Estonia Rahvusooperi esinemised Põhjamaades (Taani, Norra, Rootsi) toimusid kaks aastat järjest. Eesti riikliku sümfooniaorkestri viisid esimesed välisreisid Rootsi, Soome, Saksamaale.

Euroopa kultuuripäevad Karlsruhes 1992. aastal olid Eestile ühed suuremad nii rahaliselt kui ka osavõtjate arvult. Kestsid paar kuud rohkem kui kahe tuhande osalisega Eestist ning läksid sakslastele maksma 2 miljonit marka. Meie osa selles oli ametliku kirja koostamine, et Eesti valitsus toetab kultuuripäevi sümboolselt paarisaja tuhande rublaga, mis olid oma väärtuse juba kaotanud!!!

Seda keerulist üleminekuaega iseloomustab hästi Arnold Rütli kirjutatud tervitus: „Oleme väga tänulikud Teile [---] võimaluse eest tähistada Eesti tagasipöördumist Euroopasse, vabade rahvas- te perre, siin otse Euroopa südames. Seda tagasitulekut saime oodata 50 aastat ja meil on veel palju raskusi ületada, enne kui elukulg meie väikesel sünnimaal pöördub taas normaalsesse sängi. Praeguses majanduslikus olukorras ei olnud lihtne jõuda oma kultuuriväega Eestist siia, ka korraldajad pidid nägema ilmselt palju rohkem vaeva. Suur tänu neile abi eest! Aga kõigi raskuste kiuste kultuuripäevad toimuvad. Ja kuigi kodus tunneme

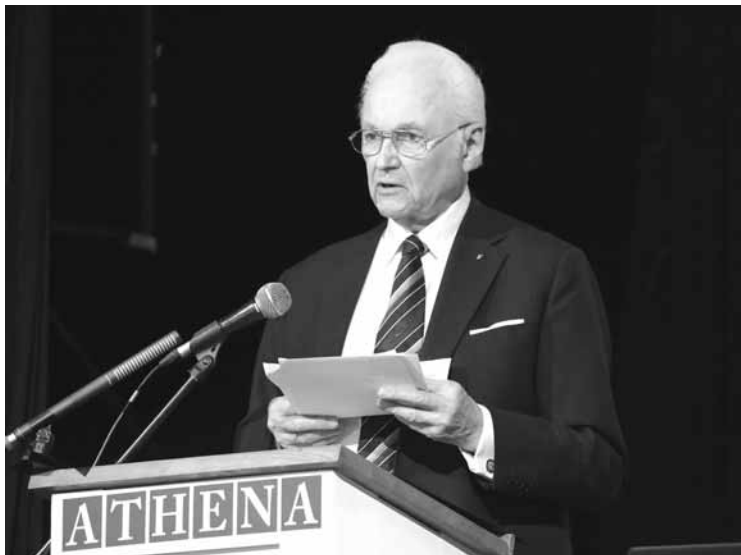
praegu veel puudust paljustki, on meil suur rõõm jagada teiega Eesti kultuuririkkusi, et aidata täita seda tänuväärset missiooni, mille olete endale võtnud – olla sillaks erinevate kultuuride, eri rahvaste ja riikide vahel, teesillutajaks Euroopa ühiskodusse.“

Nii sünnivadki imed. Õigel ajal, julged ja ausad juhid, hea meeskond ja sõbrad, kes meiega ühiseid väärtusi jagasid ja meile raskel hetkel kõikjalt üle maailma abikäe ulatasid.

Arnold Rüütel ja Eestist pärit Vene kirikupea Aleksius II

Foto: Arnold Rüütli isiklik kogu

President Arnold Rüütel
põllumajandusdoktor

PILK TULEVIKKU

Austatud konverentsist osavõtjad!

Lubage mul kõigepealt siiralt tänada 20. Augusti Klubi juhte ja teisi abilisi selle kahepäevase ürituse organiseerimise eest. Ma saan aru, et mulle antud eluaastad lubavad pilku heita päris pikale ajaperioodile meie riigi iseseisvuse ajaloos.

Konverentsi organiseerijate soov oli, et ma oma lõpusõnades püüaksin pilku heita tuleviku poole. Ennustamine on selline töö, mille ma hea meelega jätaksin vastava valdkonna asjatundjatele. Mina aga prooviksin koos teiega mõtiskleda selle üle, kuhu me oleme jõudnud ja kuidas senisest edukamalt edasi liikuda. Aeg-ajalt ilmuvad tunnustavad teated, et oleme näiteks endistest

NSV Liidu vabariikidest üks edukamaid integreerumisel Lääne-maailma majanduse- ja kultuuriruumiga. Püüdsime kohe peale taasiseseisvumist orienteeruda idasuunalt läände.

Esimesena Balti riikidest suutsime 1992. a juunis väljuda rubla-ringlusest ja võtta kasutusele oma raha. Meie majanduse ümberkorraldamist on kahtlematult mõjutanud ka meie geograafiline asend Skandinaavia riikide ja Venemaa vahel.

Kui me võtsime omaks valuutakomitee süsteemi, siis meie majanduspoliitika kujundamisel ei jäänud meile palju ruumi ega valikuvõimalusi. Liberaliseeriti nii kaupade ja teenuste kui ka raha ja kapitali liikumine.

Tuleb tunnistada, et lausliberaalse majandusmudeli juurutamine on viinud meid kõrgetele kohtadele nii Euroopas kui ka maailmas.

Kuid on ka teist laadi arvepidamisi ja uuringuid.

Aastal 2006 olime oma sisemajanduse koguprodukti (SKP) näitajalt Euroopa Liidus 20. kohal. Kahjuks on see näitaja jäänud ligikaudu samaks tänaseni. Meie 15900-eurose SKP näitaja poolest elaniku kohta aastas edastame küll Lätit ja Leedut, kuid jääme kaugele maha Põhjamaadest.

Tuleb tõdeda, et jõukamate riikide lähedus, nagu seda on Rootsi ja Soome, tähendab jätkuvat väljarännet Eestist ja aitab kaasa sellele, et meie majanduskasv on samas suurusjärgus inflatsiooniga. Meie rahva ostujõud on Euroopa vaesemas kolmandikus. Siit jõuame küsimuse juurde, kuidas liikuda edasi.

Kui me oma iseseisvuse taastasime, lootsime saada õnnelikuks rahvaks omal maal.

Kuidas on meil õnnestunud selles suunas liikuda?

Juba aastal 1972 kuulutas Himaalaja väikeriik Bhutan välja riikliku õnneprogrammi. Tegemist on Eesti-suuruse riigiga, aga kus 2/3 elanikke elab ilma elektrita ja 1/4 teenib päevas veidi üle ühe euro. Aastast 2012 on ÜRO soovitusel kuulutatud 20. märts rahvusvaheliseks õnnepäevaks. Ei meenu, et oleksime seda päeva meil Eestimaal eriti tähistanud.

Maailma õnnelikkuse raport on iga-aastane aruanne, mis reastab 155 riiki vastavalt nende õnnelikkuse tasemele. Eesti on nende riikide hulgas. Mina aga sooviksin koos teiega mõtiskleda selle üle, miks me Eesti riigi 100. sünniaastal oleme õnneindeksi väärtusega alles 66. kohal ja meie hea naaber Soome on pärjatud esimese kohaga.

Kus me oleme midagi olulist tegemata jätnud?

Meil on Koostöö Kogu – riigieelarvest rahastatav sihtasutus, mis alates 2006. aastast koostab ja annab välja meie inimarengu aruannet. Peaksime nagu olema kursis, kuidas riigilaeva juhtida nii, et meie rahvas oleks õnnelik.

Jaanuaris 2018 ilmus meie tunnustatud õnne-eksperti Tiina Jõgeda kirjutus „Mis on õnne valem?“, see tuletab meile meelde Buthani riigijuhtide ja ÜRO väga head algatust.

Õnneindeksit defineeritakse kui neljale jalale toetuvat taburetti. Nendeks „jalgadeks“ on:

- kestlik ja õiglane sotsiaalmajanduslik areng
- looduse säilimine
- oma kultuuri hoidmine
- hea valitsemine.

Viimane kandetala on lahti kirjutatud veel kaheksa märksõna abil.

Need on:

- psühholoogiline heaolu
- rahva tervis
- haridus
- kultuuri mitmekesisus
- ratsionaalne ajakasutus
- kogukonna elujõulisus
- elatustase
- puhas loodus.

Tuleb välja, et kõik need kaheksa märksõna on suunatud ootustega meie riigivalitsemise poole.

Kui me oma iseseisvuse taastasime, olime ühel meelel, et alustame kas või kartulikoorte söömisest, aga liigume õnneliku riigi poole. Mis on siis selle veerandsajandiga tegemata jäänud?

Võtaksin selle tabureti esimese jala. See on kestlik ja õiglane sotsiaalmajanduslik areng. Lausliberaalset majandusmudelit rakendades oleme selle jala eest hoolitsemise minu arvates küll unarusse jätanud. Mõned meie juhid on omaks võtnud, et Põhjamaade arengumudel võiks sobida meile kõige paremini. Olen sama meelt. Kui jällegi vaatame õnneindeksi tabelit, siis Põhjamaad on endile koha kindlustanud esikümnes. Peale esimese raporti avaldamist 2012. aastal on Põhjamaad – Rootsi, Soome, Taani, Norra ja Island – reastunud alati tabeli etteotsa, vahetades kohti ainult omavahel. Kolmel korral on Taani olnud esimene.

Siit küsimus. Miks just Põhjamaad?

Tuleb välja, et põhjus peitub Põhjamaade tugevas sotsiaalses tugisüsteemis, mis omakorda on seotud hästi toimiva tervishoiusüsteemiga. Siia juurde kuuluvad hariduse hea kvaliteet, turvalisus ja madal korruptsioonitase.

Ja üks võlusõna, see on – usaldus, nii üksteise kui ka riigi vastu. Me teame, kui raske on Eestis jõuda konsensusliku otsuseni. Mul on hästi meeles, kui me püüdsime sõlmida rahvuslikku lepet. Meie suuremad erakonnad leidsid siis, et seda pole vaja. Küllap olid neil selleks omad põhjused.

Põhjamaades usub valdav enamus inimesi, et teist inimest võib usaldada. Kuidas on see meil Eestimaal?

Vanasti oli Saaremaal komme, et kui pererahvast polnud kodus, pandi luud ukse taha. Oleme sellisest usaldusest tänaseks liikunud väga kaugele.

Maailma õnnelikkuse raportist selgub, et kõrge usalduse tasemega riikides on ka elukvaliteet parem. Usaldus ja usaldusväärsus on hästi toimiva ühiskonna tunnused nii pere- kui ka tööelus. Rõhutaksin veel kord, et mittemateriaalne heaolu on väga oluline kriteerium inimeste üldise heaolu ja õnne saavutamisel.

Kas raha teeb õnnelikuks?

Vastus on nii ja naa. Briti majandusteadlane Richard Layard oma raamatus „Õnn“ (2005) tõdeb, et vaatamata tõusvale materiaalsele heaolule ei ole Lääne ühiskonnas inimesed viimase viie-

kümne aasta jooksul eriti õnnelikumaks muutunud.

Ja minu viimane küsimus mulle endale ja meile kõigile – miks ei ole Eesti inimesed nii väga õnnelikud?

Õnnelikule inimesele on ülimalt oluline, et ühiskonnas valitseks seaduslikkus, et elunormiks oleks ausus, üksteise toetamine ja aitamine. Et isikuvabaduse kõrval, mis annab ka vabaduse jätta oma pere, kodu ja kodumaa, väärtustataks enam usaldust, vastutust, soovi koos olla ja koos tegutseda, et tagada Eesti riigi jätkusuutlikkus ning eesti rahvuse, keele ja kultuuri kestmine läbi aegade.

Ainult koos suudame Eesti teha maaks, kus me tunneme end õnnelikenä. Mitte keegi ei tule seda tegema meie eest.

Austatud kohalviibijad!

Veel kord palju tänu teile kõigile, et te selle sisuka konverentsiga osutasite nii suurt tähelepanu ka minule ja meie aja tegemistele.

Suur, suur tänu!

KONVERENSI LISAMATERJALID

Valdek Alberi šarž

Peeter Ernits

zooloog, ajakirjanik, poliitik

EPA – ELU PARIMAD AASTAD?

1969. aasta kevadel taibati Tartus Eesti Põllumajanduse Akadeemia (EPA) juhtkonnas, et midagi hakkab muutuma. Kindel märk oli see, et rektor Minna Klement jäi esitamata ENSV Ülemnõukogu saadikukandidaadiks. Varem oli rektor alati rahvasaadik olnud, aga nüüd pandi kandidaatide nimekirja keegi Luunja keskkooli õpetaja. Mõni kuu hiljem oligi EPA-s uus rektor ametis. Kui seni oli kombeks, et EKP Keskkomitee otsustab rektori isiku ja seejärel kinnitab ministrite nõukogu ta ametisse, siis seekord küsiti arvamust ka kõrgkoolist endast. 20. juunil kogunesidki aulasse õppejõud ja üliõpilaste esindajad, nõupidamist juhtis prorektor Nikolai Koslov. Seal nägi ta ka tulevast rektorit. Hakatuseks sai sõna rektorikandidaat Arnold Rüütel, seejärel toi-

mus hääletus. Nõukogude Liidus polnud rektoreid sel moel varem paika pandud. EPA oli üleliidulises alluvuses, korraldused tulid Moskvas asuvast Nõukogude Liidu põllumajandusministeeriumist, täpsemalt selle teadus- ja haridusosakonnast. Seega pidi uus rektor sõitma kooskõlastamiseks ka Moskvasse.

EPA üliõpilased ja nooremad õppejõud võtsid uue rektori kiiduavaldustega vastu, eakamate hulgas leidis aga torisejaid: „Alles ta käis siin ringi, õpinguraamat käes.“ Tõepoolest, Rüütel oli lõpetanud EPA kaugõppes vaid viis aastat varem. EPA rohelise tekliga tudengineiud pidid nüüd harjuma sellega, et rektor neid tänavalt tervitab. „Kuidas see küll laineid löi ja vaimustust tekitas!“ mäletab Koslov. „Hea psühholoogina kogus Rüütel tunnustust ja kujunes kiiresti „oma rektoriks“. Seda mitte ainult EPA-missiooni lõpuni, vaid aastaid hiljemgi. Mõni aasta pärast lõpetamist nägin oma silmaga täiendusõppel, kuidas nooruke laborant käis midagi kapisahatlist vaatamas. See tekitas uudishimu. Ja oh imet, seal asus rektori naeratav foto!“

Rektor ei alustanud oma meeskonna moodustamisega, vaid jättis kõik vanad prorektorid esialgu ametisse. Alles aasta lõpus vahetas haldusprorektori välja. Teadusprorektor Koslov, kes valimiskoosolekut oli juhatanud, jäi ametisse ja töötas järgmised üheksa aastat koos Rüütliga. Nende kabinetid asusid vastakuti ja nende eesruumis istus ühine sekretär.

Koslovile Rüütel meeldis: „Ta oli sovhoosi juhtinud ja tundis põllumajandust.“ Õppemajandid jäid küll teadusprorektori haldusalasse, aga et Rüütel tundis Ülenurmet nagu oma viit sõrme, loots Koslov, et pääseb edaspidi sealsete probleemidega tegelemisest. Rüütel alustas rektorina umbes samuti, nagu kuus aastat varem Tartu sovhoosi direktorina: vanade silmariivavate hoonete lammutamisega. Võru tänavalt kadus kasvuhuone. Niipea kui mehhaniseerijad peahoonest välja kolisid, tahtis Rüütel koristada õuelt ka vana räämas garaaži. Rektoraadis püüti teda veenda, et see pole vajalik ja Rüütel jäi justkui nõusse.

„Ühel hommikul, kui tööle tulin, oli aga garaaž lammutatud,“ jutustab Nikolai Koslov. „Alles oli jäetud ainult kanal, kus auto-mehed said veel mõnda aega käia oma autosid remontimas.“ Lammutamisega tehti ruumi uuele. Algas EPA suur väljaehitamine. Esimesena kerkis Tallinna maantee algusesse kõrghoone tudengite ühiselamuks, veel tänagi Rüütli torniks kutsutav ehitis. Sellega tõusis EPA Tartu linnas ülikoolist kõrgemaks, ka sümboolselt. TRÜ tudengid ja õppejõud vaatasid kadedusega EPA arengusööstu ning siunasid omavahel ülikooli samaaegset stagneerumist Arnold Koobi valitsemise all.

EPA tudengiperedele kerkis oma ühiselamu, millist polnud üheski teises tollases kõrgkoolis. Viiekorruselise maja ühetoalised korterid jagati abielus üliõpilastele, kui nende perre sündis laps. Paraku – ühiselamu sai juba aastaga täis.

„Minu meelest oli hea, kui üliõpilased abiellusid juba EPAs. Lastega spetsialistid ei vahetanud kuigi tihti elukohta, vaid püüdsid endale kohe tööle suunamise järel kodu luua. Nii kujunes neist tõeline maa sool. Muidu ähvardas noori naisi maal üksikukuks jäämine või tuli mõne napsitajaga abielluda. Seda ütlesin ma ka otse välja, mispeale mõned vaatasid küll viltu: rektori asi pole sundida abielluma ja lapsi tegema,“ jutustab Rüütel.

Uus oli seegi, et rektor kutsus lõpetajad koos lastega lõpuaktusele ja kulutas peaaegu kogu rektorifondi raha toetusteks lastega peredele.

Rüütel käivitas laiahaardelise EPA ehitusprogrammi. Tema kujutluses pidid üle Tartu linna ja selle ümbruse paiknevad põllumajandusakadeemia hooned koonduma aja jooksul Tähtvere väljale. Suures osas ongi see idee tänaseks teostunud. Toonastele kolleegidele tunnistas rektor, et oleks tegelikult tahtnud saada arhitektiks. Prorektor Koslovi hinnangul lõi temas arhitektivaim igal pool välja: kõik pidi olema funktsionaalne, ilus ja korras.

EPA hoonetes kokku oli üle 10 000 ruutmeetri pinda, aga val-

davalt kehvas seisus. Eriti keerukas oli remontida muinsuskaitse all olevaid Mitsurini (praegu Laia) tänava hooneid. Kuna raha ei olnud, tehti töö omaenda kätega: värv tuli maha kraapida, kor-rastada bareljeefid seintel ja nikerdused laes, pahteldada ja üle värvida.

„Me tegime töid enamasti tudengite abiga,“ meenutab tollane rek-tor Rüütel. „Ma imestan tänaseni, kui entusiastlikult nad olid oma ühiselamute ja õppehoonete remondil abiks, saamata selle eest kopikatki raha.“

Sõjaeelsest ajast kuulus EPA-le Järvselja õppemajand. Sealne jahiloss oli paraku maha põlenud. Üliõpilased ise asusid nüüd hoonet taastama, lisaks rajati tootmishooned ja uuendati sae-kaater. Uuest jahimajast sai edaspidi armastatud väljasõidukoht ja konverentsikeskus. Tasuks andis majand üliõpilassööklale kartu-leid ja juurvilja. Ülenurme peahoones paigaldasid tudengineiud elektriseadmestiku, vedasid laiali elektrijuhtmed. Tudengite abiga kerkis ka EPA oma lasteaed. Umbes kahe aastaga õnnestus ena-mik EPA hooneid korda teha.

Rüütel organiseeris akadeemiaele tolle aja kohta korralikud arvutid ja oma arvutuskeskuse. Ülikoolil oli selline juba olemas. Nüüd topiti ka Riia mäel EPA peahoone vasakus tiivas suur auditoorium tihkelt täis väiksema kabineti mõõdus arvutitehnikat. Algul tuli „Ural“, pärast „Ukraina“. Nõukogude Liidus olnud 103 põllu-majandusakadeemiast ja -instituudist oli oma arvutuskeskus toona vaid tippude tipul – Timirjazevi-nimelisel akadeemial Moskvas ja samuti eliidi hulka kuulunud Kiievil, Odessal ja Minskil.

Rektoril uudseid ideid jätkus, aga ta polnud rahul sellega, et justkui ainult temal.

„Ükskord kutsus ta prorektorid kokku ja küsis, miks peab tema üksi ideid genereerima,“ jutustab Koslov, kes tookord kuulis esmakordselt sõna „genereerima“ sellises kombinatsioonis. „Läk-sime isegi natuke tülli. Tema seisis laua otsas püsti, mina seisin samuti. Kui tema istus, istusin ka mina. Ütlesin: „Mina olen tava-

line inimene ja teen oma tööd, ulmeasjadega ma ei tegele.“ Rohkem meil siiski arusaamatusi ei olnud.“

Hilisem EPA rektor Olev Saveli kinnitab, et selline tegutsemine on Rüütlile väga omane: „Ta on tohutu ideede generaator. Pärast nõupidamisi, kus ta oli tund aega rääkinud, muhelesid kuulajad omavahel: lõppes saade julgete mõtete maailmast. Ma arvan, et Arnold Rüütel on suurem generaator kui organisaaator.“

Tõepoolest, rektori kõik lennukad ideed ei teostunud. Näiteks oli plaan ehitada Järvseljale suur puidutöötlemise ettevõtte, et hakata tegema ka teistele õppeasutustele puidutööd. Eerikale aga tahtis rektor rajada suure puuviljaaia. Kumbagi ei tulnud.

Et kõike kavandatud ellu viia, oli vaja ehituslimiiti – see oli tollane võlusõna. Limiidi eraldamiseks oli aga tarvis saada hästi läbi rohkete ülemustega nii Moskvas kui Tallinnas.

„Ehitamiseks polnud kunagi puudus rahast, küll aga ehituslimiidist,“ rõhutab Koslov. „Moskvas oli raha palju, aga seda jagati ümber vabariigis. Kõik tahtsid ehitada, aga kõigile ei antud limiiti. Meil tavaliselt ei tekkinud siiski sellega probleemi.“

Rüütliil on meeles, et kui EPA tahtis oma ühiselamut ehitada, siis lubati limiiti tagantjärele anda, juhul kui hoone on suudetud vabariigi rahast valmis ehitada. Ministrite nõukogu esimees Valter Klauson lubas siis maja katuse alla panna, aga rohkemaks tal võimalust ei olevat.

Rektor oli osanud luua väga head suhted nii Klausoni kui tema esimese asetäitja Edgar Tõnuristiga. Rüütel uuris välja, et Klauson oli sõja ajal oma punaüksusega kaks päeva Ülenurme mõisas peatunud, kui ta väeosa ei suutnud Tartusse sisse murda. Rüütel meelitas Klausoni Ülenurmele ja tuletas meelde aegu, kui väeüksuse staap asus mõisahoone keldris. Pärast sellist inimlikkust sai rektor tollaselt valitsusjuhilt alati abi.

Vahel tuli rektoril lausa kaks korda nädalas Moskvas käia. Autojuht sõidutas ta õhtuse Tallinn-Moskva rongi peale, mis käis läbi Narva: sealtkaudu sai „suures pealinnas“ kiiremini käidud.

Põllumajandusõppeasutuste peavalitsuse juhataja Moskvas oli Rüütli hea tuttav, kuid rektor püüdis seal hoida madalat profiili.

„Oli täiesti välistatud, et ma mingi meeleheaga oleks sinna läinud,“ räägib Rüütel tollastest käikudest. „Kuigi pudel Vana Tallinna või vorstirõngas oleks seal muidugi heameelega vastu võetud. Aga ma läksin tavaliselt ainult paberitega. Need vaadati läbi ja lubati: „Kui aasta lõpus pole keegi suutnud oma limiite ära kasutada, anname need teile.“ Nii sai ühiselamu valmis.“

Nikolai Koslov mäletab üht järjekordset Moskvas käimist, kui EPA juhid pidid põllumajandusministeeriumi fuajees ministri asetäitjat Polovtsevi nähes kibekähku samba taha peituma. „Muidu oleks Polovtsev hakanud meid sõimama, miks on raha kulutamata. Aga meie ei olnud süüdi, kui ehitaja ei suutnud tööd teha.“

Eestis ei jätkunud ehitusvõimsust. Nii tegi Rüütel EPAsse oma ehitusosakonna. Enamasti ehitati oma jõududega valmis raudbetoonist konstruktsioonid, seejärel saadi limiit ja riiklik rahastus. Kui EPA üks õppehoonetest pandi ehitusplaani, pidanuks projekt juba aasta varem valmis olema. Siis sai Maaparandusprojekt EPA-lt ruumid tasuta kasutada ja vastuteeneks tehti projekt. Järgmisel aastal tuli ka raha. Nii käis tollane asjaajamine.

Õppeedukus polnud 1960ndate EPAs kiita, tegelikult oli see lausa üks viimaseid Nõukogude Liidus. Gruusias lõpetas 99 protsenti tudengitest, aga Tartus vaid kolmveerand. Põhjus oli lihtne: Tartus olid nõudmised suured. Moskva aga seda ei arvestanud ning ikka ja jälle sai Rüütel sugeda. Talt nõuti õppeedukuse parandamist.

„Paljudel juhtudel andsid rektorid sellistele nõudmistele järele,“ meenutab teadusprorektor Koslov. „Rüütel aga alla ei andnud.“ Konkurs EPAsse oli aastaid olnud üsna madal. Uus rektor tegi kohemaid keskkoolidele ringi peale ja kiitis oma kõrgkooli. Varsti hakkasidki seal näitajad ülesmäge minema. Sisseastumissõel tihenes, EPA tõusis nii üliõpilasteaduse, õppeedukuse kui spordisaavutuste poolest 103 põllumajanduskõrgkooli esikümnesse, mõnel alal lausa esimese kolme sekka.

„Ettepoole jäid Moskva Timirjazevi-nimeline akadeemia ja Ukrainas põllumajandusakadeemia,“ mäletab Rüütel. Moskvale meeldisid EPA edusammud. Kedagi oli ikka vaja nõupidamistel teistele eeskujuks tuua ja nüüd sai selleks Tartus asuv suhteliselt väike akadeemia. Kuid selliseks ei pidanud see kauaks jääma, sest Tartusse otsustati luua üleliiduline veterinaariakeskus, kus oleks hakatud terve Nõukogude Liidu tarvis loomaaarste ette valmistama. See tähendanuks aga EPA veterinaariateaduskonna viimist venekeelsele õppele ja poolesaja tudengi asemel ehk koguni sadade vastuvõtmist igal sügisel. Sellele astus rektor kategooriliselt vastu. Moskva peavalitsuse juhataja seltsimees Krassota kutsus Rüütli välja.

„Ta istus oma kabinetis suure laua taga, mille vastas asus väike laud. Istusin selle taga nagu ikka ja seletasin talle, et EPA ei ole võimeline seda plaani realiseerima, sest meil pole nii palju ruumi ei õppetöö korraldamiseks ega õppejõudude eluasemeteks. Eks need õppejõud oleks siis ju Venemaalt toodud! Seni olime peavalitsuse juhatajaga hästi läbi saanud, aga nüüd ta vihastas. Keeras oma pöördtooli järsult ringi ja jäi seljaga minu poole istuma. Ei teagi, mitu minutit me niimoodi seal istusime Lõpuks ta rahunes, aga jutt enam ei klappinud. Moskva loobus siiski oma plaanist.“

Rektorite nõupidamistel kadestasid kolleegid Rüütli: „Teil on jumalik elu, kinnine linn, ei saa tuua väljapoolt üliõpilasi.“ 1969. aasta sügisel moodustati siiski ka EPAs venekeelne õpperühm, kuhu hakkas tulema tudengeid Karpaatidest, Kaukaasiast, Gruusiast ja Tadžikistanist. Veel 1970ndatel oli mitmel pool Nõukogude Liidus, eriti selle lõunapiirkondades, tavaks ülikooli lõpudiplom osta. Rektorite kokkusaamistel räägiti alathti, kui palju on diplomitega äritsemise juhtumeid avastatud. Samuti käis äri kandidaadikraadidega.

„Tuvastada suudeti, et umbes kümnendik diplomitest on ostetud, kuid tegelikkuses pidi see protsent ikka suurem olema,“ arvab Rüütel. „Üliõpilane oli küll vormistatud, aga koolis ta ei käinud

ega olnudki sageli ülikoolis õppimiseks võimeline. EPAs midagi sellist polnud.“

Moskva kõrgem atesteerimiskomisjon (VAK) kahtlustas tihti ka õppejõude ja rektoreid, et neile on kandidaadi- või doktoritöö võõra käega valmis kirjutatud. Oli ka põhjust, sest nii mõnigi tabati teolt. Asi algas palgast: vanemõpetaja teenis 120 rubla, kümneaastase staaži korral 160 rubla, kandidaadikraad aga kahekordistas palga.

Dissertatsioonidele hakati tegema järelkontrolli, rektorid kutsuti oma töödega Moskvasse. Koslov mäletab juhtumit kellegi kandidaadikraadi kaitsnud linnuvabriku direktoriga. Tollelt küsitud, milliste lindudega ta tegi oma töö jaoks vajalikud katsed. „Broileritega,“ vastanud direktor. „Milliste broileritega?“ päriti edasi. Tuli välja, et ta ei teadnudki, mis loom see broiler on, ja jäi kraadist ilma.

Moskva päris tagantjärele ka Rüütli väitekirja kohta. Tolleks ajaks oli rektoriks saanud juba Koslov, kes andis kaitsmisnõukogule kinnituse, et Rüütli töö on täielikult tema enda tehtud. Moskva ise andis teadusuuringuteks vaid näpuotsaga raha. „Seal usuti, et põld kasvatab kõike ise ja selle jaoks pole ka suurt teadust tarvis teha,“ muigab Arnold Rüütel.

Aastatel 1960–1965 Eesti NSV Kõrg- ja Keskerihariduse Komitees vaneminspektorina töötanud Nikolai Koslov jutustab, kuidas Tartu ülikoolis loodi meditsiini kesklaboratoorium, millest hiljem kasvas välja geneetikute noor põlvkond. Kokku oli ülikoolis kümnekond riiklikult rahastatavat probleemlaborit. Umbes sama seis oli Tallinna Polütehnilises Instituudis, praeguses Tehnika-ülikoolis.

„Meie ei saanud EPAsse mitte ühtegi,“ tunnistab Koslov. „Taotlesime, taotlesime, aga ei midagi. Moskva andis meile teaduse tegemiseks aastas parkümmend tuhat rubla ja mingit lootust juurde saada ei paistnud.“

Rüütli ei jäänud rektorina muud üle, kui hakata Eestist lepingu-

liste töödega raha juurde hankima. Tal õnnestuski põllumajandusministeeriumist, Eesti Põllumajandustehnikast ja metsamajanditest saada teaduse arendamiseks kokku ligi miljon rubla. Seda oli mitukümmend korda rohkem kui Moskvast ette nähtud. Kõik teaduskonnad, kes lepinguraha said, pidid osa sellest maksma laborantidena tööle võetud üliõpilastele. Peagi töötas ligi pool EPA tudengitest laborandina poole või kolmandiku kohaga. Uurimistöde ja üliõpilasteaduse tase tõusis kiires tempos. Rohkelt kaitsti kandidaadi- ja doktoritöid, EPAsse hakkas tulema teaduspreemiaid.

EERIKA IMELAUT

Rektori enda teadustöö eeldas lüpsikarusselliga katselauda olemasolu. Selline ehitati Eerikale. Hiljem vajas ka Rüütli mantlipärija, rektor Nikolai Koslov uuringute tegemiseks katselauda, aga sigadele. Sinna tõi ta seavabrikust kolmepäevased pörsad ja nakatas nad mükobakteritega. „Kui ma ei oleks olnud prorektor, poleks ma ka doktoritööd saanud teha,“ seletab professor Koslov, kel kulus doktorikraadini jõudmiseks 14 aastat. Rüütli läks veel rohkem aega.

Rüütli unistus oli rajada farm, kus piima tootmine oleks odav ja see lubaks täiustada tehnoloogiat – tolle aja moesõna „industrialiseerimise“ kohaselt. See sai olla vaid suur farm. Vastav uurimisgrupp ja labor loodi EPAs rektori juhtimisel 1971. aastal. Rüütli oli labori juhataja kuni 1977. aasta jaanuari viimase päevani, edasi jäi ta teaduslikuks juhendajaks. Tema doktoritöö teemaks sai piimatootmise tehnoloogia täiustamine veisekasvatuse industrialiseerimise tingimustes.

Rüütli labor koosnes kahest uurimisrühmast: üks majandus-teadusliku suunaga, teine tegeles piimakarja pidamise tehnoloogiaga. Seal töötasid nii loomakasvataja, loomaarst, elektroonik, programmeerija, keemik, matemaatik, bioloog kui ka mehaanika-

insener, kokku tosinkond inimest. Püüti välja töötada lehmade konveierpidamise uudset tehnoloogiat, mis arvestab iga looma füsioloogilisi vajadusi, aga võimaldab ka tööprotsesse mehhaniseerida ja automatiseerida. Inimese panus pidi seesuguses laudas järsult vähenema.

Kuid selleks, et loomade vabapidamisel tööprotsesse automatiseerida, tuli iga loom kõigepealt ära tunda. Laboris valmistati iga lehma jaoks tikutopsisuurune responder. Kui see lehmale kaela riputati, sai teda arvuti kaudu jälgida. Söödaküna juurde läinud lehma kohta näitas arvuti, kui palju piima see loom on andnud ja kui palju jõusööta ta vajab. Arvuti näitas sedagi, millal üks või teine lehm indleb, ja seegi mõjutas söödakogust.

Lisaks selgus, et lehmadel on oma hierarhia. Kõrgemal positsioonil asuvad läksid söödaküna juurde siis, kui neil tahtmine tuli, seevastu alumistel astmetel olijad vaatasid enne arglikult paremale ja vasemale. Laboris kirjutati siis arvutiprogramm, mis suunas hierarhia tipud jõusöödaboksi vaid vajadusel ja tagas ka madalama positsiooniga lehmadele täisportsu sööta.

Insener Peep Horma käis Moskva kinnises kosmoseinstituudis professor Bajevski juures tutvumas kosmonautide südamerütmi analüüsimisega. Pärast prooviti sama meetodikat Eerika lauda lehmadega. Teine insener konstrueeris elektroonilise termomeetri, millega sai mõõta temperatuuri nii lehma kehapinnal kui sügavamal organismis ning selle põhjal hinnata looma tervislikku seisundit.

Kokkuvõttes: Rüütli töörühm suutis juba 1970. aastatel arvuti abil jälgida ja analüüsida looma käitumist. „Roboteid me siiski ei suutnud valmis teha,“ vabandab Rüütel aastaid hiljem. „Siis arvati, et lüpsiroboteid polegi vaja, kuni naised teevad selle töö ära.“

„Kõik see, mida me tegime, oli oma ajast kaugel ees,“ tunnistab Rüütli laboris töötanud Jüri Järviste. „Maailmas tehti sedalaadi asju veel Hollandis. Nõukogude Liidus muidugi mitte.“

Tänaseks on kujunenud sellest terve täppisloomapidamise suund,

precision livestock farming. See hindab iga looma heaolu ja tervist ning annab talle täpselt kõike ja niisuguses koguses, nagu loom parajasti vajab.

„See oli meile nagu hobi,“ ütleb Rüütli teine tollane kolleeg Jaan Praks. „Meil oli vabadust küll ja küll, nii et me tegelikult mängisime. Ja et Rüütel oli meie selja taga, saime seda endale lubada. Tema oli labori asutaja, meie söötsime talle teatud teemasid ette, tema omakorda söötis meile. Pärast vaatasime omavahel, mis neist ideedest välja võiks tulla.“

Praksi sõnul ei mõistetud algul selle labori tegemisi ei Nõukogude Liidus ega EPAs endaski. Kõige tähtsamaks loeti toona ikka tõuaretust. Kuid mida aasta edasi, seda enam äratasid Rüütli tegemised huvi terves Nõukogude Liidus. Vene kolleegidel tekkis ka nõudlus responderite järele ja Rüütli laboris tehtud jooniste põhjal hakkas Kuusalu kolhoosi elektroonikatehas neid valmistama.

Tartus hakati korraldama üleliidulisi konverentse, mis algselt kavandatud üha suuremaks ja kõrgetasemelisemaks kujunesid. Rüütli uurimistööd ilmusid mitte üksnes Nõukogude Liidus, vaid ka välismaal. Selleks, et rahvusvahelises teadusajakirjas midagi avaldada, pidi saama kahe akadeemiku heakskiidu. Rüütli sellega probleeme polnud, Moskva akadeemikud tulid ise meelsasti Tartusse asja uurima. Kõige krooniks saabusid Eerikale pikka-deks kuudeks tööle Moskva kosmoseuuringute instituudi tead-lased. Neil olid kaasas lääne päritolu seadmed, mis võimaldasid organismi füsioloogiat distantsilt jälgida. Eerika laudas kontrol-lisid nad oma tehnikat lehmade peal.

Saabus ka õppemajandite osakonna juhataja asetäitja üleliidulisest ministeeriumist, et uurida Eerika lauta. Talle hakkas loomade jälgimise seadeldis nii meeldima, et kui ta mõne aja pärast viidi Komi ANSVsse juhtivale parteitööle, siis laskis sealsetes kolhoosides sama meetodit kasutada. Kutsus ka Rüütli vaatama. „Mees kiitis Komis taevani Rüütli ideed,“ jutustab Kalju Roosve. „Nemad kasutasid seal tugevamat metalli, see pidas kauem vastu. Meil oli pidanud ainult neli kuud. Pärast Komis käimist kasuta-

sime ka Eerikal teisi metalle ja siis töötas asi juba peaaegu aasta.“ Taasiseseisvumise järel jäid Rüütli labori algatused soiku. „Väidetati, et veisepidamist puudutavad põhilised uuendused on arenenud riikides juba tehtud ja jalgratast pole mõtet leiutada,“ meenutab labori hilisem juht Jaan Praks. „Et see oli vaid „emotsionaalne tõde“, seda tõestab ilmekalt fakt, et pärast aastatuhande vahetust on maailmas hakatud korraldama veiste täppispidamise konverentse.“

Sovhoosi ja terve piirkonna elu põhjaliku ümberkorraldamise järel viis Rüütel täiesti uuele tasemele ka EPA, kuid tollaste kolleegide sõnul sellega ta ideed ja teod kaugeltki ei piirdunud. Võimatu olevat alahinnata Rüütli rolli kogu Eesti maaelu arendamisel, nii et see eristus selgelt ülejäänud „kuuendiku planeedi“ omast.

ÜLENURME PUHKEB ÕITSELE

Rektor Rüütel otsustas arendada Ülenurme katsemajandit, mis oli 1968. aastal mitme kolhoosi ühinemisel loodud, aga ei andnud täit õppe-katsemajandi mõõtu välja. Lennuvälja laiendamise tõttu oli Raadi EPA-lt ära võetud. Finantsiliselt allus katsemajand Moskvale, põllumajandusliku kõrg- ja keskkhariduse peavalitsuse koosseisus olevale õppemajandite valitsusele. Toimimise eest aga vastutas EPA. Kui seni ajas katsemajandiga seotud asju haldusprorektor, siis nüüd võttis rektor isiklikult asjaajamise üle. Majandil oli kõigest 700 hektarit maad, millest ligi 200 hektarit soo. Park oli räämas, peahoone kehvast seisusest. Rüütel korraldas kõigepealt pargi korrastamise üliõpilaste abiga, seejärel remonditi peamaja. Moskvast kaubeldi välisvaluutat, et osta tšuloomi ja põllutöömehhanismid. Rüütli unistus oli rajada suur ja ajakohane lüpsifarm tuhandele lehmale. Selleks aga tuli tagada vajalik söödabaas. Üleliiduline suund nägi ette teravilja ja mais kasvatamist, lepiti ka

kartuliga, kuid ristik oli vahepeal lausa riigivastaseks tunnistatud. Kuna põllumaale ei tohtinud karja- ja heinamaid teha, tuli hakata maad parandama.

Ülenurme lähistel oli üle 600 hektari läbimatut turbasood, mille nõlvadest pressisid allikaveed välja ja kevadeti ujutas tulvavesi soo üle. Tavaliselt kestis üleujutus nädala või poolteist, kuid iga paarikümne aasta tagant võis see vältida ka terve suve. Kohalik mõisnik Muna oli kunagi lasknud Saaremaa kraavihallidel sood käsitsi kraavitada. Iga 15–30 meetri tagant jooksis kraav ning kaevatud oli ka lausa kanal, mis langetas Aardla järve taset tervelt 70 sentimeetrit.

Rüütel kauples Tallinnast „vahendid“ välja ja algas Emajõe soiste luhaheinamaade kuivendamine. Rajati uued kraavid ja teed ning ehitati pumbajaamad. Tekkis hiiglaslik, 1270 hektari suurune Aardla polder, millest sai tõeline vaatamisväärsus.

Ent akadeemia rektor mõtles ka järelkasvule. Ta unistas Üle-nurme keskkoolist, mille lõpetajad tulevad EPAsse õppima, pärast aga siirduvad tagasi kodumajandisse tööle. Tal õnnestuski hankida Moskvast kooli rajamiseks vajalik raha ja ehitus hakkas pihta.

EPA eelmine rektor Minna Klement seisis hea põllumajandusmuuseumi asutamise eest. Selleks oli viimane aeg, sest taludes talletatud töösused ja -riistad hakkasid uutes oludes hävima. Siiski õnnestus paari aastaga koguda üle Eesti 70 000 eksponaati. Puudus veel valitsuse määrus riikliku muuseumi loomiseks. Ministrite nõukogu ei olnud sellisest muuseumist vaimustuses, ka Edgar Tõnurist imestas: „Kelle jaoks seda vana prahti säilitada?“ Ei jäänud muud, kui teha muuseum EPA juurde. Paraku polnud kõrgkoolil sobivaid ruume. Rüütel pakkus üht heinaküüni ja Ülenurmel asuvat talli. Viimane mahutas 28 hobust, aga majandil oli neist vaja ainult kaheksat. Rüütel palus direktor Kalju Roosvel leida hobustele ruumi mujal ja tall anti muuseumi käsutusse.

Ülenurmel oli veel üks tähtis funktsioon – esinduskoht külaliste vastuvõtmiseks.

„Meil käis tollal palju tähtsaid külalisi, peamiselt Venemaalt,“ jutustab Roosve. „EPA oli liidu ulatuses silmapaistev asutus, Rүүtel aga väga autoriteetne mees. Kui keegi tahtis tulla, oli Rүүtel alati nõus. Ta oli külaliste suhtes väga vastuvõtlik.“

Vastuvõttud toimusidki Ülenuarmel. Sealses mõisahoones oli banketisaal sajale inimesele, keldrikorrusel saun ja bassein ning veel üks väiksem saal kuni 60 inimese võõrustamiseks. Rektor Rүүtel olevat ise ka alati võõruspidudest osa võtnud. „Ainult et tema ei võtnud nii nagu mõni teine mees – tema võttis ikka vähehaaval,“ kalambuuri seab Roosve.

VAADE KÕRGELT

Kui Tallinna südames oli avanud ukсед soomlaste ehitatud Viru hotell, hakkas EPA rektor oma pikematel pealinnasõitudel peatuma just seal. Talle sai esimesest läänelikust kõrghoonest pealinna südames omamoodi sümbol.

„Palusin alati tuba võimalikult kõrgel korrusel ja vaatega mere poole. Hotelli personal juba teadis mu soovi. Tahtsin näha võimalikult kaugelt merele ja õhtupäikest merre loojumas. Aknast merele vaadates sai rahu omi mõtteid mõelda,“ räägib Arnold Rүүtel. „Kui meie esivanemad aastatuhandeid tagasi siia maale tulid, jäid nad sellele pankrannikule pidama, edasi polnud kuhugi minna. Hiljem tuli ka teisi, terved hordid ida poolt. Kuid meie eelkäijad hoidsid ikka sellest maast kinni, nii nagu tegi seda ka minu põlvkond.“

See põlvkond ei loobunud Rүүtli sõnul oma sügavamatest tõekspidamistest ja unistustest, kuid pidi suutma ka toonastes oludes nii tegutseda, et oma lähedaste ja Eesti eest hoolt kanda. See puudutas muuhulgas ka suhet valitseva kommunistliku partei ja selle asjameestega. Tava kohaselt soovitas partei igasse kõrgkooli oma usaldusmehe palgaliseks partorgiks. EPA rektor sellega ei

nõustunud. Rüütel läks keskkomitee esimese sekretäri Johannes Käbini juurde ja teatas, et tema kollektiiv leiab endale ise partorgi. Ühtlasi lisis, et neil on ettepanek kaotada EPAs palgalise parteisekretäri ametikoht.

Käbin vaadanud Rüütlit pika pilguga, aga ei öelnud midagi. Seega oli nõusolek saadud ja EPA sai esimeseks kõrgkooliks Eestis, kus partorgi valisid kommunistid isekeskis enda seast.

„Omavahel leppisime kokku, et dekaanid täidavadki neid ülesandeid kordamööda ühe aasta kaupa,“ selgitab Rüütel. „Kes parajasti partorg oli, see kaotas küll võrreldes dekaani palgaga umbes sada rubla kuus, mis tol ajal oli suur summa, kuid sellegipoolest olid inimesed nõus, sest ka parteikoosolekul sai nüüd rääkida mitte parteikongressidest ja leninismist, vaid sisulistest asjadest.“

EPA kommunistid paistsid silma oma isepäisuse ja vabameelsusega. 15 aastat seal ajalehte toimetanud ajakirjanik Vello Lään meenutab: „Paberil juhtis EPAt justkui parteikomitee, aga tegelikult oli see parimal juhul pelgalt nõuandja. Sisuliselt otsustas kõik ikka Arnold Rüütel. Tänu tema liberaalsusele valitses põllumeeste kõrgkoolis 1970ndatel, see tähendab sügaval stagnaajal, suhteliselt vaba õhkkond. Niivõrd, kui see tollal üldse oli võimalik.“

EPA õppejõud ja üliõpilased ei pidanud tingimata oktoobri- või maiparaadile minema, nagu seda nõuti naaberülikoolis. Selle asemel lepiti omavahel kokku, et demonstratsioonile lähevad vaid need, kel parasjagu pole kavas koju sõita või muid tähtsamaid toimetusi ees. EPA demonstrantide kolonn sai seetõttu küll lühike, aga oli ometi alati kohal.

„Linnakomitees seletasin, et meie üliõpilased peavad kõik maale sõitma ja seetõttu ei ole neil võimalik paraadil osaleda,“ meenutab Rüütel.

Kui Tartu tudengid korraldasid 1976. aasta üliõpilaspäevade aegu meelevalduse, nõudis partei linnakomitee selle algatajate ülikoolist väljaheitmist. Erinevalt Tartu Riikliku Ülikooli juhtkonnast suutis EPA kaitsta oma tudengeid karmi karistuse eest.

„Vähemalt üheksa aasta jooksul ei visanud me EPAst ühtki üliõpilast poliitilistel põhjustel välja,“ viitab Rüütel oma põhimõttele rektorina.

Sama kinnitas Rüütel ajakirjanik Tiina Jõgedale antud intervjuus: „Üliõpilaste poliitikas osalemise pärast pidasid kõrged isikud minuga väga raskeid jutuajamisi nii Tallinnas kui ka Moskvas. Peapesu oli nii äge, et laud hüppas kõigi nelja jalaga õhku. Kuid ma suutsin jääda endaks.“

EPA lehe toimetaja Vello Lään meenutab aega, kui lehe aktiivne autor Riho Mesilane pages välismaale: „Rahva seas liiguvad seniajani legendid, et Mesilase tollast sõitu käendas Arnold Rüütel ja tal olid noore mehe ärahüppamise pärast pahandused väga kõrgel tasemel. 1970ndatel ei tahetud parteitut lihtsurelikku muidu lääneriiki lasta, kui teda pidi keegi soovitama ja tema eest ka vastutama.“

Mesilase elukäiku ajakirjanduslikult uurinud Jüri Ehasalu ei pea seda versiooni tõeseks. Mesilane võeti Eesti Televisiooni tööle ENSV KGB polkovniku Jüri Kalle isiklikul korraldusel ning tema väljasõidudokumendid vormistas mitte EPA, vaid teleraadiokomitee juhtkond. Ehasalu sõnul on tõendeid Mesilase kui läände saadetud KGB agendi tegevuse kohta enam kui piisavalt.

Paar korda helistati Moskva kõrgemast atesteerimiskomisjonist (VAK) EPA teadusprorektorile Nikolai Koslovile ja soovitati, et põllumajandusakadeemia esitaks Rüütli kandidatuuri dotsendi kutse omistamiseks. Tol ajal sai VAK erakorraliselt dotsendiks nimetada kõrgkoolide rektoreid, suurte tootmiskoondiste direktoreid ja väljapaistvaid teadlasi, kel polnud teaduskraadi. Sama erandiga oli dotsendiks saanud ka eelmine rektor Minna Klement. Oli vaja vaid teadusnõukogu kokku kutsuda, poolt hääletada ja dokumendid Moskvasse saata. Dotsendina saanuks rektor senise 300 asemel juba 450 rubla palka.

Teadusprorektor rääkis ettepanekust Rüütlikele, kuid too keeldus. Mõne aja pärast helistati Koslovile uuesti ja pahandati, et ta oma ülesannetega hakkama ei saa. Kuid Rüütel keeldus endiselt: „Mul

ei ole ju isegi veel kandidaadikraadi. Võibolla aasta-pooleteise pärast, kui materjal on koos.“

Telemees Rein Järlik mäletab, kuidas ta ühe intervjuu eel päris Rüütli, millise tiitliga ta tema poole peaks pöörduma. „Lihtsalt rektor Arnold Rüütel ja rohkem ei midagi,“ oli vastus. „Mul ei ole veel teaduslikku kraadi, ma ei saa isegi dotsendi ametiga nõustuda.“

Tolleaegne Tartu Riikliku Ülikooli rektor, pedagoogikakandidaat Arnold Koop sai NSVL Pedagoogikateaduste Akadeemia korrespondentliikmeks juba 1968. ja professoriks 1972. aastal.

Arnold Rüütel kaitses oma kandidaadiväitekirja „Veisekasvatuse kontsentreerimine Eesti NSVs“ 1972. aastal. Töö koos graafikute ja skeemidega oli üle 800 lehekülje, millest poole moodustas tekst. See on doktorikraadi väärt, öeldi väitekirja kohta. Nõukogu tegigi ettepaneku teha hoopis uus, doktorikraadi kaitsmine. Rüütel loobus. „See poleks ilus olnud, kui ilma kandidaadikraadi kaitsmata oleks kohe doktor antud.“

Nõukogu esitas Rüütli töö Moskva kõrgemale atesteerimiskomisjonile. Sealt tuli samasugune hinnang: see on täiesti korralik doktoritöö, millest ainult üks peatükk vastaks juba kandidaadikraadile; seega vaadatakse esitatud töö läbi doktoritööna, kui olete sellega nõus. Rüütel keeldus taas: „Kaitsen doktoritöö siis, kui see on valmis.“

Kuid doktorikraadi kaitsmine lükkus aina edasi. EPA-l ei olnud tollal veel teaduskraadide andmise õigust. Leedust ja Lätist oli pakutud, et kaitsku Rüütel nende juures. Tema ütles ka sellest pakkumisest ära, sest Baltimaid võinuks süüdistada omavahelises kokkumängus. „Ma lähen pigem Moskvasse kaitsma,“ jäi Rüütel kindlaks. Nii kaitseski ta oma doktoritöö lõpuks hulk aastaid hiljem, 14. mail 1991 Moskva oblastis Dubrovitsõs üleliidulises loomakasvatusteadusinstituudis.

Rüütli töö käsitles suurfarmide efektiivsust, veerandsada aastat kestnud uurimistöö tulemused olid kokku võetud pealkirja all „Piimatootmise tehnoloogia täiustamine loomakasvatuse intensii-

vistamise tingimustes“. Teooria kõrval oli juttu näiteks telemeetria võimalustest loomade elutegevuse uurimisel, individuaalse portsjonikaupa söötmise automaatsüsteemist ja uue tehnoloogia mõjust loomade enesetundele.

„Selgus näiteks selline huvitav nüanss, et kui lüpsjaks on naine, annab lehm pool liitrit rohkem piima kui meeslüpsjale – lehmad on tundlikud,“ räägib Rüütel. „Töö hõlmas paljusid efektiivsust mõjutavaid detaile, näiteks kui kaugelt tasub loomasööta vedada. Kütus oli küll tol ajal väga odav, aga ka siis hakkas üle nelja-viie kilomeetri muutuma ebarentaabliks.“

Eesti Vabariigi Ülemnõukogu esimehe väitekirja hinnanud teadusnõukogusse kuulus mitukümmend liiget, suur hulk neist akadeemikud. Esitati rohkesti küsimusi, mis lõpuks kaldusid ka poliitikasse.

„Üks nõukogu liige hakkas minuga pahandama, et olen Nõukogude Liidu lõhkuja ja nüüd tulen neilt doktorikraadi saama. Kaitsmist juhatanud Valgevene akadeemik teatas selle peale: „Kui keegi tahab veel poliitilisi küsimusi esitada, siis seda ma ei luba.“ Ta isegi vabandas, et nõukogus sellised teemad üldse jutuks võeti. Mõni kuu hiljem saatis aga toosama akadeemik mulle isikliku kirja, kus mõistis mind hukka: „Ise teadlane, aga keerasid niisuguse supi kokku – lõhkusid Nõukogude Liidu ära!““ jutustab Rüütel.

Salajasel hääletamisel teadusnõukogus jagunesid aga hääled nii: kaks vastu, ülejäänud poolt. Seega oli Arnold Rüütel tunnistatud põllumajandusdoktori kraadi vääriliseks.

* * *

Viimasel kahel EPA-aastal valdas rektorit kimbatus. Keegi kolleegidest veel ei teadnud ju, et EKP Keskkomitee esimene sekretär Johannes Käbin meelitas Rüütlit juba pikemat aega Tallinnasse tööle. See näis igati seaduspärane karjääri jätk: rektor oli juba 1969. aastast olnud ühiskondlikel alustel Eesti NSV Ülemnõukogu presiidiumi esimehe asetäitja.

Kuid ei elu pealinnas ega seal ootav kõrge ametikoht ei ahvatlenud EPA rektorit. Ka abikaasa Ingrid oli selle mõtte tuline vastane.

Ometi lahkus rektor Rüütel EPAst pärast 1977. aasta naistepäeva. Seljataha jäi töörohke ja saavutusrikas ajajärk Tartu mail.

*Tekst on ilmunud raamatus „VIIMANE RÜÜTEL“
Kirjastus Kunst OÜ, 2017, lk 66–82*

Rohumaaviiljeluse kateedri välilaboratoorium Eerikal

Foto: EPM FP 637:4

Teadur Väino Poikalainen ja laborant Esta Edel Eerika laudas

Foto: Arnold Rüütli isiklik kogu

Ülenurme õppe-katsemajandi piimakarjafarm

Foto: EPM FP 295:201

Tartusse Tähtvere poolt saabujaid tervitab EPA tudengite kodu

Foto: TM F 935:308

Ülenurme õppe-katsemajandi keskusehoone

Foto: EPMFP 637:2

380aastane Kuningamänd Järveljal vaatab oma valdusi 33 m kõrguselt

Foto: Rein Järlik

Vaino Väljas

EKP Keskkomitee esimene sekretär

RIIGI TAASTAMISEST

Maailmapoliitika üldpilt oli 1988. aasta alguseks lootustandvalt selginenud. „Külma sõja“ selgroog oli murtud asetleidnud strateegilise ründerelvastuse ja aatomirelvade vähendamise ning kontrolli saavutamise tulemusena; alustati läbirääkimisi tavarelvastuse osas; relvakonfliktid Afganistanis, Angolas, Nicaraguas ning mitmetes teistes regioonides olid lahendamisjärgus. See, mis veel lähiminevikus näis ilmvõimatuna, oli muutunud tajutavaks reaalsuseks.

Killuke mälusalvest: 1988. aasta alguses saabus Nicaraguasse ÜRO missioon eesotsas peasekretär Pérez de Cuéllariga, ees-

märgiga viia lõpule sandinistide ja *contrate* vahelise rahulepingu sõlmimine ja anda USA-le ja NSVL-le üheselt mõista, et tuleb lõpetada vaenupoolte toetamine. Olin enne Venezuelas Pérez de Cuéllariga kohtunud; olgu märgitud, et aastail 1978–1979 töötas ta seal Peruu suursaadikuna, samal ametikohal oli ta 1969–1971 olnud Moskvas. Juba ÜRO peasekretäri asetäitjana oli tema ülesandeks Afganistani, Iraani, Iraagi, Namiibia ja Nicaragua kriiside reguleerimine. Tema Managuasse saabudes toimus meie kohtumine. Andsin talle ülevaate relvatarnete lõpetamise plaanist pariteetselt USA-ga (kohapealse suursaadikuna olin NSV Liidu välisministeeriumi poolt Nicaragua kriisi lahendamiseks moodustatud erikomisjoni juhi asetäitja). Pérez de Cuéllar jäi esitatuga rahule. Jutuajamise lõpus küsis ta sõbralikus toonis: „Aga kuidas kodumaal ajad arenevad?“ Tal oli teada, et olen pärit Eestist. Vastasin, et väga ärksavaimuliselt ja üsnagi radikaalselt.

Ja saabuski ajalooline hetk. 23. märtsil 1988 kirjutati Nicaragua piirilinnas Sapoas alla rahulepingule. Verine, ohvriterohke üheksa aastat väldanud kodusõda oli lõppenud. Rahulepingu allakirjutamist juhtis katoliku kiriku peapiiskop kardinal Miguel Obando y Bravo. Tseremoonia lõppedes tuli ta minu juurde, tegi ristimärgi ja lausus: „Jumal õnnistagu teid, meie rahvas ei unusta, mida olete tema heaks teinud!“

Miks ma neist kaugetest asjadest kirjutan? Aga selleks, et rõhutada: ka väike riik võib maailmas märgilise tähtsusega asju korda saata.

13. juunil Nicaraguas koos abikaasa Maiga lennukisse astudes, et oma järjekorras üheksandale „troopikapuhkusele“ sõita, ei osanud ma ilmaski ette kujutada, mis mind ees ootab. 14. juunil, kui olin veel Atlandi ookeani kohal, toimus Moskvas NLKP Keskkomitee Poliitbüroo istung. Gorbatšov teatas sellel, et EKP Keskkomitees toimub muudatus ja I sekretäri kohale soovitakse Vaino Väljas. Koduste „riigikukatajate“, eesotsas Enn-Arno Sillariga, töö oli vilja kandnud. Sama päeva õhtul, piltlikult väljendades otse lennukitrepilt, saabusin Gorbatšovi kabinetti. Tunnustussõnad Nicaraguas

tehtu eest ja „tänutäheks“ ränk vastutuskoorem Eestimaal toimuva eest. Minu emotsionaalses toonis esitatud vastuväiteid, et ma ei taha vastutada selle eest, millest pole osa võtnud viimase üheksa aasta jooksul, ja oleksin igati rahul kodusaares kalurikolhoosi „Hiu Kalur“ rannapüügi brigadiri kohaga, ei võetud kuulda.

16. juunil toimus EKP KK pleenum, millel mind valiti I sekretäriks. 17. juuniks oli Rahvarinne kavandanud rahvarohke poliitilise meelevaarduse. Tähelepanuväärne oli sellele eelnenud NSV Liidu kaitseministri visiit Eestisse 14. juunil. Kohtumisel Karl Vaino ja teiste tollaegsete juhtidega oli küsimuseks jõu kasutamine eelpoolmainitud ürituse ärahoidmiseks. Määravaks sai aga rahvusvaheline olukord. Pärast 14aastast vaheaega oli 29. mail 1988 Moskvasse visiidile saabunud USA president, Ronald Reagan. Olles allkirjastanud Mihhail Gorbatšoviga keskmäära tuumarelvade leppe, teatas ta, et NSV Liidu ajaloo „kurjuse impeeriumi“ etapp olevat nüüdseks minevik. See kohustas. Lisaks oli lähiajal algamas NLKP XIX parteikonverents. Kõik see koosmõjus viiski selleni, et Moskva kõrgemalt juhtkonnalt jõu kasutamiseks luba ei saadud. Saatus oli meie vastu armuline.

Lauluväljakul toimunud üritus oma ümmarguselt 100 000 osavõtjaga oli paljutähenduslik. Olev Remsu kirjutas 24. juuni ajalehes Sirp ja Vasar: „Miitingul valitses hirmu hüljanud rahva vabadus- ja vaimustusmeeleolu.“ Samas oli see ka otsene ultimatiivne nõue – meiega tuleb arvestada. Rahvarinne näitas, milleks ta võimeline oli. Vastavalt sellele tuli tegutsema asuda. 16. juunil kohtusin meie delegaatidega parteikonverentsile. Meeskonnatöona (E.-A. Sillari, I. Toome, M. Titma, P. Sookruus, R. Palmaru, J. Kaarma, A. Väli) pandi kirja meie seisukohad ja jagati Moskvas konverentsi sekretariaadi kaudu laiali kõikidele delegaatidele ja ajakirjanikele. Pearõhk oli selles dokumendis liiduvabariikide suveräänsuse tagamisel, õigusel oma riigikeele ja kodakondsuse sisseviimisele, hariduspoliitikal, mis arvestaks ajaloolisi, rahvuslikke ja kultuuritraditsioone ning isemajandamisel. Ühiskondlikele organisatsioonidele ja rahvaliidumistele tuli anda õiguslik staatus ja tunnustada üldrahvalik referendum rahva tahte kõrgei-

maks avaldusvormiks. Taktikaliselt oli kõik õige, ja oma sõnavõtus sain keskenduda ka mõnedele aktuaalsetele välispoliitilistele küsimustele.

Ajaliselt distantsilt tagasi vaadates kirjutab M. Gorbatšov 2005. aastal: „Oluliseks verstepostiks oli XIX parteikonverents. Tegelikult otsustati just seal põhimõtteline küsimus – kas me jätkame ja süvendame perestroika kurssi või peatame selle ja pöördume tagasi stalinlik-brežnevlikku aega koos tsensuuri, pagenduste, teisitimõtlejate väljasaatmistega. Selleks ajaks oli küpsenud ka eriti Balti liiduvabariikide ja keskuse suhete demokratiseerimise probleem, samuti riikliku juhtimise detsentraliseerimise, iseseisvate liiduvabariikide õiguste ja sõltumatuse vajadus. Mäletan tänaseni hästi, kui põhjalikult ja teravalt kõneles konverentsil nendest probleemidest EKP KK I sekretär Vaino Väljas. Tema kõne sisaldas mitmeid põhimõttelisi ettepanekuid, mis oma olemuselt langesid kokku minu nägemusega vajadusest demokratiseerida Nõukogude Liidu riiklikku ülesehitust. Ka pärast XIX parteikonverentsi kohtusime korduvalt Vaino Väljasega, keda austan ja usaldan tänaseni.“ (*E. Anupõld, „Ühe elu pöörud“, lk 82*)

Kahjuks ei kujunenud XIX parteikonverents Gorbatšovi ja tema toetajate ideede võidukäiguks. Tajusin seda nii sõnavõtte kuulates kui ka hiljem põhiresolutsiooni komisjonis, kus asjata püüdsin mõningaid meie platvormi seisukohti sellesse lülitada.

Armeekindral F. Bobkov kirjutab selle kohta järgmist: „Need, kes kihutasid Eestit Nõukogude Liidust välja astuma, selgusid partei XIX konverentsil. [---] Ja siis ilmus Kremli Kongresside Palee kõnetooli Väljas, veel Nicaragua püssirohusuitsust läbi imbinud vastne EKP KK I sekretär. Ta ütles oma sõnavõtu lõpus, et delegatsiooni ettepanekud on edasi antud konverentsi presiidiumile. Aga ettepanekutes olid täpselt sõnastatud Eesti Nõukogude Liidust väljaastumise teed.“ (*F. Bobkov, „KGB ja võim“, Moskva 2003, lk 341–342*)

Sellest, millised meeleolud valitsesid poliitbüroos, annavad tunnistust selle liikme J. Ligatšovi memuaarides kirjutatud read:

„1988. a sügiseks oli selge, et Balti liiduvabariikides toimub kiire protsess aktiivsete natsionalistlike, nõukogudevastaste jõudude moodustamiseks. Eestis, Lätis ja Leedus said natsionalistlike jõudude liidriteks kõrged parteifunktsionäärid.“ (*J. Ligatšov, „Kes reetis NSV Liidu“, Moskva 2009, lk 227*)

Juba konverentsi ajal korraldati liiduvabariikide parteijuhtide nõupidamine NLKP KK poliitbüroo ja sekretäride osavõtul. Seal öeldi karme sõnu EKP aadressil seoses fraktsioonilise tegevuse ja järelandmistega Rahvarindele. Samuti ühiskondlikku arvamust kujundava ajakirjanduse kontrolli alt väljalaskmise eest.

Ülalmainitu on toodud ilmestamiseks seda, millise riski piiril tuli tegutseda. Ometi otsustasime vastu tulla arvukatele soovidele korraldada Eesti delegatsiooni pressikonverents. Tekkis küsimus: kust leida ruume? Aitasid mõned sõbrad ja endised kolleegid ja nii toimuski see tolle aja kohta esmapilgul võimatus näivas kohas – välisministeeriumi pressikeskuses. Osavõtt, eriti välisajakirjanike osas oli rohkearvuline ja huvi Eestis toimuva vastu elav. A. Rützel, I. Toome, B. Tamm ja mitmed teised andsid üksikasjalisi seletusi. Üks ajakirjanik esitas intrigeeriva küsimuse: mida ma soovitaksin oma kolleegidele teistes liiduvabariikides? Vastasid lakooniliselt, et paneksin neid enda asemele ja olukorda, kuidas mina edasisi arenguid ette näen. Reageering oli elevust tekitav ja mitmed neist kasutasid seda oma reportaažides.

7. juulil võttis Europarlament vastu otsuse Balti riikide kohta, milles muuhulgas öeldi:

– *kutsuda üles N. Liitu tunnustama balti rahvaste nõudmisi iseseisvalt teostada oma majandus- ja kultuurielu, peatada russifitseerimise protsess, tunnustada balti rahvaste keeli riigikeeltena;*

– *juhtida Nõukogude juhtkonna tähelepanu asjaolule, et neid nõudmisi esitavad juba ka Balti liiduvabariikide kommunistlikud parteid;*

– *teha ülesandeks edastada nimetatud resolutsioon EÜ riikide*

välisministritele, komisjonidele ja parlamentidele.

Arvestades rahvusvahelist olukorda, ei saanud NSV Liidu juhtkond sellist avaldust tähelepanuta jätta.

XIX parteikonverentsilt naastes tuli teha kindlaid valikuid, kuidas edasi minna, tuli anda vastused rahvast erutavatele küsimustele. Jätkus Rahvarinde jõuline kasv, poliitilisele maastikule tekkisid uued jõud: Eesti Kristlik-Demokraatlik Erakond (23. VII), ERSP (20. VIII). Teisalt asutasid impeeriumimeelsed jõud interrinde (19. VII), mille esimene miiting Punaste Küttide väljakul ei jätnud vähimatki kahtlust, kellega on tegu.

Otsustasime, et selles olukorras tuleb konverentsi tulemuste arutamiseks kokkutulevale Keskkomitee XI pleenumile kutsuda lai osavõtjate ring, kuhu kuuluksid Rahvarinde, loomeliitude, roheliste, muinsuskaitse liikumiste, kõrgkoolide ja Teaduste Akadeemia esindajad. Et rahvas saaks vahetu teabe, kanti nii ettekanne kui ka sõnavõtte raadios üle. Sellest, et see inimesi ükskõikseks ei jätnud, annab tunnistust enneolematu kirjade ja telefonikõnede hulk.

Oma kõne alguses mainisin: „Nii täna kui ka edaspidi peab meie jutt olema aus ja otsekohene. [---] Rahva absoluutne enamus näeb väljapääsu kujunenud olukorrast ühtemoodi, selleks on Eesti rahva iseseisvus, tema suveräänsuse tagamine oma rahva ja maa asjade otsustamisel, kõigi poliitikas osalejate vastutuse tõstmine Eestimaa homse kujundamisel, selleks tingimuste loomine, et igaüks saaks segamatult ja tulemuslikult oma tööd teha.“ (*V. Väljas. Ettekanne EKP KK XI pleenumil 9. IX 1988, lk 6*)

Edasi tuli anda hinnang minevikus toimunule: „EKP KK ja ENSV Ülemnõukogu Presiidium pöördusid liiduorganite poole ettepanekuga tunnistada küüditamiste ja teiste repressioonide aluseks olnud üleliidulised aktid kehtetuks, lugeda need seaduse- ja inimsusevastasteks. Sellega rehabiliteeritakse kõik nende ohvrid, sealhulgas ka vara sundvõrandamisel tekitatud kahjude hüvitamisega. [---] Ehkki Eesti ajaloo moonutamine ja paljud tolle-

aegsed kuritööd ei saanud alguse Eestist, ei võta EKP endalt vastutust Eesti rahva ees. Tõde tuleb jalule seada. Tehkem seda siis nii, et meie järglastel ei tuleks seda tehtut omakorda ümber teha. Tehkem seda täie aususe ja vastutustundega rahva ees“. (*Samas, lk 16–17*)

Majanduse valdkonnas oli põhjust ette kanda esimesest kaalukast võidust ja läbimurdest. Nimelt andis NSV Liidu Ministrite Nõukogu 31. augustil 1988 korralduse valmistada Eesti, Valgevene, Leedu ja Läti NSV, Tatari ANSV ja Sverdlovski oblast ette üleviimiseks isemajandamisele. Selleks moodustati töögrupp, kuhu Eestist soovitati M. Bronštein, R. Otsason ja E. Savisaar IME probleemnõukogu poolt.

Järgnevalt mõningatest riikliku korralduse põhimõtetest: „Eesti NSV peab olema suveräänne rahvusriik, eestlased on siin põhirahvus. Ühtki suurt sotsiaalmajanduslikku ettevõtmist ei tohi alustada nii, et ignoreeritakse selle rahvuslik-etnilisi tagajärgi eestlaste suhtes. Lubamatu on igasugune majandustegevus, mis ahistab põhirahvuse sotsiaalseid huve ning kahjustab Eesti ökoloogilist seisundit.“ (*Samas, lk 18*)

„EKP keskkomitee büroo leiab, et Eesti NSV kodakondsuse siseseadmine on väga oluline samm Eestimaa püsielanikkonna kujunemisel. Eesti keel peab olema riigikeel ja Eestis peab saama kõiki asju ajada eesti keeles. On loomulik, et eesti keele staatus fikseeritakse riiklikul tasemel.“

Pleenumil öeldi välja selgesõnaline toetus rahvaliidumistele ja kodanikualgatustele: „Me anname endale aru, et Rahvarinne on ühiskondlik liikumine. Ta paneb kõiki partei- ja riigiorganeid arvestama avalikku arvamust ning mõjutab tervendavalt ühiskonna poliitilist elu. Rahvarinne saab ära hoida vigu üha keerukamaks muutuv as ühiskonnaelus. Rahva teadlikkus ja autoriteet peaksid olema need, mis sunnivad erinevaid jõude kodanikuühiskonna kujunemisel leidma kõiki ühendavaid lahendusi ning jätma kõrvale eri- ja grupihuvid, isiklikud ambitsioonid, odava populaarsuse taotluse, kirgede õhutamise, poliitiliselt läbikaalu-

mata ultimatiivsete nõudmiste esitamise.“ (*Samas, lk 14*)

Oli aeg radikaalselt muuta suhtumist rahvuskaaslastesse välismaal: „Oleme ületamas vastastikuse umbusu barjääre. Mõelda tuleb kodu- ja väliseestlaste uutele koostöövõimalustele, mis tuginevad vastastikusel huvil ja usaldusel.“ Needki sõnad said tegudeks. Juba 14. oktoobril võeti vastu Ministrite Nõukogu ja EKP KK sellekohane ühismäärus. ESTO-88-le Melbourne’is lähetati RAMi poistekoor ja kultuurirahva delegatsioon. Paar aastat hiljem alustas E. Savisaare valitsuse juures tööd esinduslik mõtte- ja koostöökoda väliseesti majandus- ja äritegelastest, mida juhtis Harry Männil.

Pleenumil tehti ka radikaalseid muudatusi büroo koosseisus: uuteks liikmeteks valiti G. Tõnspöeg, TPI rektor akadeemik B. Tamm, kunstnike liidu esimees E. Põldroos, „Estonia“ kolhoosi peazootehnik veterinaartheadlane P. Kibe. Oma raamatus „Kalevi poja kojutulek“ hindab M. Graf seda järgmiselt: „Sellega tagas Väljas eestimeelsete inimeste ehk rahvuskommunistide kindla ülekaalu büroos.“ (*Samas, lk 341*)

Oma lõppsõnas andsin vastuse küsimusele, kuidas suhtuda sellesse, et eranditult kõigisse tekkinud rahvaliidumistesse ja nende juhtkondadesse kuuluvad ka EKP liikmed. Vastasin, et see on igaühe vaba valik, nende tegevus ei tohi olla piiratud juhtnõõridega parteiorganite poolt. Isikuvabaduse ja demokraatia põhimõtted peavad kehtima ka parteis. Homme ütleb rahvas, mida ta meie tööst arvab. Pidasin silmas, et 11. septembril toimub Lauluväljakul Rahvarinde poolt korraldatud „Eestimaa laul“. Kokkuvõtteks võib ühineda M. Grafi seisukohaga: „Kõik võisid veenduda, et EKP eestimeelne osa tuli selgete sõnadega kaasa loome-liitude ühispleenumi ning Rahvarindega.“ (*Samas, lk 340*) Ja kui lugeda praegu pleenumi stenogrammist E. Savisaare, S. Kallase, E. Põldroosi, M. Kadastiku ja mitmete teiste sõnavõtte, tuled tahtmatult järeldusele, et neis väljendatud seisukohad kõlbaksid järelemõtlemiseks ka tänapäeva poliitilise elu kontekstis.

1. ja 2. oktoobril toimus Rahvarinde asutamiskongress, mis oli

Eesti poliitilises elus otsustava tähtsusega. Võeti vastu üldprogramm ja harta ning hulk põletavaid päevaprobleeme puudutavaid dokumente ja resolutsioone. Valiti eestseisus, 57-liikmeline volikogu ja 9-liikmeline programmikomitee. Muljetavaldav oli delegaatide arv – 3267 inimest, kellest 22 protsenti moodustasid EKP liikmed. Kõigile eestimaalastele ning Eesti sõpradele suunatud manifestis kuulutati: „Me tagame kõigi Eestimaal elavate rahvusrühmade vaba arengu eeldusel, et tunnustatakse eestlaste kui põhirahvuse õigust otsustada oma saatuse üle. Me eitame vägivalda poliitilises võitluses ja loodame, et meid ei seataks olukorda, mis sunniks rahva meeleheitlikele otsustele.“ Oma tervituses kongressile avaldasin EKP KK nimel täielikku toetust kavandatavatele põhidokumentidele, märkides, et need saavad teostuda omariikluse tingimustes.

Rahvarinde kongressi algatuslik tähtsus seisneb selles, et siit sai alguse samasuguste liikumiste teke üle kogu Nõukogude Liidu: 7.–8. oktoobril *Tautas Fronte* kongress Riias; 22.–23. oktoobril *Sajūdis*’e asutamine Vilniuses. Järgnes *Ruh* Ukrainas ja edasi juba „rahvarinnete paraad“, nagu seda kõrgeleenuselt nimetama hakati.

21. oktoobril võttis NSV Liidu Ülemnõukogu presiidium vastu seadluse muudatuste ja täienduste tegemisest Nõukogude Liidu põhiseadusesse, mis peale „üldrahvalikku arutelu“ kibekiiresti, juba novembri lõpus istungjärgul kinnitada kavatseti. Lühidalt öeldes – nende muudatustega oleks otsustavalt piiratud liiduvabariikide õigusi ja suveräänsust, liiduline keskvoim oleks ka riigiõiguslikult saanud vormistuse oma tahte ülimuslikkusele, mis varasematel aegadel seadusetähele tähelepanu pööramata jõuga oli läbi viidud. Enam nõnda ei saanud ja seadustesse kirjapandu oli keskvoimu ärevusse ajanud.

Ainus võimalus seda [vastumeetmeid] vältida, oli kutsuda kokku ENSV Ülemnõukogu erakorraline istungjärg, ennetada Moskvas toimuvat. 3. novembril arutati seda küsimust EKP KK bürool ja otsustati istungjärg kokku kutsuda 16. novembriks, mis oleks jät-

nud juriidiliselt vajaliku kümnapäevase ajavaru eeldatavalt vastuvõetava seaduse jõustumiseks. Et ka Nõukogude seaduste järgi kõik üheselt selge oleks. Samas moodustati A. Rüütli juhtimisel 31-liikmeline komisjon, mis üldistaks rahvalt laekunud seisukohti ja teeks asjakohaseid ettepanekuid.

Kuid samas tuli väga pingsalt jälgida, mis toimub Moskvast. 9. novembril kutsuti Kremliisse Eesti, Armeenia, Gruusia, Usbeki ja Valgevene Ülemnõukogu esimehed, partei- ja nõukogude organite esindajad. Ametlikuks ettekäändeks oli NSVL Ülemnõukogu ühekoja, Rahvuste Nõukogu seaduseelnõude komisjoni istung, eesistujaks A. Lukjanov. Eesmärk oli üheselt selge – anda Eesti esindajatele A. Rüütli, I. Toomele ja A. Almannile ning eraldi kohale kutsutud Rahvarinde esindajatele E. Savisaarele ja M. Lauristinile karm ja teisi liiduvabariike hirmutav näitlik õppetund. Iseloomulik oli see, et ei kutsutud Läti ja Leedu esindusi, sest kardeti Balti ühisrintet. Eesti delegatsioon esitas oma argumenteeritud eitava seisukoha konstitutsiooniparanduste kohta. Teiste liiduvabariikide esindajad aga kiitsid need heaks. Hukkamõistva hinnangu Lukjanovilt sai meie Ülemnõukogu erakorralise istungjärgu kokkukutsumine.

Sellel asi ei piirdunud, 10. novembril toimub poliitbüroo istung. „Lukjanov kannab ette baltlastelt saadud ultimaatum: nõuavad uut liidulepingut. Tšebrikov: milliseid järelandmisi me ka ei teeks, ei rahuldaks need ikkagi eestlasi ja teisi baltlasi. Rõžkov: meil on tegu ekstremistlike loosungite ja ettepanekutega. Gorbatsšov: ei ole vaja asju dramatiseerida. Toimub kriitika ja see on loomulik. Esmakordselt alustasime me sellise mastaabiga poliitilist protsessi ja reforme. Ei tohi halvustada ühtki rahvast. [---] Las meie seltsimehed Poliitbüroost sõidavad Baltikumile ja suhtlevad vahetult rahvaga. Eestisse suunati Viktor Tšebrikov.“ (*„NLKP KK Poliitbüroos“, Moskva 2006, lk 416–417*)

11. novembril oli Tšebrikov oma kaaskonnaga juba Tallinnas. Tema tausta teades – veel poolteist kuud varem oli ta olnud NSVL Julgeolekukomitee esimees – ei olnud midagi head oodata.

Esimene jutuajamine temaga oli mittemidagiütlev, välja arvatud nõudmine kohtuda „töölisklassiga“ just liidutehases Dvigatel, olgugi, et meie poolt oli pakutud Normat ja Maratit, arvestusega, et seal oli tööliste rahvuslik koosseis enam tasakaalus.

Et näidata, millises olukorras kõik need protsessid Eesti ühiskonnas tol ajal toimusid, tooksin ühe eredalt mällu sööbinud pildi koosolekust Dvigatelis. Juba vastuvõtul paistis silma, et kogunenud oli kogu interrinde juhtkond: V. Jarovoi, J. Kogan jt. Eesmärk oli sõnadetagi selge – Tšebrikovi juuresolekul uuele EKP KK I sekretärile koht kätte näidata. Kultuurimaja avar saal oli rahvast tulvil, silma järgi arvestades umbes pool tuhat inimest. Jarovoi sõnavõtt algas ilma tehasest tutvustamata räigete süüdistustega, et vabariigi juhtkond on kaasa läinud natsionalistlike liikumiste nõuetega, mis on risti vastukäivad konstitutsiooni-paranduste põhimõtetega. Isemajandamise põhimõte halvab ettevõtte tööd, vähendab tööliste palka, keeleseaduse nõue külvab rahvustevahelist vaenu, Eesti ajaloo ümberhindamine ohustab otseselt ühiskonna stabiilsust ja võib viia vajaduseni rakendada karme julgeolekumeetmeid. Kõik see ohustab meid ja siinviibivate inimeste lähikondlasi. Tšebrikovi rahulolev ilme väljendas selgelt, et autodafee algus oli paljulubav. Kõiki näis pingsalt huvitavat, mis meil vastuseks öelda on. Alustasin sellest, kuidas toimub rahvaarutelu vabariigis, millised olid meie põhiseisukohad partei XIX konverentsile esitatud platvormis. Samas tajusin, et kuulajaskonna veenmiseks on vaja tooni muuta. Pöördusin otseste küsimustega Jarovoi poole. Te süüdistate mind isiklikult, olen tagasi kodumaal vaevalt kolm kuud, järelikult tööliste majandusliku olukorra halvenemises mind otseselt süüdistada ei saa. Küll võin teilt küsida, kui see tõesti nii on, kus oli ja mida tegi direktor Jarovoi? Mäletan hästi teie eelkäijat Boriss Kuznetsovi, töötasin siis EKP Tallinna linnakomitee I sekretärina. Ta oli linna tööstusettevõtete direktorite nõukogu esimees. Teie tehas oli oma ministeeriumi liinis tehniliste uuenduste poolest esirinnas, saite arvestatavaid preemiasummasid, vahendeid töötingimuste, sotsiaalse infrastruktuuri parandamiseks, sealhulgas elamuehituseks.

Toetasite linna kultuuriüritusi, eraldasite kortereid õpetajatele, teist peeti lugu. Töölised olid rahul, sest nägid juhtkonna vastutust, ettevõtlikkust. Te tõtsite esile, et toimub diskrimineerimine rahvuslikul pinnal, keelekasutuses, ohtu on seatud ühiskondliku lävimise internatsionalistlikud printsiibid, aga miks teie tehases töötab alla veerandi eesti rahvusest inimesi ja tööle asumiseks on kehtestatud range vene keele oskuse nõue? Kas internatsionalist on see, kes valdab ühte keelt ja eirab selle maa keelt, kus ta elab? Kuznetsov pidas Eestisse saabudes vajalikuks eesti keelt õppida, et aru saada ja lävida kohaliku rahvaga, oma tehase töölistega. (Selgituseks vahemärkus – eelmine Dvigateli direktor pärines nimekast Peterburi ärimeeste suguvõsast. Oli silmapaistev oma erialal, intelligentne ja väga lugupeetud oma kaastööliste hulgas. Tundsin teda ka isiklikult hästi.) Meeleolu saalis hakkas muutuma, kostsid vahelehiüded: правильно говорит товарищ первый секретарь! Tšebrikovi ilme muutus üha mornimaks, kavatsatud koha kättenäitamine näis luhtuvat.

Miks ma ülaltoodud veidi üksikasjalisemalt peatusin? Aga selleks, et selgemaks saaks valitsenud olukord ja samas ka möödapäasmatu vajadus teha tõsist tööd venekeelsetes töökollektiivides, mitte lasta seal domineerida interrindel.

Tšebrikovi visiit lõppes parteiaktiivi nõupidamisega. Tema sõnavõtt oma trafaretsete seisukohtadega ei teinud osavõtjaid targemaks. Neljasilmavestluses oli ta otsekohe sem ja ähvardavam, lõpetades lausega: „Te võite püüda saavutada iseseisvust, kuid seejuures kaotada kõik muu.“ Loomulikult ei saanud ma ei oma ettekandes ega vestluses avada meie kaarte eelseisva Ülemnõukogu erakorralise istungjärgu osas, pidasin vajalikuks talle üsna lühidalt vastata, et olen meie kavatsusest informeerinud M. Gorbatšovi ja minu arvates vastavad need XIX parteikonverentsi otsustele.

Omamoodi halenaljaka punkti visiidile pani õhtu ametlike külaliste residentsis, kus Tšebrikov asus pärast õhtusööki vaatama, kuidas kohalik televisioon kajastab tema esinemist aktiivil, mida

ta käskis täpselt tõlkida. Kui aga vahetult saatele järgnes kohalik missivõistluse ülekanne, pani see temas kogunenud vihakarika keevaliselt üle ajama.

15. novembril vaatas EKP KK büroo veel kord läbi Ülemnõukogus arutusele tulevad küsimused. Otsustati lülitada kõrvuti NSV Liidu konstitutsioonimuudatuste ja vastavate täienduste tegemisega vabariigi põhiseaduses päevakorda eraldi punktina Ülemnõukogu deklaratsioon Eesti NSV suveräänsuse kohta. Paar sõna selgituseks selle dokumendi saamisloost. Suveräänsuse deklareerimise nõue oli esile kerkinud juba väga paljudel juhtudel. Nüüd oli eestvedajaks kultuurinõukogu, eesotsas I. Fjukiga, ja edasi juba nii Rahvarinde konsultatiivnõukogu kui ka volikogu. Kaastegevad olid Ülemnõukogu saadikud V. Beekman ja E. Põldroos, samuti M. Lauristin ning A. Almann. (*M. Graf, lk 372*).

16. novembril võttis Toompeale kogunenud saadikuid vastu arvukas rahvahulk, emotsionaalselt esitati nõudeid arvestada rahva tahet, paljutähenduslikud olid loosungid: „Nõuame suveräänsust ENSV konstitutsiooni!“, „Ikka edasi õigusriigi poole!“, „EKP KK – usaldame!“, „Eesti keelele konstitutsiooniline kaitse!“, „Olge vahvad, Rüütel, Väljas, Toome!“, „Ainult suveräänne Eesti!“, „Saadik, ära unusta – sa esindad Eestimaad!“, „Väljas, vea vanker välja!“ (*E. Pillau, „Eestimaa kuum suvi“, Tallinn 1989, lk 203*)

Seekord pidasime vajalikuks enne istungjärgu algust läbi viia Ülemnõukogu parteigrupi koosoleku, kus selgitasime päevakorda ja seaduste projekte. Rõhutasin, et konstitutsiooniparanduste vastuvõtmine kitsendaks vabariigi iseotsustamise õigusi, suurendaks üleliiduliste ametkondade võimu, mis lõpptulemusena viiks elujärje halvenemisele, hädaoht meie looduskeskkonnale suureneks, rahvusliku kultuuri ja hariduse areng oleks pärsitud. Lõpuks kinnitasin, et Ülemnõukogu istungjärgu materjalid on läbi vaadatud EKP KK büroos ja need vastavad XIX parteikonverentsi otsustele. A. Rüütel andis vene saadikutega kohtudes mõista, et need on kooskõlastatud NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumiga.

Päevakord kinnitati ilma tõrgeteta, saadikutele välja jagatud ma-

terjalide hulgas oli projekt „ENSV Ülemnõukogu deklaratsioon Eesti NSV suveräänsusest“. Juba käivitatud töö alguses tegi saadik M. Kolossova ettepaneku, et edaspidi juhiks istungjärku V. Väljas – see oli puhtalt nii-öelda rahvaalgatuslik, ilma mingite eelnevate kokkulepeteta. Tooni edasiseks istungjärgu tööks andis A. Rütüti veenev ja argumenteeritud ettekanne. Piirdusin ainult ühe fakti esiletoomisega Nõukogude Liidu konstitutsiooniparanduste vastu Eestis väga lühikese ajaga kogunenud vaiete kohta. „Tänaseks oleme saanud 21 480 kirja, sealhulgas 428 koosoleku protokoll. Saabunud kirjadele on alla kirjutanud 861 987 inimest.“ (*Ülemnõukogu stenogramm, lk 19*) Edasi mõtestas ta lahti nende kirjade sisu, mille ühiseks nimetajaks oli toetus vabariigi suveräänsusele ning tema seaduste ülimuslikkusele. Seda täiendavaid riigiõiguslikke seisukohti selgitasid justiitsminister A. Kirise ja rahvasaadik A. Almanni kaasettekanded.

E. Savisaar nentis oma sõnavõtu: „Eile saime meie vabariigis korraldatud avaliku arvamuse küsitluse tulemused, mis näitavad, et rahva tahe arutusel olnud küsimustes on välja kujunenud. Suhetumises üleliidulistesse projektidesse peab 72 protsenti elanikkonnast vajalikuks neid mitte toetada, 19 protsenti tahab neid toetada. Eestlastest on valmis toetama projekte 7 protsenti, vastu on 85 protsenti. Mitte-eestlastest toetab 39 protsenti ja ei toeta 49 protsenti. On murtud see eelarvamus, nagu seisaks vene keelt kõnelev elanikkond nende üleliiduliste projektide kaitsel.“ (*Samas, lk 42*)

Tähelepanu vääriv on Teaduste Akadeemia teadusliku peasekretäri R. Hagelbergi sõnavõtt: „Akadeemia üldkogu kohustab oma liikmeid, asutusi ja töötajaid osutama ENSV Ülemnõukogu presiidiumile ja teistele ENSV riigiasutustele nii liidulepingu kui ka teiste seadusandlike projektide väljatöötamisel igakülgselt kaasabi. Seda on ka tehtud. Töö on alati seda tulemuslikum, mida suuremad jõud on ühendatud. Sellepärast pöördus Teaduste Akadeemia üldkogu oma otsustega paljude organisatsioonide poole, nagu teiste liiduvabariikide akadeemiade kui ka üleliidulise akadeemia presiidiumi poole. Otsene tagasiside on sealt juba olemas.

Meie seisukohti NSVL konstitutsiooni muudatuste ja täienduste projekti kohta loetakse täiesti tähelepanuväärseteks. On palutud esitada sinna omapoolsed konkreetsete formuleeringud ja ettepanekud, et neid tõsiselt arvesse võtta.“ (*Samas, lk 36*)

Tartu Riikliku Ülikooli nõukogu koosoleku otsuses rõhutatakse, et konstitutsiooni muudatuste ja täienduste projekti esitatud kujul vastuvõtmine välistab vabariigi iseotsustamise majanduses, kultuuri- ja sotsiaalsfääris ning teeb seega võimatuks asuda ellu viima IME põhimõtteid. (*Samas, lk 21*)

Loomeliitude toetusest A. Rütli ettekandes esitatud seisukohtadele kõnelesid E. Põldroos ja V. Beekman. V. Laul lisas kokkuvõtvalt: „Täna arutatavad seaduseelnõud asetavad meile suure vastutuse. Aga meil on, millele toetuda. Sisuliselt toimub vabariigis referendum, niivõrd massiliselt on rahvas ja töökollektiivid avaldanud oma arvamust. Võtkem siis kuulda rahva häält.“ (*Samas, lk 46*) Antud on väga täpne hinnang. Väärrib tähelepanu asjaolu – kuidas sai see nii lühikese ajaga võimalikuks? Vastuseks saab olla eelkõige rahva omaalgatus, kujunenud rahvaliidumiste, eeskätt Rahvarinde organiseeriv osa, kohalike omavalitsuste tunnustust vääriv töö. Istungjärgul valitsevat õhkkonda iseloomustab rahvasaadik U. Saksladu, Erra sovhoosi töölise sõnavõtt: „Inimene elab, kuni usub. Rahvas eksisteerib, kuni loodab. Kätte on jõudnud aeg, mil isamaa paneb proovile meie õiguse tema pinnal kõndida. Meie ainus jõud võitluses suveräänsuse ja inimõiguste eest on monoliitsus ja usk sellesse, et meil, nagu igal vabal rahval, on õigus ise oma saatuse üle otsustada.“ (*Samas, lk 69*)

Konfrontatsiooni ei tekkinud saadikute hulgas vaatamata sellele, et Interrinde juhtkonna poolt käis teatava osa saadikute töötlemine. Tuleb eriti tunnustada redaktsioonikomisjoni ja selle esimehe akadeemik B. Tamme tööd. Läbi tuli vaadata arvukaid ettepanekuid, keeldumise puhul argumenteerida, lisamisel põhjendada. Suureks abiks olid seejuures juristid A. Junti, I. Gräzin, E. Kornel, L. Koik ja A. Almann.

Saabus otsustav hetk – hääletamine. Seaduse „Muudatuste ja

täienduste tegemise kohta Eesti NSV konstitutsioonis“ poolt oli 254, vastu 7 saadikut. Deklaratsioon „Eesti NSV suveräänsusest“ – poolt 258, vastu 1, erapooletuid 5. Saal aplodeeris püsti seistes, televisiooni ja raadio otseülekanded viisid need unustamatud hetked ootusärevil rahvale, Toompea lossi ette kogunenud inimesed avaldasid häälekalt oma heakskiitu. Rahvarinde algatusel loodud pressikeskusesse Kreutzwaldi-nimelises raamatukogus kogunenud välismaistele ja teiste liiduvabariikide ajakirjanikele jagati operatiivselt infot ja dokumente, mis juba järgmisel päeval leidis ulatuslikku vastukaja maailma meediakanalites. Ülemnõukogu erakorralise istungjärgu juhatajana lõpetasin selle sõnadega: „Soovin kõigile saadikutele jõudsat ja teguderohket homset päeva, et sõna ja tegu oleks ühtne.“ (*Samas, lk 86*)

Edasi teatas E. Põldroos: „Lugupeetud rahvasaadikud! All ootavad meid bussid, et viia Linnahalli, kus kella seitsmest peale ootab ees juubeldav rahvas.“ (*Samas, lk 86*)

Kell 22.50 sisenesid saadikud Linnahalli suurde saali, kus tööpoolest ligi 5000 inimest sisenejaid kauakestva aplausiga sisenejaid tervitasid. Kõlasid isamaalised laulud, lehvisid sini-mustvalged lipud. K. Kiisk luges kohalolijatele ette suveräänsusdeklaratsiooni. (*M. Graf, op. cit. lk 385*)

Meil tuli aga hakata tegelema dokumentide allkirjastamisega, millega oli kibekiire – seadused jõustusid 10 päeva pärast nende avaldamist. Missuguste sekeldustega see toimus, saab lugeda P. Sookruusi ülevaatlikust artiklist kogumikus „Maailmast 2010“. Aga 18. novembri õhtul ilmus ajalehtede Rahva Hääli ja Советская Эстония ühine erinumber tiraažiga 120 000 eksemplari. Eesti Raadio operatiivne informatsioon viis selleni, et ajalehekioskitest osteti see ära mõne tunni jooksul. Kordustrukki said järgmisel päeval kõik tellijad.

Nii et Linnahalli ma ei jõudnudki, kuid siiski killuke mälusalvest. Hilisõhtul koduteed alustades nägin, kui rahvarohke oli ikka veel Toompea. Tihti tuli peatuda, küll avaldati tunnustust toimunu üle, esitati ka murelikke küsimusi selle kohta, kuidas reageerib

Moskva, kuid peamine oli lootusrikas elevus – teoks sai see, mida rahvas oli oodanud ja lootnud. Olen hiljem mõelnud, et poliitikud Toompeale ju eluks ajaks ei jää, varem või hiljem tuleb sealt lahkuda. Meile oli Toompealt allatulek tol õhtul elu ülevamaid hetki. Sooviksin praegustele poliitikutele ja riigiisadele, et kui jõuab nende kord sealt alla tulla, oleks see neile sama meeldejääv nagu minule tookord, 16. novembril 1988. aastal.

Erakordselt täpselt ja ettenägelikult hindas 16. novembril toimunut R. Taagepera, esinedes 23. novembril raadiosaates „Antenn“: „16. novembril sündis Eestis ime. Eestlaste ja teiste eestimaalaste ime. Seda väga habrast taime on nüüd vaja kasta ja turgutada, sest sellest oleneb suurel määral meie kõigi saatus. [---] Ees võib olla tormiline aeg. Nüüd on vaja hoida tormis kindlat kurssi. See tähendab, et ei nõuta senisest rohkemat ega lepita senisest vähe-maga. See tähendab, et antakse Savisaarele ja Väljasele täielik toetus seni, kuni nad püsivad suveräänsuse pinnal.“ (R. Taagepera, „*Homme nägin ma Eestimaad*“, Tallinn 1995, lk 54–55)

17. novembril M. Gorbatšovi riigivisiidi ajal Indias toimunud pressikonverentsil esitas Reutersi korrespondent talle küsimuse: „Mis Eestis toimub?“ Vastus oli paljulubav: „Eestis, nagu kogu maal, toimub perestroika.“ Järgnes laiaulatuslik käsitlus perestroika hetkeolukorrast ja probleemidest Nõukogudes Liidus. Toon mõned: kõige tähtsam on keskuse ja vabariikide suhete normaliseerimine – laheneb liiduvabariikide staatuse küsimus – eesti seltsimehi oleme pikka aega kaasanud pioneeri-töösse initsiatiivi arendamisel – praegu arutatakse seal väga elavalt keskuse ja vabariigi suhteid, nendes on palju eesti seltsimehi häirivaid küsimusi – tuleb tunnistada, et tootlike jõudude paigutamisel on tehtud vigu, millest tulenevad migratsiooniprotsessid ja keskkonna seisund tekitavad põliselanikele muret – usun, et leiame lahenduse, kõik saab korda. (*Rahva Hää*l, 19.11.1988)

Esialgu tema poolt tormihoiatust veel ei antud. Kuid see ei tähendanud, et seda poleks tehtud ilma temata Moskva võimu-

koridorides. Juba 18. novembril käsutati Moskvasse A. Rüütel ja A. Almann, aru andma Eestis toimuvast. Kuidas seletada, et riigi juht M. Gorbatšov rääkis maailma avalikkusele üht, kuid Moskvast kostis hoopis teist? Vastus oli ühene: Gorbatšovi lootused jätkata perestroika edumeelset joont, milleks ta kutsus kokku XIX parteikonverentsi, olid karile kaldumas. Impeeriumimeelsed ringkonnad eesotsas Ligatšovi, Rõžkovi, Lukjanovi, Krjutškoviga olid NLKP aparaadi enamuse toetusel võimust võtmas, taaskäivitamas karmi käe, varasema korra jaluleseadmise ja vajadusel jõu kasutamise poliitikat. Meid tabas lisaks ränk tagasilöök – ei Läti ega Leedu ülemnõukogud ei suutnud vastu võtta oma suveräänsusdeklaratsiooni. Oli ju saavutatud kindel üksmeel ülemnõukogude juhtkondade kui ka rahvarinnete vahel teha seda üheaegselt, väljendades sellega Balti liiduvabariikide ühtsust, mis rahvusvaheliselt oleks olnud ülimalt tähtis. Oktoobris olid seal vahetunud partei keskkomitee esimesed sekretärid, ametisse astusid A. Brazauskas ja J. Vagris. Nende eelkäijate, eriti B. Pugoga Lätis, mingit koostööd olla ei saanud. Kaksikümmend aastat hiljem, kui Tallinnas toimus konverents arutamaks Balti vabariikide iseseisvuse taastamist, lausus A. Brazauskas avameelselt ja otsekoheselt: „Vedasime eestlasi 1988. aastal alt ega suutnud impeeriumimeelseid ohjeldada.“

24. novembril ütles M. Gorbatšov: „Pole vaja dramatiseerida seda, mis toimub näiteks Eestis. Kuid samas ei tohi me ignoreerida ka riigis vallanduvat rahulolematust reageeringuna sündmustele Balti vabariikides.“ (*„NLKP KK poliitbüroos“*, lk 419)

26. novembril toimus Kremli NSV Liidu Ülemnõukogu presiidiumi istung, päevakorras eelseisva istungjärguga seonduv. Kuid põhiline eesmärk oli anda avalik karm õppetund Eesti näite najal, vältimaks vähimatki võimalust selle kordumiseks teiste liiduvabariikide poolt. Tahaksin ainult märkida, et A. Rüütli valitud taktika ja stoiline esinemislaad jätsid sügava mulje, küllap kehas ta nii rahva ajaloolises mälus kui ka kirjasõnas edasikandunud vaimu – ei vannu alla. Ei tühistanud oma otsuseid ka Eesti NSV Ülemnõukogu.

Eesti eeskuju leidis peagi siiski järgimist. 1989. aasta 18. mail võttis Leedu vastu suveräänsusdeklaratsiooni, sama tegi Läti 28. juulil. 1990. aastal võtsid suveräänsusdeklaratsiooni vastu kõik liiduvabariigid. Kui nüüd küsida, kes on võitja, siis lihtne vastus on – Eesti tegi nii NSV Liidus kui ka rahvusvahelises mastaabis märgilise tähtsusega algatuse, millele järgnes suveräänsusdeklaratsioonide paraad.

19. jaanuaril 1989 võttis Europarlament juba teistkordselt lühikesel ajavahemikul jooksul vastu resolutsiooni „Olukorrast Balti riikides“. Et selle otseseks ajendiks oli Eesti NSV Ülemnõukogu poolt vastuvõetud suveräänsusdeklaratsioon, selgub juba dokumendi konstateeriva osa punktist A: „Teades Balti rahvaste sügavalt juurdunud püüdlustest suveräänsusele, millest annavad tunnistust 4 miljonit allkirja, mis koguti Eestis, Lätis ja Leedus, ja samuti Eesti parlamendi poolt väljakuulutatud suveräänsus 16. novembril 1988, pöördub Europarlament NSVL juhtkonna poole ettepanekuga arutada Balti rahvaste tahteavaldust riikliku iseseisvuse laiendamiseks.“

Et Eestis toimuv oli rahvusvahelises mastaabis pingsa tähelepanu objektiks, sellest andis tunnistust Moskvasse saabunud USA Kongressi delegatsiooni tungiv soov külastada Tallinna. 24. jaanuaril 1989 kohtusin delegatsiooni juhi L. Aspeniga, kes oli Senati relvastuskomisjoni esimees, ja teda saatva R. Holbrooke'iga Riigidepartemangust, kellega olin varem diplomaadina lävinud. Jutuajamine oli avameelne ja otsekohene. Andsin üksikasjalise ülevaate Eestis toimuvast, ei jätnud tänu avaldamata USA-le toetuse eest Balti riikidele, mis väljendub meie iseseisvuse järjepidevuse tunnustamises. Samas lisan, et meil, eestlastel, on õigus nõuda vastutust nendelt riikidelt, kelle tõttu me kaotasime oma iseseisvuse ja kandsime ränki ohvreid. Molotovi-Ribbentropi pakti kõrval mainisin ka Roosevelti-Stalini kohtumist Teheranis 1. detsembril 1943. aastal. L. Aspen märkis tunnustavalt ja toetavalt, et meie tee suveräänse omariikluse ning demokraatliku ühiskonnakorralduse taastamisel on ka välispoliitilises plaanis väga tähtsad. Samas lisan ta, et olukorras, kus maailm seisab külma sõja

lõpetamise lävel, peab iga riik, nii suur kui ka väike, vältima samme, mis poliitilist stabiilsust ohustaks. Edaspidine vestlus kandus juba mõningate lähimineviku välispoliitiliste sündmuste, sealhulgas Nicaraguas toimunu meenutamisele. Ka see oli igati asjakohane, et alla kriipsutada just väikeriikide osa selles protsessis.

Kuidas hindasid Eestis toimuvat meie lähimad naabrid? 7. juunil 1989 Balti uuringute X konverentsi avamisel Stockholmis ütles Rootsi peaminister I. Carlson: „Balti vabariikides leiavad paljud tekkivad probleemid oma lahenduse tänu perestroikat toetavatele liikumistele, ma mõtlen siinkohal Rahvarinnet, rahvuslikult meelestatud komparteid ja valitsust.“ 25.–27. oktoobril 1989 toimus M. Gorbatšovi riigivisiit Soome, millest delegatsiooni liikmena osa võtsin. Programm oli väga laiaulatuslik. Toimus kohtumine kõigi valitsuskabineti liikmetega, tunnetasin ministritega vestledes ja neile Eestis toimuvast ülevaadet andes nii elavat huvi kui ka kaasaelamist. Ja siis toimus diplomaatilises praktikas veidi erakordne sündmus – ühele delegatsiooni liikmele korraldati eraldi kohtumine president M. Koivistoga. Meie kõnelus oli otsekohene ja asjalik, üksikasjadesse laskumata saan ütelda, et üldlevinud seisukoht Soome ametliku välispoliitika teatavast distantseerumisest Eesti iseseisvusliikumisest, selle mitteküllaldasest toetamisest ei vasta tõele ega leidnud kinnitust ka sellel kohtumisel. Arvan, et tuleb osata eristada üldsõnalist diplomaatilist retoorikat reaalistest tegudest. M. Koivisto tagasivaatavas raamatus „Ajaloo tegijad“ leiavad nii mõnedki vastavad detailid kajastamist. Vahemärkusena lisan, et samal ajal viibis Helsingis ka L. Meri, kohtusime temaga ja arutasime sündmuste käiku. Ta oli väga huvitatud võimalusest osaleda kahe presidendi esinemisel Finlandia-tallos, mis ka teoks sai. Tuletagem tänapäeval meelde, millise kaasaelamise ja toetusega suhtus Eestis toimuvasse Soome avalikkus. Esinedes auväärnes Paasikivi Seltsis 15. jaanuaril 1990, tundsin seda veel kord ja sain edasi anda meie rahva tänu selle eest. Olgu veel märgitud Tuglase Seltsi aastatepikkune Eestit toetav tegevus. 20. augustil 1991 ja paaril järgnenud päeval oli

Tuglase Seltsi kontor omamoodi peakorteriks välisminister Merile, kes just sealt alustas saatkondade visiteerimist teatega Eesti iseseisvuse taastamisest ja sooviga saada sellele võimalikult kiiresti välispoliitiline toetus diplomaatiliste sidemete sõlmimise näol.

Lagooniliseks kokkuvõtteks võib tuua read H. Kissingeri teosest „Diplomaatia“ (minu rõhutused): „**1990ndaks aastaks löid lahku Balti riigid ja Nõukogude Liit hakkas lagunema.**“

2009. aasta 9. novembril tähistati Berliini müüri langemise 20. aastapäeva, sümbolset külma sõja lõppu. Pidulikul tseremoonial istusid A. Merkeli kõrval M. Gorbatšov ja H. Kohl, kohal olid Euroopa suurriikide juhid. Napid televisioonikaadrid ei näidanud Balti riikide juhte. Kas tuletati seal meelde, et aasta enne Berliini müüri langemist võttis Eesti vastu suveräänsusdeklaratsiooni, või seda, et rahva kirkade ja kangidega müüri lõhkuma viinud rahvaliikumine Uus Foorum (*Neues Forum*) järgis tegelikult Rahvarinde eeskujule? Kas meenutati 70 aasta taguseid sündmusi – Molotovi-Ribbentropi pakti või hilisemaid sündmusi Teheranis, Jaltas, Potsdamis? „Just Jaltale on langenud sõjajärgse maailmakorralduse häbi. [---] Kehtestatud oli Nõukogude Liidu poliitiline kontroll kogu Ida-Euroopa üle.“ (*H. Kissinger „Diplomaatia“, Tallinn 2000, lk 501*)

Loomulikult on selliste küsimuste esitamine naiivne, pidulikku õhkkonda ei võinud ju rikkuda. Meenutades Balti riike võiks ju kerkida küsimus, millist hinda tuli neil maksta Gorbatšovi-Kohli kokkulepetes Saksamaa ühendamise asjus. Kuid vastata neile küsimustele tuleb. Just nüüd astub täiskasvanuella laulva revolutsiooni põlvkond. Nende vanemad on moraalselt õigustatud küsima oma riigilt, kas on tehtud kõik nende aktiivseks kaasmiseks ühiskonda.

Mida ütelda kokkuvõtteks? Aga seda, et me ei unustaks õppetunde. 2016. aastal tähistab Eesti iseseisvuse taastamise 25. aastapäeva. Tuleks sõnaselgelt välja öelda seisukoht, et Eestil, oma eeskujule näitavate radikaalsete sammudega, oli kindel koht glo-

baalpoliitikas – impeeriumist lahkulöömine ilma vereohvriteta, kas see ei ole kaalukas eeskuju relvakonfliktide käes vaevlevatele riikidele ja rahvastele? Otsustavaks teguriks sai meil rahva valdava enamuse üksmeel, ühtekuuluvustunne, oma jõu tunnetamine ja ajalooline mälu. Juhtivaks jõuks olid Rahvarinne, loome-liidud ja teised rahvaalgatuslikud ühendused. Muudatused vabariigi juhtkonnas, EKP Keskkomitees, Ülemnõukogu Presiidiumis ja Ministrite Nõukogus tõid poliitikasse uusi inimesi just nendest ridadest. Olgu märgitud, et Ülemnõukogu erakorralisel istungil novembris 1988 kinnitati ametisse uus Ministrite Nõukogu esimees I. Toome, neli tema asetäitjat, üheksa uut ministrit ning uus Ülemkohtu esimees. Kõik need muudatused tegid võimatuks Interrinde-meelse opositsiooni ja vastuseisu tekkimise Ülemnõukogus. Seal vastuvõetud seadusandlikud aktid olid eelduseks oma-riikluse taastamisele.

Otsustavaks teguriks kujunes rahva teavitamine toimuvatest muudatustest, seda nii trükiajakirjanduse, raadio kui televisiooni vahendusel, lakkas olemast senikehtinud tsensuur. Minu ees on raamat „Eestima kuum suvi 1988 – ajakirjanduskroonika“, mille on koostanud E. Pillau. See on tõeline, allikapõhine kroonikaraamat, milles on antud „ülevaade terve aasta sündmustest, mille käigus eesti rahvas ilmutas kainet mõistust, enneolematut ühtsust, erakordset distsipliini ja kindlat tahet mitte lasta ennast usalduse kaotanud juhtide poolt ninapidi vedada“ (*lk 4*).

Epiloogi asemel mõned mõtted H. Valgu sõnavõtust „Oli Okasroosikese suudlemise aasta“: „[---] räägin inimestele Eestimaast, tema saatusest, traagikast, ülevusest – kõigest sellest, mis mul südames on ja mis peab iga eestlase südamesse valutegevvalt jõudma. Lõppev 1988. aasta on olnud nii mitmetahuline ja -kihiline, et seda võib vabalt nimetada meie ajaloo erakordseimaks aastaks. Suurim saavutus on eesti rahva poliitilisele elule ärkamine.“ (*lk 239*) 24. detsembril 1988 kandis Eesti Televisioon üle jõulujumalateenistuse Toomkirikus. On sõnadetagi selge, kuidas sõnum jõulurahust mõjus inimeste meeleolule neil ärevatel, ohte täis päevil. Juba järgmisel aastal kuulutati esimene jõulupüha taas

töövabaks päevaks.

Eeltoodud ülevaade annab pildi, milliste poliitiliste suundumustega läks Eesti delegatsioon (väljaarvatud Interrinde seisukohti toetavad saadikud) NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressile. Lisan vaid mõned faktid ja episoodid kirjeldatud eesmärkide elluviimisest.

Esmavajalikuks pidasin mulje jätmist meie vastasrindele, et meie ettepanekud ja seisukohad on „kõrgemal pool“ eelnevalt läbi arutatud. Tegin M. Gorbatšovile ettepaneku kohtuda Eesti delegatsiooniga, et näidata juba kongressi töö alguses uut suundumust parlamentaarse demokraatia arengus. Ta nõustus meelsasti ja juba kongressi esimese töönädala lõpus 1. juunil 1989 sai kohtumine teoks. Mõistagi ei saanud arutelu olla detailne ega kindla tulemiga, kuid tähtis oli, et selline kokkusaamine oli esimene omataoline, mistõttu see pälvis ka ajakirjanduse (sealhulgas Moskvasse akrediteeritud välisajakirjanike) kõrgendatud tähelepanu.

Järgnevalt oli tähtis leida liitlasi, informeerida neid meie ettepanekute sisust, olemusest ja eesmärkidest. Suure töö tegid ära Rahvarinde poolt valitud saadikud, kasutades oma sidemeid teiste liiduvabariikide analoogiliste organisatsioonide liikmetega komisjonides, regioonidevahelises saadikugrupis, eriti aga MRP ja selle salaprotokollide uurimiseks ja ajaloolise hinnangu andmiseks moodustatud komisjonis, mida juhtis A. Jakovlev.

Lõpetuseks üks mälopilt. 24. detsember 1989, jõululaupäev Kremlis. Toimub kordushääletus otsuse „Poliitilisest ja õiguslikust hinnangust Nõukogude-Saksamaa 1939. aasta mittekallaleitungilepingu kohta“ üle. Saalist nõuti nimelist hääletust. Otsuse poolt hääletas 1453, vastu oli 251 ja erapooletuid 266. Eesti delegatsioonist hääletasid poolt 30 saadikut, vastu kaks (J. Kogan, J. Lõzo), erapooletuid kaks (V. Jarovoi, T. Pupkevitsš), puudusid 13 saadikut. Tulemusi kuulates kangastus kujutluses Balti keti algus Toompeal, elasin uuesti läbi tunnetetulva, mida kogesin, nähes inimeste vaimustust, tahtekindlust ja ühtsustunnet.

See oli võit, mille tähtsust tunnetas maailm, selle sündmusteahela üheks algatajaks ja täideviijaks oli Eesti.

Kuidas nähti neid sündmusi väljastpoolt? Toon näitena aastail 1992–1994 aastail Rootsi peaministri nõuniku Lars Peter Fredeni raamatu „Tagasitulekud“ (eesti keeles aastal 2009), mis kujutab endast ulatuslikku allikapõhist uurimust „Rootsi julgeoleku-polii- tika ja Balti riikide iseseisvuse uuest algusest 1991–1994“. Seal on muuhulgas kirjas: „Vabadusvõitluse esimeses faasis – kaheksa- kümnnendate lõpul – toimiti peaaegu eranditult nõukogude struk- tuuride kaudu. Just see tagas edu. Vähemalt mõned kommunist- likud juhid Baltikumis väärivad lugupidamist oma panuse eest sellesse võitlusesse.“ (lk 371).

Artikkel on ilmunud kogumikus „Eesti iseseisvus võideti Moskvas“ pealkirjaga „Taasiseseisvumisest“. Kirjastus Argo 2016, lk 15–32.

EKP põhjalaskja Vaino Väljase olek ei väljenda millegagi, et ta meie rahvaste sõprusele sellega hirmsa põntsu pani. Ega hiidlaste nalju pole lihtne mõista.

Heinz Valk

Ülo Nugis

Eesti Vabariigi Ülemnõukogu juhataja

TAGASI VAADATES

Eesti riikliku iseseisvuse taastamisest on möödas juba 17 aastat. Oleme Euroopa Liidu ja NATO liikmed, Eesti majandusel on läinud hästi, meie jõukus on kasvanud ning inimeste elujärg paranenud. Ja kuigi praegu, 2008. aasta varasuvel, mil neid ridu paberile panen, vaadatakse tulevikku pisut mureliku pilguga, olen veendunud, et tagasilöögid on ajutised. Neid tuleb ette ka maailma kõige rikkamates riikides. Nii et südames on rahu ja meel on kindel.

Väga vähestele langeb osaks võimalus olla pöördelistel ajaloohetkedel nende hulgas, kelle otsus määrab riigi ja rahva saatuse aastakümneteks, aga võib-olla koguni sajanditeks. Nüüd,

elutöö juba tehtud, võin rõõmu tunda sellegi üle, et minule pakus saatus niisuguse võimaluse. Ma olin vahetult Eesti iseseisvuse taastamise juures ja aitasin sellele aktiivselt kaasa.

Mida aasta edasi, seda ilmsemaks saab mitte ainult 1991. aasta 20. augustil tehtud otsuse ajalooline tähtsus – seda kogesime ise nii tegijate kui tunnistajatena –, vaid Ülemnõukogu kui üleminekuaja kõrgema seadusandja kogu tegevuse alustajav tähenduslikkus.

Eesti Vabariigi Ülemnõukogu keerulist loominguteed on võrreldud aastatel 1918–1920 sündiva riikluse protsessis tegutsenud Eesti Asutava Koguga, ja võrdlus pole üldse mitte laest võetud. Kui aeg-ajalt püütakse jätta muljet, et riiklus, majandus ja kogu Eesti ühiskond käivitusid alles pärast Eesti Vabariigi Põhiseaduse jõustumist ja Riigikogu valimisi 1992. aastal, siis on see lihtsalt demagoogia. Ülemnõukogu, enne kui ta ennast ise laiali saatis, võttis vastu kõik vajalikud seadused, et iseseisev riik saaks toimima hakata.

Aga isegi Ülemnõukogu 1991. aasta 20. augusti otsus Eesti riiklikust iseseisvusest on osatud panna sündima Eesti Komitee armust, kui lugeda ühest mõned aastad tagasi ilmunud ajalooõpikust, kus autor Lauri Vahtre on peatunud ka enne iseseisvumisotsust toimunud vaidlustel: *Peamiseks küsimuseks oli valik kahe võimaluse vahel: kas olemasolev, Eesti NSV-st Eesti Vabariigiks ümber nimetatud riiklik moodustis kuulutab ennast iseseisvaks või annab Eesti Komitee Ülemnõukogule mandaadi kõnelda juriidiliselt järjepideva, 1918. aastal asutatud ja 1940. aastal okupeeritud Eesti Vabariigi nimel ning kuulutada see riik taastatuks.* (Eesti ajalugu gümnaasiumile, lk 314)

Nii õpetatakse ka küpsev põlvkond kahtlema Ülemnõukogu legitiimsuses, aga sellest, et Eesti Kongressi enda legitiimsus Eesti Vabariigis 1940. aastani kehtinud seaduste valguses ülimalt küsitav oli, minnakse vaikides mööda.

Olin ülalpool mainitud vaidluste tunnistajaks, nagu ka Marju Lauristin, Arnold Rüütel ja mitmed teised. Samuti kinnitan, et me ei oodanud ega palunud Eesti Komiteelt mitte mingisugust mandaati. Me olime igasuguseks otsuseks saanud mandaadi rahvalt,

kui ta meid kõrgemaks seadusandjaks oli valinud, ning rahvast ei saanud ometi keegi kõrgemal olla. Kui me Eesti Komitee esindajad Toompeale kutsusime, siis hoopis selleks, et ikkagi üritada jõuda ühisele seisukohale ja sellega kindlustada iseseisvumisoatsuse toeks võimalikult palju hääli. Ülemnõukogu näitas just nendel pöördelistel päevadel üles tõelist demokratismi ja suuremeelsust, kui kaasas poliitilisse arutlusse madala maine all kantava parlamendivälise opositsiooni.

Meie suhted olid ju poolteist aastat läinud pigem teravnemise kui paranemise teed. Nagu meie kõik, kes me olime ka Eesti Kongressis rahva poolt valitud saadikud, pidasin minagi mõnda aega võimalikuks Ülemnõukogu ja Eesti Komitee koostööd, millest kõneleb ka üks meie esimesi akte. Uskusin partnerlusuhtesse, mis tähendab teise poole õigustatud staatuse austamist. Kui juba mitu korda oli kuulutatud, et üks on Eesti kodanike esinduskogu sellest tulenevate ülesannetega ja teine on seadusandlik kogu oma ülesannetega, siis oli ülimalt imelik ikka ja jälle kuulata manitsusi, et Ülemnõukogul pole selle või teise asja tegemiseks sertifikaati. Teist ja paremat seadusandlikku kogu polnud meil ju kusagilt võtta! Mina ei olnud oma ametipostil Eesti Komitee ees aruandekohustuslik ja ei saanud igal kohtumisel targutada selle üle, kes on õigem ja kes on kõrgemal.

Kõigepealt hakkasid tulema etteheited, et me ei tee seda, mida nemad ootavad, et me võtame liiga palju asju ette, kuid ei tule nende käest luba küsima ega nendega kooskõlastama. Siis hakati kuidagi kolmandate isikute kaudu mulle teada ja mõista andma, et me ei ole küllalt allaheitlikud. Võin täiesti siiralt öelda, et kui me 1991. aasta 19. augustil tegime otsuse need kontaktid luua, oli see minu jaoks üsna piiri peal asi. Mulle olid nendeks päevadeks antud erakorralised volitused ja kui ma oleksin öelnud, et mitte ühtki hinge ei tule siia juurde, oleks see nii ka jäänud. Aga kui eestikomiteelased Toompeale jõudsid, võtsin ma Tunne Kelami nagu hea sõbra ja kolleegi käevangu, viisin kaamerate ette ja ütlesin esimesena, et nüüd me hakkame koos tegutsema.

Seda, missugune kaal ühe või teise kogu otsustel tegelikult on, näitasid kujukalt ka 1991. aasta augustipäevad. Kui sõjaline jõud

tuli Eestis eriolukorda kehtestama, ei mindud hoopiski mitte Narva maanteele Eesti Komitee peakorterisse. Sealt ei olnud ju hinge vaakuva Nõukogude Liidu elus hoidmisele küll mitte mingisugust ohtu oodata. Oht tuli Toompealt, kus seadused ja otsused vastu võeti, ja Kadriorust, kus need allkirjastati. Sinna tuli vajutada ja sinna ka vajutati.

Mina jõudsin 20. augustil Kadriorgu pisut enne kohtumist kindralitega ja sain Arnold Rüütliga kokku leppida, et räägib põhiliselt tema, teeb kindralitele selgeks meie seisukohad, mina lisan vaid, et parlament toetab neid seisukohti ja tegutseb nende järgi. Pisut hiljem saabus Edgar Savisaar. Meie vastas istusid Balti Sõjaväeringkonna ülema esimene asetäitja kindralleitnant Melništšuk, Tondi diviisi ülem kindralmajor Tjutjunnikov ning kontradmiraal Belov, kes oli Tallinna garnisoni komandant. Ukse taha jäid Eesti sõjakomissar kindral Rein Pöder ja mitu polkovnikut. Kindralite jutt oli algul üleolev ja kategooriline: igasugused koosolekud ära jätta, Ülemnõukogu istungjärk katkestada, alluda erikorraldustele, hoiduda sõjaväelasi provotseerimast, igasuguste kokkupõrgete eest ära võetakse vastutusele just meid. Ja siis teatas Arnold Rüütel niisama kategooriliselt, seekord väga kindlalt, lakooniliselt ja selgelt, paremas vene keeles kui tavaliselt: „*Vastutate hoopis teie.*” Rüütel näitas iga kindrali suunas sõrmega ja lausus: „*Teie, teie ja teie, te olete murdnud vandetõotust, te lähete kohtu alla ning annate vastust Gorbatšovi ja nõukogude seaduste ees.*”

Oli näha, et niisugust vastuvõttu ei olnud kindralid oodanud. Kuid nad püüdsid oma nõudmisi ikka ja jälle üle korrata. Ja meie omalt poolt kordasime üle, et Eesti on suveräänne riik, et Eesti võimud kontrollivad täielikult olukorda oma territooriumil, et Ülemnõukogu istungjärk jätkub ning et ilmselt juba täna, 1991. aasta 20. augustil võetakse vastu otsus riikliku iseseisvuse taastamisest. Savisaar, kellele pidin küll paar korda delikaatselt märku andma, et lasku ta nüüd ometi Rüütli rääkida, teatas niisama kindlalt, et suur rahvakoosolek Vabaduse väljakul toimub ja et igasuguste võimalike intsidentide eest langeb kogu vastutus kindralitele. Aga kui need vastu püüdsid vaielda, raius ka Savisaar ikka

oma, et rahvas tuleb meil tänavatele ja ärgu mõeldagugi kedagi takistada. Rüütel käis vahepeal paar korda telefoni juures, meie kohtumine kestis ligemale kolm tundi, aga selle lõppedes oli mul küll enneolematult uhke tunne: meie ees istusid ju väga kõrged sõjaväelased, kelle käes oli sel hetkel võim ja vägi, aga värisema hakkasid pigem küll nemad. Jutuajamise lõppedes tõusis meie vastast üsna äbariku näoga ja kõssivajunud kindralleitnant, kellest oli selgesti näha, et missioon oli täielikult ebaõnnestunud.

Nii imelik kui see ka on, aga Toompeale tagasi jõudes ootas ees palju suurem mure – kas saame iseseisvusotsuse sõnastatud ja kas sellele sõnastusele ka vajaliku toetuse saame? Kuni puudus täielik kindlus, et otsus just niisuguses sõnastuses vastu võetakse, polnud meil mingit õigust eelnõu saali viimisega riskida. See pani asja venima ja seda on hiljem ettegi heidetud. Juba ammugi oli teada, et venekeelsest intritemeelsest siseopositsioonist ei hääleta mitte keegi iseseisvust taastava otsuse poolt, olgu see siis sõnastatud kuidas tahes. Aga meie tahtsime selle otsuse vastu võtta konstitutsioonilise häälteenamusega ja selleks oli vaja ka neid hääli, mida rohkem või vähem kontrollis Eesti Komitee. Neid ei olnud palju, aga sel päeval oli iga hääoluline.

Lootus sealt hääli saada ei olnud muidugi kuigi suur ja oli hetki, kui see hoopis kadus. Võttis ikka päris tummaks, kui ühe mulle laekunud eelnõuga pidi Ülemnõukogu langetama otsuse, et tal ei ole üldse õigust Eesti riikluse küsimuses midagi otsustada. Jälle! See eelnõu, mis ka vormistuselt jättis pehmelt öeldes paremat soovida, oligi nende päevade kõige ebageeldivam üllatus. Ütlesin siis esitajale päris otse, et ma võtan selle küll vastu, kuid ärgu ta suuri lootusi hellitagu, et me seda tõsiselt arutama hakkame.

Kuna olime peaaegu poolteist aastat teinud tööd selleks, et Eesti Vabariik taastada, üllatas ebageeldivalt ka otsuse eelnõu hoopis uus riik välja kuulutada. Korralikult vormistatud ja asjatundlikult koostatud eelnõu motiivid olid seejuures kaalukad. Pool sajandit on mööda läinud ja kõik on muutunud: võimatu on kohe järgmisest päevast hakata elama 1938. aasta põhiseaduse järgi, kui pole sellele vastavaid institutsioonegi. Eestisse tulnud ja aas-

takümneid siin elanud inimesed ei lahku siit enam kusagile ja meil pole ju jõudu neid siit ära ajada jne.

Ülemnõukogu liikmete hulgas vaikselt pinda ja hoiakuid sondeerides tõdesin, et sellel eelnõul ei ole lootust läbi minna. See ei oleks saanud isegi mitte koosseisu hääletenamust, mis oli 53 häält. Ja kui selle toetajaid teatud hetkel võiski kokku lugeda ligemale 50, oleks suur osa neist selle poolt hääletanud vaid teadmises, et Eesti Vabariigi taastamine järjepidevuse alusel mingi sätte pärast eelnõus ilmselt siiski vajalikku hulka toetajaid ei leia. Istungite-saalis olid paljud veendunud, et kõige tähtsam on ennast kiiresti Nõukogude Liidust lahti rebida ja iseseisev riik välja kuulutada, mitte aga lõputult arutada, kas see on ikka järjepidev või mitte. Pihkva dessantväelased olid juba Tallinna jõudnud ja oli karta, et nad siin ka tegutsema hakkavad.

Seega polnud meil 20. augusti õhtuks ikka veel eelnõu, millega oleks võinud saali ette minna. Koos Eesti Komitee esin-dajatega, kes jälle Toompeale olid tulnud, hakati otsuse võima-likke sätteid uuesti arutama. Komiteelastel polnud omalt poolt pakkuda mitte ühegi punkti konkreetset sõnastust, kuigi nad eel-misel päeval polnud nõustunud mitte millegagi ühes juba lae-kunud ja neile tutvustatud eelnõus. Jälle üllatus! See pani mõttes küsima, kas nad ikka üldse tahavadki, et Eesti Vabariigi ise-seisvuse taastamise otsus siin meie saalis vastu võetakse? Aga ma mõtlesin ka seda, et kuna neil oma variante pole, läheb ehk selle võrra lihtsamalt ja kiiremini. Ülemnõukogu oli suuteline eksperte kaasates leidma kõigile sätetele sõnastuse, mille vastu ka eesti-komiteelastel argumendid otsa said. Ja kui neile lõpuks anti poo-led kohad Põhiseaduse Assamblees, võisime otsusega saali ette minna.

Ja varsti oligi mul au teatavaks teha, et otsus Eesti riiklikust iseseisvusest on 69 häälega vastu võetud. Ei tulnud 70 täis, üks hääl jäi puudu. Prominentne rahvusradikaal, Eesti Kongressi üks ideoloogid, lahkus enne hääletamist saalist. Tema jäi siis kindlaks joonele, mida Eesti Komitee kogu aeg oli ajanud. Sellest oli muidugi kahju, kuid õnneks ei läinud tema häält ka vaja.

Miks me tahtsime otsuse vastu võtta vähemalt 70 poolt-

häälega ehk konstitutsioonilise, kahekolmandikulise häälteenamusega? See häälteenamus andis Ülemnõukogule õiguse muuta ka Eesti NSV konstitutsiooni ja seda oli vaja juhuks, kui Moskva meile väga räägelt kallale tuleb. Siis ei teadnud meist ju keegi, kuidas asi lõpeb. Mina pidasin täiesti reaalseks, et ega see nii lihtsalt küll ei lähe, et oleme otsuse vastu võtnud ja punkt. Kõik, joon all! Me saime alles hiljem teada, mis Moskvast toimus. Me olime ju sellekski valmis, et võib-olla on Boriss Jeltsinil käed juba raudu pandud ja siis ei tule ka meil kaua oodata.

Lahendus tuli järgmisel hommikul. Umbes kella 10 paiku istusin Kadriorus kabinetis ja kui muidu olid ukсед ikka suletud, siis neil päevil hoiti kõik ukсед lahti. Ja ma kuulsin, kuidas Rүүtlile teatati, et temaga soovib rääkida Jeltsin. Rүүtel õnnitles Jeltsinit ja tänas teda, ilmselt siis õnnitles Jeltsin ka Rүүtlit, aga no siis ei olnud enam mingisugust kahtlust, et seekord läks karikas mööda. Nүүd me võisime juba kindlad olla, et Eesti on oma eesmärgi saavutanud.

Rүүtel lõpetas kõne ja ütles, et nүүd tuleb kohe informeerida ka Savisaart, et Moskvast on asi juba klaar. Ta helistaski Savisaarele, kuid sealt vist vastati, et peaministrit pole kohal või midagi niisugust. Rүүtel palus siiski leida ja kutsuda Savisaar, sest talle on väga oluline teade vaja edasi anda. Ja üsna varsti võttiski Savisaar telefonitoru. Rүүtel hakkas talle seletama, millest Moskvaga jutt oli, mina aga mõtlesin, et no selle teate oskab Edgar nүүd küll viivitamatult ära kasutada. Ja nii oligi. Nagu ta Rүүtliga jutu lõpetas, pani kohe sinna teletorni juurde.

Olen hiljem korduvalt pidanud kuulama, et kui Eesti Komiteed poleks olnud, oleks Ülemnõukogu 20. augustil välja kuulutanud uue riigi ja meie esiisade verega kätte võidetud Eesti Vabariik oleks olnud vaid kaunis mälestus. Eks uskugu seda see, kes tahab! Mina olen kindel, et mitte ükski alternatiiv ei oleks saalis heakskiitu leidnud ja sisuliselt peaaegu samasuguse otsuseni oleks Ülemnõukogu jõudnud ka siis, kui Eesti Komitee esindust üldse poleks Toompeal olnud. Aga siis oleksid nad välja jäänud ka uue põhiseaduse koostamiseks moodustatud organist ja see ei oleks hea variant olnud. Rahvusradikaalid olid Ülemnõukogus nõrgalt

esindatud, Põhiseaduse Assamblees said nad võib-olla et isegi liiga jõulise esinduse, kuid seal oli võimekaid, hasartselt tegutsemishimulisi noori inimesi, kes jäidki poliitikasse. Milleks oleks vaja olnud, et nad siis oleksid tundnud ennast kõrvaletõrjutute ja solvatutena?

Ma arvan, et me tegime neil augustipäevadel kõik õigesti. Meie initsiatiiv oli jõuda rahvusliku leppimuseni ja kui erimeelsused õige varsti uuesti võimust võtsid, ei toimunud see meie süül.

Eesti Vabariigi Ülemnõukogu oskas, tahtis ja suutis neil 1991. aasta otsustavatel augustipäevadel tegutseda kindlameelselt ning ära kasutada kogu poliitilise mänguruumi, mis meile avanes väga lühikeseks ajaks. Ta tegi just seda, mida eesti rahvas oma esindajaid Toompeale valides ootas. Ülemnõukogu 69 liiget taastasid 20. augustil 1991 kell 23.04 Eesti riikliku iseseisvuse. See on vaieldamatu tõsiasi, mida keegi ei saa ajaloost kustutada.

*Artikkel on ilmunud kogumikus „Kui taastasime Eesti iseseisvuse“.
20. Augusti Klubi, Bookmill 2008, lk 5-11*

Internatsidel on nõudmisi (30.07.1991)

Foto: Tiit Veermäe / EFA.204.0.255548

Illar Hallaste ja Ülo Nugise vastasseis (03.19929)

Foto: Erich Tarkpea / EFA.204.0.169260

**Eesti kõigi tasandite rahvasaadikute täiskogu juhatus:
Enn-Arno Sillari, Arnold Rüütel, Ülo Nugis (02.02.1990)**

Foto: Arnold Rüütli isiklik kogu

Viktor Andrejev, Edgar Savisaar, Ülo Nugis

Foto: Tiit Veermäe / EFA.204.0.257.511

Aga kuhu jäävad Petsrimaa õigused? (23.08.1990)

Foto: Erich Tarkpea / EFA.204.0.168948

Rein Veidemann

(aja)kirjanik, kirjandusteadlane, professor, PhD

ARNOLD RÜÜTLI KUVANDIST

Iga inimene on teise inimese suhtes universum. Kui palju möödub meist iga päev inimesi – mõelgem kas või möödastõitva bussi aknast vilksatavaid nägusid –, kelle möödumine jääbki paljudel juhtudel ainsaks. Me ei tea, kuhu nad sõidavad, mis neist saab, me ei tea nende nime, korraks sähvatavad nende ilmed ja seal-samas nad ka kaovad. Nad on nagu asteroidid. Ja ometi, igapäev neist on oma lugu ja oma ajalugu, igapäev ümbritseb pere-, sugu-, sõprus- või tutvuskondlik võrgustik, mis avaneb kiht-kihilt üksnes siis, kui satume ise sellesse ringi või oleme kaasatud laiemasse perimeetrisse.

Aga ka kõige lähedasemas suhtes jääb teine inimene oma sügavuses ikkagi Teiseks, iial ei pääse me tema tuumale ligi. See on nagu teadvuse suhtlemine mitteteadvusega. Analüütilise psühho-

loogia rajaja Carl Gustav Jung on sedastanud: „Ükskõik, mida me ka mitteteadvuse kohta ütleva ei pea, on ütlejaks alati teadvus.“ Aga isegi see teadvus on fragmentaarne, sest – jällegi, Jungile osutades – „me ei tea, kui kaugele küündib mitteteadvuse võim, sest me lihtsalt ei tea sellest midagi.“ See kehtib ka teiste inimeste kohta, kes seisavad meie ees või kõrval. Me ei tea, mida nad päris sisimas on. Ehk nagu tunnistab ka rahvasuu: kes see teise inimese sisse ikka näeb.

Ometi ei ole me ka varjud öös. Kõigepealt, me loome ise enda nähtavust-kuuldavust. Igatühe minapilt (meelte andmed, eneseteadvus, kogemus ja mälu) on pidevas suhtluses peegeldusega teistelt. Nende kahe kokkupuuteväli on k u v a n d, eesti keelde 1970ndatel aastatel soome keelest (*kuva* 'pilt') – kuhu see omakorda on jõudnud alg-germaani keelest *skuwwa* näol – laenatud sõna millestki-kellestki kujutluspildi ehk kujutise sünonüümina. Kuvand ei kattu sellega, mille me arvame iseendast teadvat, aga kindlasti ei haaku kuvand üks-üheselt ka väljaspoolt „laekuvate“ signaalidega. Mis need signaalid on? Teiste inimeste muljed, arvamised, mälestused, hinnangud – sõnaga jutud, mis enamuse puhul jäävad nende siseringi, aga avaliku elu tegelaste, kuulsuste puhul leiavad võimenduse nähtavas-kuulatavas-kirjutatavas meedias. Kuvand on muutuvuses niivõrd kuivõrd inimene ise muutub, aga kuvandi muutuvus sõltub ka kontekstist, kus kuvandit „konstrueeritakse“ ja kes seda konstrueerib. See pikavõitu sissejuhatatus kulub ära, iseloomustamaks aastakümneid Eesti avaliku elu erinevatel tasanditel tegutsenud ja toiminud, Saaremaal Laimjala vallas Pahavalla külas 10. mail 1928 sündinud Arnold Rütтли kuvandit ning selle metamorfoose.

Rütтли enda mõtteviisist lähtuvas käitumisjoonises – nagu võime tema eluloost lugeda – on tähtsal kohal Rütтли arvates saarlastele omane tasakaalukus, ettenägelikkus, säästlikkus ja alalhoidlikkus; aga ka ausus, töökus, austus vanemate ja rahvuslike traditsioonide vastu ning „tulevastele põlvede heaolule orienteeritud eluviis.“ Säästlikkusest kõneleb kas või see, et Rüttlite peres oli leivategemiseks vajalik ahjupuude hulk täpselt välja mõõdetud.

Kodutalus Toomal tuleb tal toime tulla kõigi talutöödega. Rüütel ongi ainsa pojana talu pärija ning, ehkki ta on unistanud saada arhitektiks, läheb õppima siiski Kõljala põllunduskooli ja sealt edasi Jänedä tehnikumi. Alustanud oma töömehe-elu agronoomina kodusaarel 1949, saadetakse ta seejärel viieks aastaks teenima Nõukogude mereväkke. Sõjaväes sattub ta mereõnnetusse, osaleb loodukatastroofi tagajärgede likvideerimisel ja, nagu ta tunnistab, saab juba noorelt esimesed hallid juuksed. Ise kolm aastat Nõukogude Armees teeninuna kujutan selgelt ette, mida tähendab nii pikk eemalolek kodust keelelis-kultuuriliselt võõras ning stressirohkes keskkonnas. Teisalt annab sõjaväeteenistus kogu eluks vene keele oskuse, õpetab tundma inimesi, toime tulema kõige erinevamate psühholoogiliste natuuride ning elunägemustega ning säilitama eneseväarikust ka kõige alanavamates olukordades. Kõike seda läheb Rüütli hiljem vaja organisatsioonijuhil ning poliitikuna.

Koju tagasi pääsenuna 1955.a asub Rüütel kaugõppes agronoomiat studeerima, teenib algul leiba kutsekooli õpetajana ja seejärel saab temast peazootehnik Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Instituudi (ELVI) katsebaasis, kus tõuseb õige pea direktoriks.

1958. aastal on Arnold Rüütel abiellunud endast seitse aastat noorema eesti filoloogია üliõpilase Ingrid Ruusiga, kellest saab hiljem üks eesti tunnustatumaid folkloriste. Kuna Ingridi perekonnas on kõigi meeste elu lõppenud traagiliselt, peab Ingridi vanaema Ingridit kosima tulnud meest hulljulgeks. Rüütel vastanud seepeale nii Ingridi emale kui ka vanaemale, et ta ei hakka iialgi tegelema poliitikaga.

Ära iial ütle iial. 1963. aastal edutatakse Rüütel Tartu Näidiskatsesovhoosi direktoriks, millega kaasneb ka nõue astuda kompartei liikmeks. See ei sega Rüütli ja tema peret järgimast religioosse taustaga traditsioone. Ingrid Rüütli sõnul olevat nad juba enne abiellumist kahekesi kirikus käinud. Näidissovhoosi juhiks määramine tähendab Rüütli esimest sukeldumist poliitikatege-

missis, kui poliitikaks pidada mingite tahtmiste ja eesmärkide elluviimist. Rüütli kuulumine NLKPsse, seejuures kaks aastakümnet Eesti NSV parteinomenklatuuri koos selle juurde kuuluvate privileegidega, on iseloomustatav pragmaatilise käitumisena, mida rahvasuus tuntakse „redisena“ (pealt punane, seest valge).

Näidissovhoosi loomakasvatuses rakendatakse Rüütli ja tema kolleegide väljatöötatud distants-diagnostika meetodit. Viie-kuue aastaga saavutatakse toonaste teiste majanditega võrreldes eeskujulikud näitajad nii piimatootmises kui ka teraviljakasvatuses. Ulatuslikult tehakse maaparandust, maastiku- ja metsahooldust, ehitatakse välja ligi kaheksakümmend kilomeetrit kõvakattega teid, taastatakse igal aastal mitukümmend taluhoonetekompleksi.

Rüütli toonastest tegemistest, mille jäljed veel tänapäevalgi Tartu ümbruses Ilmatsalus näha (hästi hooldatud põllumajanduslik kultuurmaastik, toimivad talud, tolmuwab külateed), lugedes kerkitab kohe küsimus, kuidas on võimalik piltlikult öeldes ühise nõukogude supipaja servas keeta paksemat ollust. See, mida tänapäeva turumajanduses ettevõtlikkuseks peetakse, tähendas toona ennekõike laveerimisoskust (ettekirjutustest kõrvale hiilimist, reeglite „loovat“ tõlgendamist, teesklust, õigel ajal õiges kohas tegutsemist, kasulike ja „kõrgete“ suhete võrgustiku olemasolu). Ehkki Hruštšovi sula-ajaga 1960ndate algul kaasneb nõukogude korra aluseks olnud plaanimajanduse mõningane liberaliseerumine ning kohaliku otsustustasandi laienemine, ei tühistanud see põrmugi näitlemise, *resp* tegelikult tehtava varjamise või „õiguspärasusega“ looritamise vajadust. Olemuslikult oli see režiimi petmine, millel polnud mingit pistmist talupoegliku aususega. Oma eluloos tunnistab Rüütel, kuidas sovhoos kandis oma tulu jooksvate kulude arvele, „et kasumit tegelikkusest väiksemana näidata ning jätta see kohalike vajaduste rahuldamiseks.“ Tartu näidissovhoosis kui riigile saajaprotsendiliselt kuuluvas majandis (erinevalt kolhoosidest, kus tootmisvahendid vähemalt formaalselt kuulusid kolhoosnikele), taastati Rüütli sõnul sisuliselt talupidamine, sest peretöövõtulepingu alusel (tänapäeval võrreldav väikeettevõtlusega) kasvatati põllusaadusi ja loomi, mille

toodang müüdi omakorda sovhoosile. Sovhoos rajas talude juurde elektriliinid ja teed, vedas sovhoosi bussiga lapsed kooli – sõnaga tegutses nii, nagu praegu riik või kohalik omavalitsus ettevõtluseks vajalikku taristut ehitades. Ka Rüütli kaadripoliitika näidissovhoosis eirab režiimi nõudeid: vastutavatel kohtadel töötab nõukogude võimu poolt represseeritud ja teisi „ebasoovitavaks“ peetavaid isikuid, kelle vabastamist direktorilt korduvalt nõutakse, millest aga Rüütel keeldub põhjusel, et „tegu oli oma ala suurte asjatundjate ja ausate inimestega.“ Niisiis näeme siin „aususe“ topeltstandardit: eeldatavale isiklikule, valdkonna- ja kollektiivisisesele aususele võis lubada mööndusi, kui tegemist oli isiku ja võimu vahelise suhtetasandiga. „Mu mees on pidanud tegutsema palju ajal ja tingimustes, kus ei saanud ialgi öelda seda, mida mõtled,“ meenutab Ingrid Rüütel 2000. aastal „Eesti elulugudes“ ilmunud intervjuukokkuvõttes, tunnistades, et „nii ei teadnud ka paljud, mida ta tegelikult mõtleb.“ Rüütli kuvandi üheks komponendiks kujunebki Ingrid Rüütli sõnu parafraseerides Rüütli suutlikkus „käituda nii, et ei näita välja, mida mõtleb.“

1969. aastal tehakse Arnold Rüütlile ettepanek asuda rektorina juhtima Eesti Põllumajanduse Akadeemiat. Mõistetavalt ei eksisteerinud nõukogude ühiskonnas mingeid valimisi. Ebaharilikuks muudab Rüütli saamine rektoriks asjaolu, et toona veel teaduskraadita Rüütli kandidatuuri taga on õppejõudude üksmeelne otsus. Kandidaadiväitekirja, millega kaasneb põllumajandusteaduste kandidaadi kraad, kaitseb Rüütel kolm aastat hiljem, 1972. Aastad 1968–1969 on Tartu akadeemilises elus rahutud. „Praha kevadest“ ja inimnäolisest sotsialismist innustunud üliõpilased püüavad reformida ülikooli siseelu üliõpilasomavalitsuse kujundamise suunas; alt-üles demokraatlik valitavuse printsiip tahetakse sisse viia komsomoliorganisatsioonis ja organisatsioonist endast tahetakse kujundada kogu ühiskonnakorraldust mõjutavat poliitikatagemise platvormi. Sügisestest Tartu üliõpilaspäevadest ning nende haripunktiks olevatest tõrvikutega rongkäikudest (mis algasid Riia mäelt Eesti Põllumajanduse Akadeemia peahoone eest ja kulgesid Tartu Ülikooli peahoone ette Ülikooli tänaval) saavad ühelt poolt režiimi pilavad, teiselt poolt aga

üliõpilaskonda kui sotsiaalsed survegrupp konsolideerivad meeleavaldused. Rektoriks saades sattubki Rüütel kohe sündmuste episentrisse. „Kui võimuesindajad nõudsid Tartu üliõpilaspäevade meeleavalduse korraldajate koolist väljaheitmist,“ meenutab Rüütel, „siis erinevalt Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) parteikomiteest suutsime meie oma tudengeid kaitsta.“ Rüütli rektori oleku ajal ehitatakse EPA tornühiselamu, milles olid ette nähtud toad ka noortele üliõpilasperedele. Samuti kasutatakse suurem osa rektorifondi rahadest lastega perede toetuseks. Teadusuuringute tegemisel võetakse kolmandik üliõpilastest poole kohaga laborantideks, mis oli oluline lisa stipendiumile. Erinevalt TRÜst jääb EPA vabaks sõjalisest õppesest ning seda korraldavast sõjalise õpetuse kateedrist. Rüütli õnnestub EKP Keskkomitees läbi suruda kutsealise parteisekretäri ametikoha kaotamine, mis tähendas seda, et kateedrijuhatajad täitsid seda kohta n-ö külakorras.

Mõlemal suurtüüpi koolil on oma ametkondlikud nädalalehed, vastavalt ajaleht „Tartu Riiklik Ülikool“ ning „Põllumajanduse Akadeemia.“ 1960ndate lõpus ja 1970ndate algul on need lehed ühiskonnateemaliste mõttevahetuste platvormid, aga ka arvestatavad kultuuriväljaanded. Minu esimene kirjandus-kriitiline kirjutis „Kuhu lähed, eesti kirjandus?“ ilmub EPA ajalehes 1971 aastal Martin Lagle varjunime all. Ajalehte toimetab sel ajal minu eakaaslasest luuletaja Tiit Merenäkk. Varjunime kasutamist läks vaja selle pärast, et mu enda koduülikooli ajaleht oli artikli avaldamise tagasi lükanud. Mõned aastad hiljem saab minust endast ajalehe „Tartu Riiklik Ülikool“ toimetaja. 1976. aastal, mil toimetuses töötab poole kohaga III kursuse ajakirjandusüliõpilane Ester Šank, palun teda intervjuuerida naaberülikooli rektorit. Rüütli elulooraamatus „Tuleviku taassünd“ (2001) meenutab raamatu toimetaja ning aastatel 2002–2006, siis juba Vabariigi Presidendi pressinõunikuna töötanud Šank, kuidas ta oli kahelnud ülesande täidetavuses, „sest minu teadvuses oli kinnistunud rektori stereotüübina „tähtis, ligipääsmatu, võimukas“, [n]iisugune, nagu paisis tudengile teine Arnold – TRÜ rektor Koop.“ Šangi meenutuse pealkirjaks on „Lihtnimlik rektor“ ning selles rõhutatakse Rüütli suhtumist oma kaasvestlejatesse, eavahest sõltumata, kui võrdse-

tesse partneritesse. Mälestuskillust ilmneb aga teinegi Rüütli kuvandisse kuuluv tunnusjoon, tema hargnemiste, korduste ja lisandustega täidetud vestlusstiil, mida isekeskis on iseloomustatud „igiliikurlikkusena“. Rüütli lähedased kolleegid, aga ka oponentid on pidanud möönma, et Rüütli teemakäsitlused ja sõnavõttud *impromptu* on põhjalikkuse kõrval ka piltlikult öeldes kummipaelana välja venitatud. Neil on olnud vastaskõneleja suhtes pidurdav toime, mis hilisemas poliitilises võitluses on võimaldanud Rüütli püsida oma seisukohtade juures, neile justkui aina uusi keermeid peale kruvides.

1977. aastal kutsutakse Rüütel n-ö kõrgeimale parteitööle, EKP Keskkomitee sekretäriks põllumajanduse alal, ja edutakse ühtlasi EKP Keskkomitee büroo liikmeks. Rüütli enda mäletamise järgi oli hakanud teda kutsuma sellesse ametisse 1970ndate keskpaiku kogu Nõukogude Liidus üks staažikamaid liiduvabariigi kompartei juhte Johannes Käbin (1905–1999, EKP KK I sekretär 1950–1978), kes olevat mõistma hakanud rahvusliku kaadri vajalikkust ka kõrgeimal vabariiklikul juhtimistasandil. Pärast mõningast puiklemist võtab Rüütel pakutud ameti vastu, mis tähendab aga töökohana Tallinnat. Ingrid Rüütlile on abikaasa Tallinna-minek esialgu vastukarva – tema jääbki laste ja oma tööga Tartusse, nende endi kätega rajatud koju ja Kirjandus-muuseumi –, aga Rüütli kolleegid ülikoolist ning endised töökaaslased Tartu nädissovhoosist toetavad tema minekut, „lootuses, et ta saab seal ehk Eesti ühiskonna heaks midagi ära teha.“ See periood Valges majas jääb Rüütlile üürikeseks. 1978. aastal läheb lahti võimuvõitlus. Moskva surve Eestile kasvab. Algava venestamise käigus peetakse vajalikuks välja vahetada ka vabariigi poliitiline ning majanduslik juhtkond. Johannes Käbin pukseeritakse Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi sinekuursele ametikohale, mis jätab küll alles kõik nomenklatuursed privileegid, kuid võimukorralduslikult kujutab endast marginaalset positsiooni. Kahtlustatuna natsionalistlikes vaadetes suunatakse senine EKP ideoloogia-sekretär Vaino Väljas 1980. aastal diplomaatilisele tööle. Oma kohalt, Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe esimese asetäitjana (tänapäeva mõistes asepeaminister 1961–1979) taandatakse

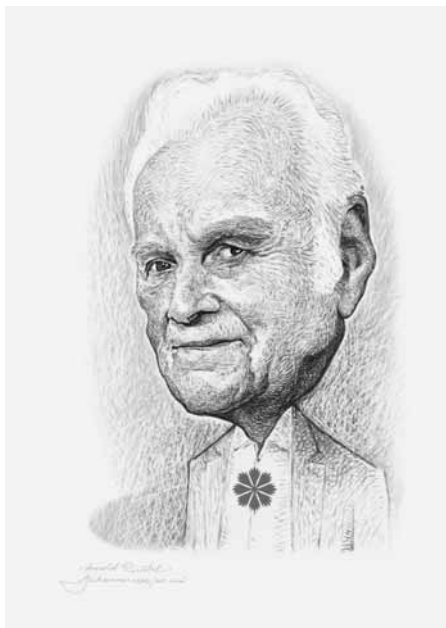

Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Instituudi direktoriks Edgar Tõnurist, kes Jaak Alliku sõnul „oli aastakümnete jooksul teinud Eesti maaelu alalhoidmiseks tõepoolest palju rohkem kui vanal ja uuel iseseisvusajal parteiliste kokkulepete tulemusena juhuslikult ministrikohale sattunud isikud või ka kindlasti austust vääriv põllutööminister eksiivalitsuses.”

Arnold Rützel on iseloomustanud Edgar Tõnuristi kui sügavalt erudeeritud ja rahvuslikult meelestatud inimest, kelle elutöö monumendiks sai 1971. aastal asutatud Lahemaa Rahvuspark. Asutamisprotsess ise kujutas endast nagu läbi halli kivi minekut. Pärast asutamist oli Tõnurist ise ka Lahemaa Rahvuspargi nõukogu esimees. Lahemaa Rahvuspargi kui nõukogude režiimi ajal tõelise rahvusliku üritusena loodud institutsiooni kõrval on aga teinegi n-ö rahvuslik pesa, 1966. aastal asutatud Eesti Looduskaitse Selts, mille asutajaliikmete hulgast leiame nii Arnold Rützli (toona veel agronoomina) kui ka Edgar Tõnuristi (toona majandusteadlasena). Rohkem kui kahekümne tuhande liikmega ELKS on paigaldanud aastakümnete jooksul üle kolmesaja amsamba, mälestuskivi ja tahvli eesti rahva kultuurisündmuste ja väärikate isikute mälestuse jäädvustamiseks, samuti ainulaadsete loodusobjektide tähistamiseks. Ikka ja jälle kaasneb sellega võimudepoolset norimist ja etteheiteid. Seltsi ühe asutajana, osakonna ja juhatuse esimehena „talus Rützel hulk värke oma pea kohal, [i]deoloogirünnakuist hoolimata jätkas aga koos mõttekaaslastega targu teed oma rahva taastuva riigi poole,“ meenutab Rützli tegemisi ELKS-iga seoses selle kauaaegne esimees ja seejärel auesimees Jaan Eilart.

Üheks Rützli teeneks Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe esimese asetäitjana (1979–1983) tuleb lugeda Ülemaailmse Looduskaitse Liidu (IUCN) Ida-Euroopa komitee peakorteri toomine Tallinna, kuna komitee president Jaan Eilart oli valitud Eestist. Moskva oli ette näinud peakorteri asutamise NSV Liidu pealinnas, Rützil õnnestub aga keskvdõimule selgeks teha, et rahvusvahelist organisatsiooni saab juhtida ka ühest liiduvabariigist. Rützel ise loeb enda ja tollase plaanikomitee osakonnajuhataja

Hindrek Meri ühiseks teeneks, et Eesti pääses umbes 150 tuhande täiendava võõrtöölise sissetoomisest, põlevkivi aastatoodangu kahekordistamisest ning uue elektrijaama rajamisest Peipsi kaldale Alajõeale. Ta korraldab Nõukogude Liidu Ministrite Nõukogu aseesimehele Venjamin Dõmšitšile kopterireisi Kirde-Eesti kohal, näidates n-ö ülalt pilvepiirilt keskkonnale juba tekitatud kahju ulatuslikkust ning veendes teda, missuguseid ohtusid Moskva järjekordne kavatsus kaasa võib tuua. Veenmine õnnestubki, sest kõrge ametnik nõustub Rүүtliga, et ette võetud plaan pole hea. Rүүtel on meenutanud, kuidas sellest kuuldes vihastas Karl Vaino nii põhjalikult, et hakkas Rүүtli peale karjuma, kuid oli sunnitud siiski taganema. Sellest karjumise episoodist lugedes ning Rүүtlit Vaino ees kujutledes tõuseb silme ette kunstnik-karikaturisti Aivar Juhanson'i üks Arnold Rүүtlist aastakümneid hiljem joonistatud šarž, millel on näha Rүүtli iroonilis-valulevat muiet, läbitungivat pilku kõigutamatu raidkujuna paistvas näo-ovaalis. See-sugust, eneseväarikuse säilitamisest kantud „kivistunud“ ilmet kohtame hiljemgi olukordades, kus Rүүtliilt nõutakse allumist, alandatakse või nahutatakse teda sõnavalingutega.

Vaino kättemaksuks peab Rüütel tema ümbertõstmist valitsuses otsustajate ringist Kadrioru Eesti NSV Presiidiumi esimehe kohale 1983. a, kuhu ta jääb järgmiseks üheksaks aastaks, neist seitse Presiidiumi esimehena ning aastatel 1990–1992 Eesti NSV Ülemnõukogu (ja pärast selle ümbernimetamist Eesti Vabariigi Ülemnõukogu) esimehena. Presiidiumi juriidilise osakonna, juhataja asetäitjana töötanud Eenok Kornel on oma mälestuste-raamatus „Kuldset keskteed ei ole“ (2011) iseloomustanud sellele ümberpaigutusele järgnenud sündmusterida kujukalt: „Tema [Rüütli] ÜNP etteotsa seadmisega üritas Vaino sinset võimusteemi oma kontrolli all hoida, kuid ta eksis totaalselt. Arnold Rüütel lasi Vaino „laeva“ põhja.“ Kadrioru nn iseseisvumisest annab märku, et Rüütel eirab 1984. aastal ettekirjutust viia Kadrioru töötajaskonna rahvuslik koosseis vastavusse vabariigis väljakujunenud proportsioonidega. Enda vahetuks abiliseks ja seejärel ÜNP esimehe sekretariaadi juhatajaks kutsub Rüütel teadlasteed kavandanud Daniel Märtnmaa, kes jääb ta lähimaks abiliseks kuni ÜNP-aja lõpuni.

1985. aastal Moskvast Gorbatšovi algatatud perestroika mängib Rüütli kätte võimaluse avalikult ja kogu tema poolt juhitava institutsiooniga kaasa lüüa Eesti iseseisvuse taastamises. See ei sünni siiski üleöö. Näiteks 1988. aasta, selle Eesti ajaloo *annus mirabilis*'e, Eesti vabaduse idee läbimurde ja Rahvarinde sünniaasta algul, 28. jaanuaril võtab toonane Eesti NSV kõrgeim võim vastu dokumendi „Eesti NSV Ülemnõukogu presiidiumi otsus „Kodanike algatusel korraldatavate koosolekute, miitingute, tänavarongkäikude, demonstratsioonide ja muude ürituste kohta““, mis vaatamata ahva meelevaldamise õiguse näilisele tunnustamisele on orienteeritud rahvakogunemisi ennetavale pidurdamisele või lausa keelustamisele. Just seda, repressioone võimaldavat õigusakti rakendatakse Tartus 2. veebruaril 1988 Tartu rahu 68. aastapäeva tähistamisel, mil Vanemuise tänavale, Tartu rahu sõlmimise maja ette kogunenud rahva laiali ajamiseks saadetakse valitsuse ja kohaliku täitevkomitee korraldusel kumminuiade ja koertega varustatud miilitsa-üksus. Oma märgukirjaga protestib selle õigusakti vastu Loominguliste Liitude Kultuurinõukogu.

Pärast loominguliste liitude ühispleenumit 1.–2. aprillil 1988 ning Rahvarinde algatamise väljakuulutamist 13. aprillil Eesti Televisiooni otsesaates „Mõtleme veel“ asub Ülemnõukogu Presiidium oma otsustega toetama ühiskonna demokraatiseerimist ja Eesti suveräänsustaoitlusi. Aga presiidiumis endaski pole algul üksmeelt. Kui 23. juunil 1988 arutatakse otsust rahvusvärvide legaliseerimisest ning Rütli kodusaare „pealinna“ Kuressaare nime taastamisest senise Kingissepa asemel, on Rütel palunud kohale televisiooni, ettekäändel jäädvustada „ajalooline hetk“, tegelikult mõelnud aga „sel moel koputada inimeste südametunnistusele, kui otsuse vastuvõtmine muutub küsitavaks“

„Minu aimdus osutuski tõeks,“ meenutab Rütel, „tekkis tõsine paaritunnine diskusioon ja kartus, et otsust ei õnnestugi langeada. Kui panin küsimuse hääletusele, andsin ühtlasi telemehele märku, et ta paneks kaamera tööle. Esialgu ei tõstnud kaugeltki kõik kätt, aga kui ma otse kellegi poole pöördusin ja kaamera selle inimese peale suunati, siis ikkagi käsi tõusis.“

Üks otsustavamaid hetki Arnold Rütli tegevuses Eesti iseseisvuse taastamisloos, mis jäädvustub tema kuvandisse kangekaelsuse (nn eesti jonnina) ning eneseväärikuse säilitamisena, saabub novembris 1988. Toonane Eesti NSV Ülemnõukogu valmistub vastu võtma otsust „Eesti NSV suveräänsusest“. Protsess käivitub juba kuu aega varem, mil saab teatavaks NSV Liidu Ülemnõukogu otsus muuta NSV Liidu konstitutsiooni niimoodi, et kaoks ära põhiseaduses ette nähtud formaalne võimalus lahkuda liitriigist. Rahvarinde eestvedamisel kogutakse 861 978 allkirja konstitutsiooniparanduste ning valimisseaduse muutmise vastu. Allkirjad antakse üle Ülemnõukogu Presiidiumile ning Rütel kirjutab 4. novembril alla Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusele kutsuda kokku Ülemnõukogu erakorraline istungjärk 16. novembril 1988. Ühtlasi saab temast ka istungjärku ettevalmistava komisjoni esimees. Saabunud ettepanekute alusel töötatakse välja seisukoht NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumile esitamiseks: Eesti NSV deklareerib oma suveräänsed õigusi ja seaduste ülimuslikkust NSV Liidu seaduste ees. See tähendab sisuliselt kogu

seni kehtinud õigusruumi ümberkujundamist ja nagu hiljem üsnagi üksmeelselt tõdetakse, Eesti „lahtihaakimist“ Nõukogude Liidust.

Eesti kavatsus jõuab Moskva võimuladvikuni. 12. novembril 1988 saabub tänapäeva mõistes heidutuse eesmärgil Eestisse poliitbüroo liige ja KGB esimees Viktor Tšebrikov. Nõupidamisel EKP Keskkomitees ähvardab ta, et Eesti võib küll ju iseseisvuda, ent kaotada sellega seoses kõik muu. Päev enne iseseisvusdeklaratsiooni vastuvõtmist (15. novembril 1988) kutsutakse Rüütel Moskvasse NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi aseesimehe Anatoli Lukjanovi juurde. Seegi kohtumine on täidetud ähvardustega. Rüütlit süüdistatakse Nõukogude Liidu põhiseaduse vastases tegevuses, mis näeb ette kümneaastast vanglakaristust. Seejärel jätkub Rüütli „töötlemine“ NLKP Keskkomitee ideoloogiaosakonnas. Ähvardused on samasugused, mis eelnevalt Lukjanovi juures. Nüüd aga ei jäta ka Rüütel enam vastamata. „Lugeja ehk teab“, meenutab Rüütel, „et tavaliselt minuga sellist asja ei juhtu ja enamasti suudan end väliselt vaos hoida, kuid seekord ei pidanud ka minu närv enam vastu.“ Istungjärgu ärajätmiseks tahetakse Rüütlit Moskvast kinni hoidmiseks koguni arretereerida, kuid selle vastu olevat olnud välisminister Eduard Ševardnadze. Veel tehakse Rüütlile ettepanek asendada vastu võtta plaanitavas otsuses „suveräänsuse“ mõiste mõne ebamäärasema väljendiga, aga Rüütel jääb enda juurde – see saab olema just „iseseisvusdeklaratsioon“.

Tagantjärele niisugusele mõjutustegevusele vaadates sarnaneb see keskaegses nõiaprotsessis tuntud nn. veeprooviga: kahtlustatav visati kinniseotuna vette; kui arvatav nõid jäi pinnale püsima, siis oli ta süüdi ja kuulus hukkamisele, kui aga vajus põhja, siis oli süütu.

16. novembri hommikul 1988 tervitab Ülemnõukogu istungjärgule saabujaid rahvahulk loosungitega „Ainult suveräänne Eesti!“, „Olge vahvad, Rüütel, Väljas, Toome!“ Enne istungjärku toimival vanematekogu istungil uuritakse Rüütli käest Moskva

suhtumist. Taaskord tuleb Rüütli teha mööndus aususele. Ta räägib kohtumistest enam-vähem tõepäraselt, kinnitades spetsiaalselt vene kogukonnast pärit saadikutele, et deklaratsiooni hääletusele panemisega oldi Moskvas põhimõtteliselt nõus. Rüütel leiab sel päeval väärika partneri EKP Keskkomitee esimese sekretäri Vaino Väljase näol, kes käitub istungi juhatajana resoluutselt, nurjates vähimagi katse blokeerida suveräänsusdeklaratsiooni vastuvõtmist. Väljas ongi hiljem meenutanud: „Kui Rüütel, Toome ja Väljas poleks Moskvas esinenud kui üks mees, olnuksime palju kergemini murtavad ja mitmedki sündmused vastupidise, negatiivse tulemusega. Seetõttu pole ka mõistlik kellegi personaalseid teeneid ühes või teises võidus esile tõsta. Noil aastail toimunu oli meie ühine võitlus ja ühine võit.“

Moskva „kadalippu“ tuleb Rüütli läbida veel pärast iseseisvusdeklaratsiooni vastuvõtmistki. 26. novembril kutsutakse nimelt Eestis toimunu pärast kokku NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium ja seejärel ka Ülemnõukogu istung. Mõlemad istungid kantakse üle Kesktelevisioonis. Neli tundi järjest kuulatakse Rüütli üle nagu pahandust teinud koolipoissi, nõutakse Ülemnõukogu ees vabandamist ning vastuvõetud deklaratsioonist lahti ütlemist. Midagi seesugust mõistagi ei toimu. Eestlaste solidaarsus kodus televiisori ees on pandumatu Rüütliga jäägitu. Sel istungjärgul kogeb Rüütel esimest korda ka võidurõõmu. Kui ta oma sõnavõtu Eesti suveräänsusdeklaratsiooni tähendusest kogu Nõukogude Liidust kogunenud mitme tuhande rahvasaadiku ees on lõpetanud, valitseb saalis hiirvaikus. Rüütel meenutab: „Vaikus kestis koguni nii kaua, et jõudsin ringiga ümber presiidiumilaua tagasi oma kohale. [- - -] Äkki kostis kusagilt üksik käteplaks. Seepeale oleks nagu rahvas tohutu suures saalis korraga ohanud ja siis vallandus tugev aplaus. [- - -] Siiani ei tea ma, kes tegi selle esimese plaksu, kuid mäletan oma võidurõõmu. Tundsin, et sel hetkel murdus Kremli totaalne võim ja impeeriumisse tekkis mõra.“

Arnold Rüütli idee kohaselt – aga selle teostamist võimaldas ka tema ametipositsioon – koguneb Tartu rahu aastapäeval 2. veeb-

ruaril 1990 Tallinna Linnahalli kõigi tasandite rahvasaadikute koosolek, mis võtab vastu deklaratsiooni Eesti Vabariigi taastamisest *de facto*, tunnistades Tartu rahu kehtivust, lisades ühe võimalusena iseseisvuse saavutamise rahvusvahelise konverentsi kaudu. Deklaratsioon saadetakse ÜRO peasekretärile ning Helsingi Euroopa julgeoleku- ja koostööndupidamisest osavõtvatele riikidele. Selle kogu kokkukutsumist on võimatu alahinnata, sest Moskva silmis sai Eesti tee iseseisvusele legitimeeritud mitte ainult Ülemnõukogu, vaid ka alamate rahvaesinduste tasemel.

Sama aasta 15. mail nõuavad Toompead rünnanud interrindelased ultimatiivset kohtumist just Rüütliga. „Arnold, võhodi odin!“ („Tule üksinda välja“) kõlab üks lintšimisega ähvardav loosung. Ultimaatum Rüütli nimele antakse üle toonasele Ülemnõukogu juhatajale Ülo Nugisele ning selle esimeseks nõudmiseks on Ülemnõukogu esimehe erru saatmine koos kõigi juba vastu võetud Ülemnõukogu otsuste tühistamisega. Toonane peaminister Edgar Savisaar kutsub rahva Toompeale ning vägivalda piirile jõudnud vastasseis laheneb rahumeelselt.

Kuid selleks ajaks on välja kujunenud ka juba poliitiline rivaliteet Eestis endas. Vastakad huvid leiavad võimenduse ajakirjanduses erinevate isikute ümber intriigide punumise või koguni süüdistustega. 26. oktoobril 1990 ilmuvad ajalehtedes Eesti Ekspress ja Edasi sünkroniseeritult kirjutised Eestis käivast võimuvõitlusest. Ajakirjanikud Kalle Muuli ja Toomas Kümmel väidavad, et peaminister Edgar Savisaare käes on kaks faksi Rüütli kirjavehetusest USAGA, täpsemalt USA presidendi George Bushi nõunikuga, kes tõepoolest kunagi varem oli töötanud Ameerika luures. Rüütli kirjavehetus sisaldab ettepanekut kutsuda kokku kõrgetasemeline rahvusvaheline komisjon MRP avalikustamiseks. Kümmel kirjutab aga üheselt: „Välisministri järelalus on veelgi šokeerivam – Arnold Rüütel on CIA agent.“ Seesugust seisukohta on Meri väljendanud Ülemnõukogusse kuulunud Rahvarinde saadikute koosolekul ja seda kinnitavad hiljem ka mitmed teised valitsuseliikmed. Arnold Rüütli ja Lennart Meri omavaheline suhtlus on olnud kollegiaalne (Meri sõnul „hädavajalik“), kuid

distantseeritult jahe. Ühe, olgu pealegi et rahvusmeelse kompartei nomenklatuurse liikme minevik kõrvutub teise, koostöös KGB-ga kahtlustatava Lennart Meri minevikuga (Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühing, mille kaudu Meri sujuvalt välismaale pääses, on KGB katusorganisatsioon; Lennart Meri isa, tõlkija Georg Meri KGBsse värbamine on poliitika-ajaloolase Rein Ruutsoo sõnul „vaieldamatu, ka dokumendipublikatsioonidest vastu vaatav fakt“).

„Meri ei hinnanud enda kõrval istuva mehe poliitikuvõimeid ülearu kõrgelt“, kirjutab oma raamatus „Vaba riigi tulek. 1991. Kuus otsustavat kuud“(2011) ajakirjanik Tarmo Vahter. „Rüütli visiiti korraldades [Arnold Rüütli visiit USA-sse Valgesse Majja 29. märts 1991 – minu märkus R.V.] pihtis ta eriti usaldusväärsetele väliseestlastele: „Noh, ta on ju kena inimene, aga võib-olla natuke lihtsameelne. Temaga on nii nagu vannitoa veevärgiga, et kui tõmbad, muudkui tuleb ega lõpegi. Teisest küljest on ta abitu nagu uppuja, kes sipleb.“ Meri pehmelt öeldes reljeefsele hinnangule (milles „lihtsameelsus“ kujutab endast fassaadi talu poja-kavalusele) Rüütli aadressil, sekundeerib peamiselt skandaalimaias kollane ajakirjandus hilisematel, juba iseseisvunud Eesti Vabariigi aastatel mitmel korral. Rüütli isikuomadusse (Rüütli stiili) kuuluvat, murelik-hoolivat, sageli seletavasse heietusse kalduvat jutustamist osatatakse õelalt, jättes samal ajal kõrvale tema korraldava-koondava võimekuse (näiteks Rahvusliku Arengu ja Koostöö Instituudi asutamine 1993), tema suhete ärakasutamise oskuse, tema visaduse ja järjekindluse mingi eesmärgi saavutamise nimel, mille üheks iseseisvuseelseks tippündmuseks on Venemaa tulevase presidendi Boriss Jeltsini kutsumine Eestisse jaanuaris 1991, millega hoitakse ära verise konflikti laienemine ning tagatakse lõppude-lõpuks ajaloos üks ainulaadsemaid olukordi, ühe väikeriigi veretu lahkumine impeeriumist.

Pisendama kiputakse sedagi rolli, mis on Rüütli Eestile kriitilistel päevadel 19.–21. augustil 1991, seda, et ta keeldub allumast Moskva putšistide kohaliku esindaja käsule kuulutada välja Eestis ja Tallinnas eriolukord. 20. augustil. Vahetult enne iseseisvuse

taastamist on just Rüütel see otsustav „katalüsaator“ Eesti Komitee esindajate ning Eesti Vabariigi Ülemnõukogu vahel üksmeele saavutamiseks riigi taastamisotsuse tegemisel. Juba Vabariigi Presidendina 2001.–2005. määrab Arnold Rüütli autoriteet absoluutse „jah“-sõna 14. septembril 2003 toimunud rahvahääletusel Euroopa Liiduga liitumise küsimuses. Rüütli allkiri on ka Eesti Vabariigi Euroopa Liiduga liitumise lepingul. Tõsi on, et Rüütli kuvandi kujundamise n-ö teine pool, see peegelduslik taust rajaneb suurelt jaolt nüüdseks juba hääbuval maarahval (põllumajandusliku tootmisega on vahetult seotud tänaseks üksnes kolm protsenti rahvastikust), mis poliitilise esindatuse poolest oli veel 1990ndate keskel ja uue sajandi algul märkimisväärselt mõjukas. Arnold Rüütel on olnud Eesti Maarahva Erakonna esimees 1994–1999, Eestimaa Rahvaliidu esimees 1999–2000 ning selle auesimees 2000–2001, mis tänaseks on „konverteerunud“ Eesti Konservatiivse Rahvaerakonna auesimehe positsiooniks.

Iseseisvusjärgses igapäevapoliitikas ei säästeta ka president Rüütlit. Üks markantsemaid „portreterimisi“ pärineb 30. septembril 2003 ilmunud nädalalehes Keskus (aja)kirjaniku ja poliitiku Mait Ando Rauni sulest. Pamfletilaadses kirjutises „Kes ta on see meite Arnu?“ joonistatakse Rüütlist (või peaks ütlema: joonistatakse talle ette) neli nägu, millest igaüks kannab ülimalt õelat sildistamist: esimene „liiduvanake“, teine „alzheimer“, kolmas „kadunu“ („Pärast ebaõnnestunud pürgi Eesti presidendiks aastal 1992 küüditati Rüütel ajaloo kolikambrisse. Seal imbuse elumärgina välja paar kibedusega tembitud marurahvuslikku targutust.“) ja neljas „kütkestav noormees“ („See on 21. sajandi Rüütel. Viimasel ajal kannab ta peamiselt tuulepluuse, lohvakaid pükse ja, nagu tabavalt märkis 12. juuli [2003] SL Õhtulehes Marek Reinaas, „eterniitsoengut“, mis toob meelde romaani „Ameerika psühhopaat“ tegelaste – noortõusikute pöörase ennast ja ümbritsevat hävitava elulaadi.“) Raun „resümeerib“ 75aastase Rüütli kuvandi lausega: „See neljas nägu on peaaegu nagu karjapoisil, kes istub kaksiratsa kivil, süles kepslemas kirjud puuhobused Ee ja Pee, ning unistab, et temagi paunas asub marssalikepp.“

Igas teises demokraatlikus riigis võiks seesugune sildistamine kaasa tuua kohtuhagi isiku avaliku solvamise pärast. Ent tänapäeval kahvatuvad aastatetagusedki *argumentum ad hominem* osatamised sotsiaalmeedias ning anonüümsetes kommentaariumides levivate „vaimukuste“ ees. Inimese kuvandi kujunemine leiab aset stiilhas, millega inimesel endal pole enam vähimatki pistmist. Arnold Rüütliil on siiski vedanud, tema koondportrees jääb domineerima alalhoidlik maalähedus, mis ilmutab end kord mureliku kaaskõne, kord muheda mõtisklusena; selles on ettevaatlikkust (üks Rüütli parasiitsõnu on „vahest“), aga on ka üks oluline, Rüütli stiili iseloomustav joon: ta koondab enda ümber inimesi, räägib nendega läbi, räägib kas või oimetuks, et ühes või teises asjas selgust luua (mis võib muidugi lõppeda hoopis ummiku teadvustamisega) või siis mingi otsuseni jõuda ja seeläbi mingi lahenduseni.

Kui Saaremaa vabadest talupoegadest, kavalpeadest, ühtehoidvatest, läbilöögivõimelistest isepäistest jonnimeestest üks meestekogum kokku panna, siis võivad nad end tõesti kutsuda rüütelkonnaks ja Arnold Rüütli ka enda vapikujuks tõsta. Aga kes see inimese sisse näeb, sest igaüks meist on ju universum.

Kirjutatud.seda raamatut silmas pidades.

Arnold Rüütel on valitud Ülemnõukogu esimeheks (29.03.1990)

Foto: Faivi Kljutšik / ERR 00064556

Vabariigi Presidentide vahetus 8.10.2001

Foto: Mati Mänd / EFA.333.0.184350

Kuldrannake, kuldrannake...

Fotod: Arnold Rütüti isiklikust kogust

SISUKORD

Saateks.....	3
Konverentsi kava.....	5
Indrek Toome: moderaatori avasõna.....	8
Veetõusme: 20. Augusti Klubi presidendi avasõna.....	9
Kersti Kaljulaid: Vabariigi Presidendi tervitus.....	12
Jüri Ratas: peaministri tervitus.....	15
Urmas Klaas: Tartu linnapea tervitus.....	19
Rein Järlik: Lähiajalugu meie raamaturiiulis.....	21
Eda Maripuu: Õigeusku minek Laimjala näitel.....	39
Meelis Maripuu: Saaremaa läbi ühiskonna murrangute.....	61
Bruno Pao: Saare vaim ja saarlase iseloom.....	71
Ilme Rajalo : Kuldsed kuuekümnendad Tartu Näidissovhoosis.....	87
Juhan Telgmaa: Looduskaitse liikumised kui eestluse hoid.....	99
Arvo Sirendi: Põllumajanduse ajalugu on rahvaste tõeline ajalugu.....	111
Rein Ruutsoo: Karl Vaino aeg ja vastupanukultuur.....	141
Andrus Adamson: Kuidas ENSVd valitseti.....	191
Tõnu Anton: Kolm Eestile määrava tähtsusega riigimeest.....	203
Arno Almann: Kolme riigi sõnum maailmale sai kuuldavamaks.....	213
Andra Veidemann: Kas ükskord lepime kokku niikuinii?.....	223
Jüri trei: Eesti riigi taastulek välispeeglis.....	233
Arnold Rüütel: presidendi pilk tulevikku.....	241
Peeter Ernits: EPA – elu parimad aastad?.....	249
Vaino Väljas: Riigi taastamisest.....	271
Ülo Nugis: Tagasi vaadates.....	295
Rein Veidemann: Inimene ja tema kuvand.....	305

ikaljulaidjüriratasurmasarnoldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasurmasklaasrein
uumeelismaripuubrunopaoilmerajalopriitralajohantelgmaaarvosirendireinruutsooandresadamsontõnu
mannandraveidemannjüritreipeeterernitsvainoväljasülonugisreinveidemannklaasarnoldrүүлелndrektoom
mekerstikaljulaidjüriratasarnoldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasurmasklaasrein
puumeelismaripuubrunopaoilmerajalopriitralajohantelgmaaarvosirendireinruutsooandresadamsontõn
mannandraveidemannjüritreipeeterernitsvainoväljasülonugisreinveidemannurmasklaasreinjärlikedama
maripuubrunopaoilmerajalopriitralajolarnoldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasur
ärlikedamaripuumeelismaripuubrunopaoilmerajalopriitralajohantelgmaaarvosirendireinruutsooandre
uantonarnoalmannandraveidemannjüritreipeeterernitsvainoväljasülonugisreinveidemannjuhantelgmaa
ruutsooandresadamsontõnuantonarnoalmannandraveidemannjüritreipeeterernitsvainoväljasülonugisre
einjärlikedamaripuumeelismaripuubrunopaoilmerajalopriitralajohantelgmaaarvosirendireinruutsoo
ntõnuantonarnoalmannandraveidemannjüritreipeeterernitsvainoväljasülonugisreinveidemannvainovälja
veidemannpriitralajohantelgmaaarvosirendireinruutsooarnoldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekersti
atasurmasklaasreinjärlikedamaripuumeelismaripuuaroldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljula
masklaasreinjärlikedamaripuuaroldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasurmasklaas
maripuumeelismaripuubrunopaoilmerajalopriitralajohantelgmaaarvosirendireinruutsooandresadam
noalmannandraveidemannjüritreipeeterernitsvainoväljasülonugisreinveidemannmeelismaripuubrunop
riitralajohantelgmaaarvosirendireinruutsooandresadamsontõnuantonarnoldrүүлелndrektoomeantsvee
kaljulaidjüriratasurmasklaasreinjärlikedamaripuumeelismaripuuaroldrүүлелndrektoomeantsvee
direinruutsooandresadamsontõnuantonarnoldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasur
mannarnoalmannandraveidemannjüritreipeeterernitsvainoväljasülonugisreinveidemannjuhantelgmaa
djüriratasurmasklaasreinjärlikedamaripuumeelismaripuuaroldrүүлелndrektoomeantsveetõusme
uutsooandresadamsontõnuantonarnoldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasur
onugisreinveidemannbrunopaoilmerajalopriitralajohantelgmaaarvosirendireinruutsooandresadam
masklaasreinjärlikedamaripuumeelismaripuuaroldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljul
esadamsontõnuantonarnoldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasurmasklaasreinjärlikedamarip
ipuubrunopaoilmerajalopriitralajohantelgmaaarvosirendireinruutsooandresadamsontõnuantonarnoal
demannjüritreiaroldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasurmasklaasreinjärlikedam
smaripuubrunopaoilmerajalolarnoldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasurmasklaasr
aripuumeelismaripuubrunopaoilmerajalopriitralajohantelgmaaarvosirendireinruutsooandresadamson
oalmannandraveidemannjüritreipeeterernitsvainoväljasülonugisreinveidemannpriitralajohantelgmaa
ruutsooandresadamsontõnuantonarnoalmannandraveidemannjüritreipeeterernitsvainoväljasülonugisre
peeterernitsvainoväljasülonugisreinveidemannntõnuantonarnoalmannandraveidemannjüritreipeeterernits
onugisreinveidemannarvosirendireinruutsooandresadamsontõnuantonarnoalmannarnoldrүүлелndrekto
usmekerstikaljulaidjüriratasurmasklaasreinjärlikedamaripuumeelismaripuubrunopaoilmerajalopriitraja
aarvosirendireinruutsooandresadamsontõnuantonarnoalmannandraveidemannjüritreipeeterernitsvaino
isreinveidemannandraveidemannjüritreipeeterernitsvainoväljasülonugisreinveidemannandresadamson
ndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasurmasklaasreinjärlikedamaripuuaroldrүүлелndrekto
smekerstikaljulaidjüriratasurmasklaasreinjärlikedamaripuumeelismaripuubrunopaoilmerajalopriitralaj
aarvosirendireinruutsooandresadamsontõnuantonarnoldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasu
njärlikedamaripuumeelismaripuubrunopaoilmerajalopriitralajohantelgmaaarvosirendireinruutsooand
nuantonarnoalmannandraveidemannjüritreipeeterernitsvainoväljasülonugisreinveidemannntõnuantonarn
aveidemannjüritreipeeterernitsvainoväljasülonugisreinveidemannmeelismaripuubrunopaoilmerajalopr
telgmaaarvosirendireinruutsooandresadamsontõnuantonarnoalmannandraveidemannjüritreipeeterernits
onugisreinveidemannarnoldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidarnoldrүүлелndrektoomean
erstikaljulaidjüriratasurmasklaasreinjärlikedamaripuuaroldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasu
sirendireinruutsooandresadamsontõnuantonarnoldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasu
eidemannjüriratasurmasklaasarnoldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasurmasklaas
maripuumeelismaripuubrunopaoilmerajalopriitralajohantelgmaaarvosirendireinruutsooandresadamso
noalmannandraveidemannjüritreipeeterernitsvainoväljasülonugisreinveidemannreinjärlikedamaripuume
runopaoilmerajalopriitralajohantelgmaaarvosirendireinruutsooandresadamsontõnuantonarnoalman
nnarnoldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasurmasklaasreinjärlikedamaripuumeeli
nopaoilmerajalolarnoldrүүлелndrektoomeantsveetõusmekerstikaljulaidjüriratasurmasklaasreinjärlikedam
smaripuubrunopaoilmerajalopriitralajohantelgmaaarvosirendireinruutsooandresadamsontõnuantonarn

ISBN 978-9949-9565-5-5

